

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ
ШӘКӘРІМ АТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ**

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

В Е С Т Н И К

**ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ШАКАРИМА
ГОРОДА СЕМЕЙ**

ISSN 1607-2774

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор – Ескендіров М.Ғ., тарих ғылымдарының докторы, профессор;

Бас редактордың орынбасары – Қ.Әмірханов., техника ғылымдарының докторы, профессор;

Әпсәлямов Н.А., экономика ғылымдарының докторы, профессор; Атантаева Б.Ж., тарих ғылымдарының докторы, профессор; Исакова Г.К., саяси ғылымдарының докторы, профессор; Вашукевич Ю.Е., экономика ғылымдарының докторы, профессор (Иркутск қ.); Дүйсембаев С.Т., ветеринария ғылымдарының докторы, профессор; Еспенбетов А.С., филология ғылымдарының докторы, профессор; Кешеван Н., PhD, профессор (Лондон қ.); Молдажанова А.А., педагогика ғылымдарының докторы, профессор; Рскелдиев Б.А., техника ғылымдарының докторы, профессор; Тоқаев З.Қ., ветеринария ғылымдарының докторы, профессор; Кәкімов А.Қ., техника ғылымдарының докторы, профессор; Панин М.С., биология ғылымдарының докторы, профессор; Рақыпбеков Т.Қ., медицина ғылымдарының докторы, профессор; Кожебаев Б.Ж., ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор – Ескенди́ров М.Г. - доктор исторических наук, профессор;

Заместитель главного редактора – Амирханов К.Ж., доктор технических наук, профессор;

Апсалямов Н.А., доктор экономических наук, профессор; Атантаева Б.Ж., доктор исторических наук, профессор; Исакова Г.К., доктор политических наук, профессор; Вашукевич Ю.Е., доктор экономических наук, профессор (г. Иркутск); Дюсембаев С.Т., доктор ветеринарных наук, профессор; Еспенбетов А.С., доктор филологических наук, профессор; Кешеван Н., PhD, профессор (г. Лондон); Молдажанова А.А., доктор педагогических наук, профессор; Рскелдиев Б.А., доктор технических наук, профессор; Тоқаев З.Қ., доктор ветеринарных наук, профессор; Какимов А.К., доктор технических наук, профессор; Панин М.С., доктор биологических наук, профессор; Рахыпбеков Т.К., доктор медицинских наук, профессор; Кожебаев Б.Ж., доктор сельскохозяйственных наук.

УДК: 619:616.98.98:579.852.1(045)

С.К. Абдрахманов, Е.Е. Муханбеткалиев, К.К. Бейсембаев, Т.Г. Бакишев
АО «Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина», г. Астана

ЭПИЗОТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И РАЙОНИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ ПО СТЕПЕНИ БИОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СИБИРСКОЙ ЯЗВЕ

***Аннотация:** В статье приведен ретроспективный анализ эпизоотической ситуации по сибирской язве в условиях Акмолинской области, изучены основные и дополнительные факторы риска природного и антропогенного характера, влияющие на эпизоотический процесс сибирской язвы. Дана эпизоотическая оценка, на основе которой проведена регионализация территории Акмолинской области по степени биологической безопасности при сибирской язве. Регионализация по категориям биологической безопасности при сибирской язве позволила территорию Акмолинской области условно разделить на пять зон: условно-благополучная зона, территория с незначительным уровнем риска, территория с низким уровнем риска, территория с контролируемым уровнем риска и территория с высоким уровнем риска заболевания сибирской язвой. В целом полученные результаты показывают о необходимости проведения дополнительных исследований с анализом риска и прогнозирования возможных случаев сибирской язвы на территории Акмолинской области.*

***Ключевые слова:** сибирская язва, эпизоотический процесс, регионализация, эпизоотическая ситуация, сибирезвенный очаг.*

Комплекс противосибирезвенных мероприятий, применяемых в настоящее время ветеринарной службой Республики Казахстан, хоть и позволил стабилизировать эпизоотическую ситуацию в стране, но все же, риск возникновения новых случаев вспышек сибирской язвы в ранее неблагополучной местности сохраняется десятилетиями [1,2]. Основной проблемой, связанной с сибирезвенной инфекцией, является наличие на территории страны большого количества учтенных и неучтенных сибирезвенных захоронений, которые требуют санации с целью недопущения выноса из них спор этого возбудителя. Поддержанию эпизоотологического и эпидемиологического неблагополучия в стране способствует наличие большого числа стационарно неблагополучных по сибирской язве пунктов (СНП), на территории которых имеются многочисленные захоронения трупов животных, павших от сибирской язвы [3].

При этом современная статистика регистрирует новые вспышки болезни в ранее благополучных и в стационарно неблагополучных районах по причине земляных работ, природных катаклизмов, явлений и антропогенных факторов [4,5].

Таким образом, изучение воздействия различных антропогенных и биогенных факторов на эпизоотический процесс сибирской язвы на территории Акмолинской области, а также определение и изучение основополагающих факторов риска, как определяющих величин для проведения регионализации изучаемой территории по категориям биологической безопасности, является актуальной задачей, на изучение которой направлено настоящее исследование.

Материалы и методы исследования. Материалами для исследования явились архивные и статистические данные о заболеваемости сибирской язвой людей и животных с 1938 по 2016 гг.; паспортные данные о стационарно неблагополучных по сибирской язве пунктах РК; данные кадастра стационарно-неблагополучных по сибирской язве пунктов в РК; данные переписи населения 2015 г. (общее количество населенных пунктов Республики Казахстан, число районов и населённых пунктов, площадь территорий, численность населения); данные об административно-территориальном делении РК и о природно-сельскохозяйственном районировании с описанием зон, районов и округов.

При визуализации эпизоотической ситуации по сибирской язве на территории РК использовали коммерческое программное обеспечение компании ESRI – ArcGIS 10.1. Для проведения эпизоотологических исследований и анализа эпизоотической ситуации по сибирской язве использован комплексный метод эпизоотологического исследования, включающий сравнительно-историческое, сравнительно-географическое описание и эпизоотологическое обследование. Аналитическое и статистическое преобразование и визуализация цифровых данных проводились в

лаборатории «Анализа риска и прогнозирования в ветеринарии» на базе кафедры «Ветеринарная санитария» АО «КАТУ им. С. Сейфуллина».

Результаты исследований. Так как основными нашими задачами исследований являлись определение и изучение основополагающих факторов риска, как определяющих величин для проведения регионализации изучаемой территории, мы на начальном этапе подвергли анализу такие факторы риска, как плотность населенных, неблагополучных пунктов и вспышек (очагов) сибирской язвы в Акмолинской области. Для удобства оценки результатов и проведения соответствующего математического анализа, плотность по изучаемым показателям рассчитывалась в расчете на 1000 км². Акмолинская область расположена в северной части страны и занимает территорию в 146 209 км². На территории области по состоянию на 1 января 2016 года расположено 10 городов, из которых 2, областного значения (Кокшетау и Степногорск), 5 поселков и 614 сельских населенных пунктов, общее количество населенных пунктов 629. По характеру рельефа Акмолинскую область можно разделить на 3 части: северо-западную – равнинную, юго-западную – равнинную с отдельными холмами и восточную – возвышенную часть Казахской складчатой страны. Северо-западная часть (прилегающая к долине Ишима, на участке её поворота к северу) представляет равнинное плато, расчленённое сухими оврагами и балками. К долине Ишима плато обрывается уступом. В юго-западной части Акмолинской области (южнее р. Ишима) простирается повышенная равнина.

Общеизвестно, что старые сибиреязвенные захоронения в неблагополучных пунктах, могут являться основными резервуарами распространения возбудителя сибирской язвы. В местах, где захоронены сибиреязвенные трупы, нельзя проводить выпас животных и проводить выемку грунта при строительных работах. Кроме того, даже в известных стационарно-неблагополучных сибиреязвенных пунктах имеются неизвестные захоронения. Наибольшую эпизоотолого-эпидемиологическую опасность представляет выпас животных на территориях вблизи необустроенных сибиреязвенных скотомогильников, а также на пастбищах, где имели место падеж скота и несанкционированные захоронения трупов животных. По данным ретроспективного анализа, начиная с 1938г., а также по данным Кадастра стационарно-неблагополучных по сибирской язве пунктов Республики Казахстан, на территории Акмолинской области зарегистрировано 221 стационарно-неблагополучных пунктов (СНП), в которых имеются 249 очагов инфекции по сибирской язве.

Как было отмечено выше, Акмолинская область является территорией с очень большим количеством СНП по сибирской язве. Практически в каждом третьем населенном пункте когда-то регистрировались очаги сибирской язвы. На сегодняшний день в среднем по области на 1000 км² площади приходится по 1,51 неблагополучному пункту (небл.п/тыс.км²) и по 1,70 очагу (очагов/тыс.км²) инфекции (рис. 1). Самую большую плотность по СНП и сибиреязвенным очагам имеют Шортандинский и Сандыктауский районы, в Шортандинском районе данные показатели составляют 3,40 и 3,62, а в Сандыктауском 3,59 и 4,06 соответственно. Такие же высокие показатели отмечены в Атбасарском районе, где плотность СНП и очагов инфекции составила 3,20. Самая низкая плотность СНП зарегистрирована в Ерейментауском районе (0,51), а самая низкая плотность сибиреязвенных очагов в Жаркайынском районе (0,58).

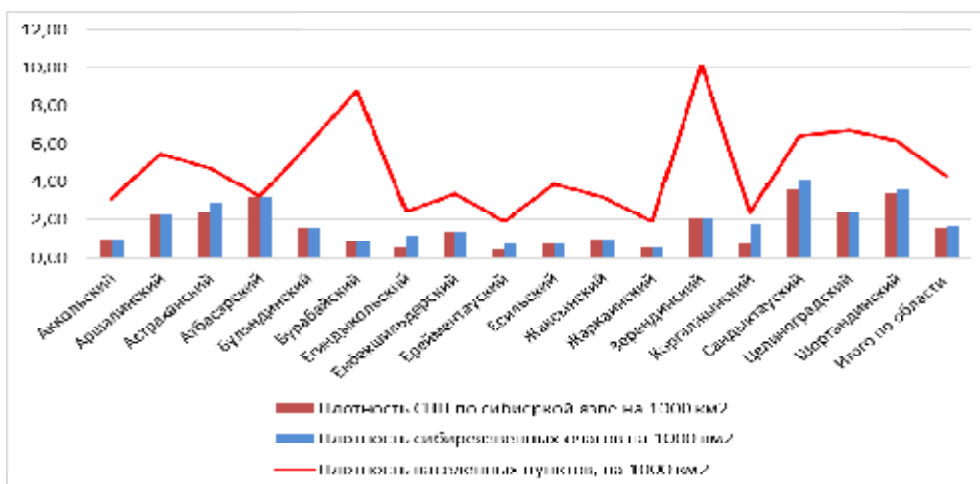

Рисунок 1 – Факторы риска, влияющие на эпизоотический процесс сибирской язвы в Акмолинской области

На основе данных полученных в результате изучения эпизоотической ситуации по сибирской язве в Акмолинской области, нами была проведена оценка экстенсивных показателей эпизоотического процесса данной инфекции. Расчет экстенсивных показателей относительно эпизоотической ситуации по сибирской язве в Акмолинской области проводился на основе данных за последние 80 лет. Результаты анализа по Акмолинской области представлены на рисунке 2.

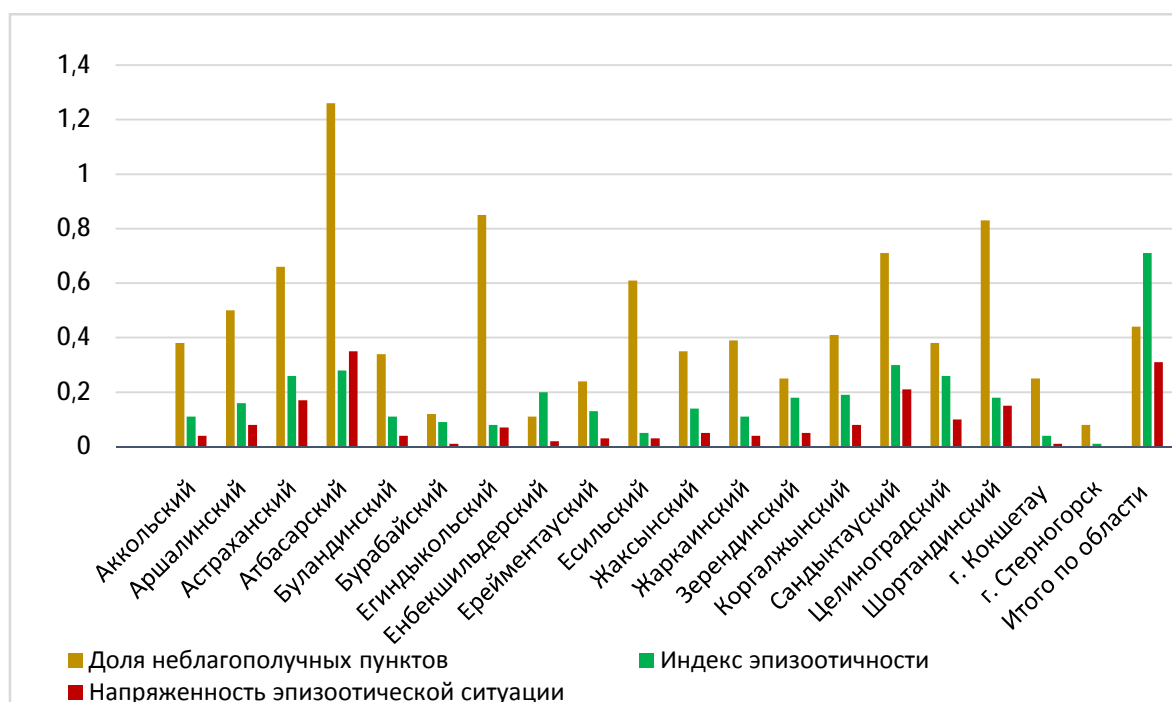

Рисунок 2 – Экстенсивные показатели эпизоотического процесса сибирской язве в Акмолинской области, за период 1935-2016 гг.

Как видно из диаграммы, из расчета среднегодового количества неблагополучных пунктов по области – 2,76, и 57 летней регистрации болезни за последние 80 лет, в среднем по области напряженность эпизоотической ситуации составила – 0,31, при доле неблагополучных пунктов – 0,44 и индексе эпизоотичности – 0,71. В разрезе районов доля неблагополучных пунктов с наиболее высоким показателем наблюдается в Сандыктауском, Шортандинском, Егиндыкольском и Атбасарском районах (0,71-1,26). Индекс эпизоотичности наиболее высок в Астраханском, Целиноградском, Атбасарском и Сандыктауском, районах (0,26-0,30), то есть в данных районах за последние 80 лет сибирская язва регистрировалась 21-24 года. В целом по области с высокой напряженностью эпизоотической ситуации выделяются два района – Сандыктауский и Атбасарский, с коэффициентами – 0,21 и 0,35. По результатам оценки напряженности эпизоотической ситуации в регионе и с учетом потенциального воздействия на эпизоотический процесс сибирской язве дополнительных факторов, было проведено районирование территории Акмолинской области по степени биологической безопасности. Регионализация осуществлялась ранжированием на зоны риска, суммы баллов каждого района, полученных как производная среднего значения воздействующих факторов, на коэффициент напряженности эпизоотической ситуации. Условное разделение территории на зоны риска при сибирской язве приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Категории и зоны риска при регионализации по сибирской язве животных

Зоны риска	Характеристика	Оценочные баллы, $\frac{\min}{\max}$
0	Условно-благополучная зона	0 (зеленый)
I	Территория с незначительным уровнем риска	0,02 – 0,16 (желтый)
II	Территория с низким уровнем риска	0,16 – 0,32 (оранжевый)
III	Территория с контролируемым уровнем риска	0,32 – 0,48 (синий)
IV	Территория с высоким уровнем риска	0,48 > (красный)

Результаты регионализации территории Акмолинской области по степени риска возникновения сибирской язвы представлены на рисунке 3.

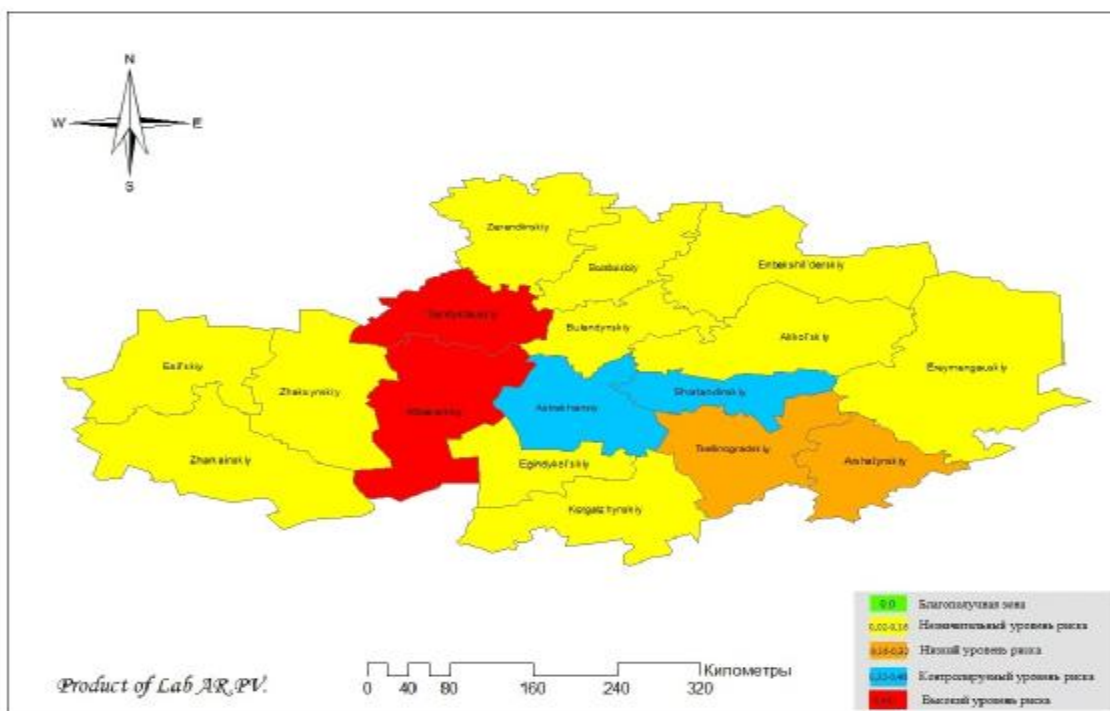

Рисунок 3 – Регионализация территории Акмолинской области в разрезе её административно-территориальных единиц

По имеющимся отчетным и статистическим данным, а также проведенными исследованиями было определено, что данная область является территорией с большим количеством СНП и сибиреязвенных захоронений. Кроме того, воздействие некоторых дополнительных факторов в регионе определяет зоны с достаточным уровнем риска возникновения инфекции. Так согласно полученным данным, к зоне высокого уровня риска отнесены два района области, это Атбасарский и Сандыктауский районы. Высокий уровень риска объясняется прежде всего большим коэффициентом напряженности эпизоотической ситуации в районах и высокими показателями плотности СНП и сибиреязвенных захоронений. Астраханский и Шортандинский районы отнесены к зоне контролируемого уровня риска. Что подразумевает стабилизацию эпизоотического процесса при условии проведения полного комплекса профилактических мероприятий. В зону низкого уровня риска входят Целиноградский и Аршалинский районы, расположенные в южной части области. То есть на данных территориях сохраняется невысокая вероятность возникновения инфекции, обусловленная наличием достаточного количества сибиреязвенных очагов и довольно высокими показателями плотности восприимчивых животных. Остальные 11 районов Акмолинской области, входят в зону с незначительным уровнем риска проявления эпизоотического процесса сибирской язвы. Это – западные районы: Есильский, Жаксынский и Жаркайынский; северные и северо-восточные районы – Зерендинский, Бурабайский, Буландинский, Енбекшильдерский, Аккольский и Ерейментауский и два южных района Аршалинский и Егиндыкольский. Данные районы отличаются достаточно низкой напряженностью эпизоотической ситуации и сравнительно слабым давлением дополнительных факторов на динамику эпизоотического процесса.

Заключение. Анализируя полученные данные, мы четко наблюдаем корреляционную зависимость напряженности эпизоотического процесса сибирской язвы от изучаемых факторов риска (плотность населения, населенных пунктов, восприимчивых животных, неблагополучных пунктов, эпизоотических очагов и т.д.). Данный факт объясняется тем, что сибирская язва является типично антропоургической, зоонозной инфекцией, при которой основная роль резервуара и источника возбудителя отводится почве, точнее территориям, где имеются сибиреязвенные захоронения. Поэтому изучение данных факторов позволило оценить степень их давления на динамику эпизоотического процесса при сибирской язве. Кроме того, полученные данные дают возможность утверждать, что динамика развития эпизоотического процесса сибирской язвы значительно

отличаются в разрезе административных районов. Здесь необходимо отметить, что несмотря на то что в регионе более 15 лет не было вспышек сибирской язвы, напряженность эпизоотической ситуации в отдельных районах так и будет оставаться высокой благодаря наличию большого количества неблагополучных пунктов и сибиреязвенных захоронений. К примеру, можно выделить Атбасарский и Сандыктауский районы с коэффициентами напряженности эпизоотической ситуации 0,35 и 0,21 соответственно. Данные показатели являются самыми высокими по северному региону Республики Казахстан и обусловлены прежде всего высокой долей неблагополучных пунктов, большим количеством сибиреязвенных захоронений и частотой вспышек в годы наблюдений.

Регионализация по категориям биологической безопасности при сибирской язве позволила территорию Акмолинской области условно разделить на пять зон: условно-благополучная зона, территория с незначительным уровнем риска, территория с низким уровнем риска, территория с контролируемым уровнем риска и территория с высоким уровнем риска заболевания сибирской язвой. В целом полученные результаты показывают о необходимости проведения дополнительных исследований с анализом риска и прогнозирования возможных случаев сибирской язвы на территории Акмолинской области.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдрахманов С.К., Муханбеткалиев Е.Е., Бейсембаев К.К., Кушубаев Д.Б., Кадыров А. С. Пространственно-временной анализ эпизоотической ситуации по сибирской язве в Казахстане // Материалы 4-я конференции ISOCARD «Верблюды шелкового пути: исследования камелидов для устойчивого развития». – Алмата, 2015. – С. 222-224.
2. <http://www.who.int/topics/anthrax/en/>
3. Кадастр стационарно-неблагополучных по сибирской язве пунктов РК 1948-2002 гг, - Астана, 2003 – 179с.
4. Centers for Disease Control and Prevention (CDC). Inhalation anthrax associated with dried animal hides Pennsylvania and New York City // MMWR Morbidity Mortality Weekly Report. – 2006. – №10 (55). – P.280–282.
5. Dixon T. et al. Anthrax. // England Journal Medicine. – 1999. – № 341. – P.815-826.

СІБІР ЖАРАСЫ КЕЗІНДЕГІ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ДӘРЕЖЕСІ БОЙЫНША АҚМОЛА ОБЛЫСЫ АУМАҒЫНЫҢ ЭПИЗООТИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ МЕН ОНЫҢ АЙМАҚТАРҒА БӨЛІНУІ

С.Қ. Әбдірахманов, Е.Е. Муханбеткалиев, Қ.Қ. Бейсембаев, Т.Г. Бакишев

Мақалада Ақмола облысының Сібір жарасы бойынша ретроспективтік талдау келтірілген, сібір жарасының эпизоотиялық процесіне әсер ететін табиғи және антропогендік сипаттағы тәуекел болатын негізгі және қосымша факторлар зерттелген. Эпизоотиялық баға беріліп, соның негізінде Ақмола облысы сібір жарасының биологиялық қауіпсіздігінің дәрежесі бойынша аймақтандыру жүргізілді. Ақмола облысы сібір жарасының биологиялық қауіпсіздігінің категориясы бойынша жүргізілген аймақтандыру шартты түрде Ақмола облысын бес аймаққа бөлуге мүмкіндік берді: шартты түрде-қолайлы аймақ, тәуекелі шамалы аймақ, тәуекел деңгейі төмен аймақ, тәуекел деңгейі бақыланатын аймақ және сібір жарасы бойынша тәуекел деңгейі жоғары аймақ. Тұтастай алғанда, алынған нәтижелерге сүйене отырып, Ақмола облысының аумағында сібір жарасы бойынша тәуекел және болжау ықтимал жағдайларды анықтау мақсатында, қосымша зерттеулер жүргізу қажеттігі туындап отыр.

EPIZOOTIC SITUATION AND ZONING IN AKMOLA OBLAST ON DEGREE OF BIOLOGICAL SAFETY ANTHRAX

SK Abdrakhmanov, EE Muhanbetkaliev, KK Beisembayev, TG Bakishev

This paper presents a retrospective analysis of epizootic situation on anthrax under the Akmola region, studied the basic and additional risk factors of natural and anthropogenic factors affecting the process of epizootic anthrax. Dana epizootic assessment, based on which the regionalization held in Akmola region biosafety level with anthrax. Regionalization categories biosecurity when anthrax allowed the territory of Akmola region divided into five zones: conditionally prosperous area, the territory with a small risk, area with low-risk area with a controlled level of risk and areas with high risk of anthrax disease. In general, the results show the need for additional research to risk analysis and forecasting of possible cases of anthrax in Akmola region.

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ АУЫЗ СУЫМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН СУ ЖҮЙЕСІНІҢ ГИГИЕНАЛЫҚ ТАЛАПТАРЫ

Аннотация: Жалпы мақалада Семей қаласының ауыз суымен қамтамасыз ететін су жүйесінің гигиеналық талаптары, судың сапалық көрсеткіштері туралы айтылған.

Түйін сөздер: су, тазалау, тұндыру, сүзу, құрамы.

Орталықтандырылған су жүйесімен тұрғындарды жабдықтандыру, яғни белгілі бір сапалық көрсеткіштерге сай және ауру тугызу қабілеті жойылған сумен қамтамасыз ету, сол тұрғындардың санитарлық деңгейін жоғарлатуға мүмкіндік береді. Ал бұндай санитарлық көрсеткіштерінің эксплуатация кезінде орындалуы өз алдына санитарлық қолайсыз жағдайлар мен катастрофалар тугызады [3].

Нашар сумен қамтамасыз етуіне байланысты жыл сайын 500 млн дейін тұрғындардың инфекциялық ауруларға шалдығу жағдайлары кездеседі [8].

Ас суы эпидемиялық жағынан қауіпсіз органошетикалық қасиеті жақсы, химиялық құрамы жағынан зиянсыз болуы тиіс.

Судың сапалық көрсеткіштері су тасымалдаудың жүйесіне түскеннен кейінгі құрамы мен қасиеттеріне байланысты анықталады [6].

Ауыз су сапасын жақсартудың негізгі әдістері

Ауыз судың сапасын жақсартатын әдістің бірі- жарықтандыру, ол түссіздендіреді және залалсыздандырады. Жарықтандыру және түссіздендіру коагуляция арқылы жүзеге асады. Ол кезде тұндыру және сүзу болады (1 кесте).

Суды залалсыздандыру үшін химиялық (хлорлау, озондау, күмістің олигодинамикалық әсерін қолдану) және физикалық (қайнату, сәулелеу) тәсілдер қолдану [5].

Ең бір қарапайым, сенімді және кең тараған суды залалсыздау- хлорлау. Хлорлаудың бактерицидтік қасиеті- оның бактерия протоплазмасына әсер етуіне байланысты, бұл кезде мынандай қосылыс пайда болады. $Cl_2 + H_2O = HOCl + HCl$ [1].

Ауыз судың сапасын жақсартатын әдістер

1 кесте

Судың сапалық көрсеткіші	Судың сапасын өзгертетін әдістер және оның әсерін анықтау
Дәмі, иісі	Суды хлормен, хлор әгі ерітіндісімен белсенділенген көмірмен өңдеу. Фенол иісі шықса, аммонизациялау (аммиакпен өңдеу), хлорлау.
Ұзақ заттар	Судың табиғи қатынасы алдын ала коагуляциялап ұсақ заттарды тұндырып, фильтрлеу.
Түсі	Тұндырып, фильтрлеп коагуляциялау. Суды хлорлау.
Құрғақ	Суды келесі бір әдістермен тұзсыздандыру.
Қалдығы	Ионды алмасу. Электрхимиялық әдіс.
Судың қатаңдығы	Суды келесі әдістермен жұмсарту. Қыздыру арқылы. Реагентті әдіс. Қолдану немесе комбинациялау.
Белсенді реакция (рН)	Сода (сілтілі натрий) мен әкпен суды сілтілеу.
Темір	Мына тәсілдермен суды темірсіздеу. Тұндырып және сүзіп аэрациялау.
Сульфаттар және хлоридтер	Мына тәсілдермен толық және жартылай тұзсыздандырады. Суды дистилдеп булау, ионды алмасу электрхимиялық тұзсыздау.
Фторидтер	Фторлы немесе кремді фторлы натриймен өңдеу (суда фтор жетіспегенде) магензиальды тәсілмен фторсыздау, белсенді алюминий тотығымен фильтрлеу.
Күкіртті сутек, бактерияның жалпы саны.	Суда аэрациялау, хлорлау. Келесі тәсілдермен суды залалсыздау, хлорлау, озондау, ультракүлгін сәулемен сәулелендіру.
Ішек таяқшасы	Жоғары тәсілдермен залалсыздандырады.

Ауыз су келесі негізгі гигиеналық талаптарға сай болу керек:

1. Мөлдір, иіссіз, түсі жоқ және дәмсіз болу керек.
2. Ағзаға физиологиялық қажеттілікке сай судың құрамында минерал заттар және микроэлементтер болу қажет.

3. Адамға зиянды токсикалық және радиобелсенді заттары жоқ болу керек.

4. Эпидемиологиялық тұрғыдан қауіпсіз болу керек [10].

Судың сапасын анықтау үшін 6 түрге бөлеміз

1. Орталықтандырылған жүйеден келетін су. Су құбырынан келетін су.

2. Орталықтандырылған ішетін су өңдеусіз келеді немесе артезиан суы.

3. Өңдеуден кейін ғана орталықтандырылып жіберілетін су. Мысалы: Су қоймалары.

4. Жергілікті су қорынан шығатын құдық суы.

5. Шаруашылық сулары арнайы өңдеуден кейін ғана қолданылады. Мысалы: өзен, канал сулары.

6. Шаруашылық сулары арнайы өңдеуден кейін ғана қолданылады. Мысалы: мұндай суларға су асты сулары жатады [2].

Талап: Судың сапасына қойылатын талап 3-ке бөлінеді.

1. Судың эпидемиялық қауіпсіздігі жағынан көрсеткіші шайқалмаған 1 мл суда бактерияның жалпы саны 100-ден аспау керек. Ішек таяқшалары қатты элективті ортада жарғақшалық фильтрде бактерия концентрациясын қолданып 1 мл суда 3-тен жоғары болмау керек. Ал егер колититрде 1 мл болса 300-ден кем болмау керек.

2. Зиянсыз химиялық құрамының көрсеткіштері табиғи заттармен өндегенде қосылатын заттар мына көрсеткіштерден аспау керек.

3. Ішетін судағы өнеркәсіптік лас улы химиялық улылық заттар көрсеткіштері бойынша денсаулық министрлігі бекіткен құжатында көрсетілген концентрациядан жоғары болмау керек [9].

Зерттеу нәтижелері.

Негізгі мақсатқа жету үшін ауыз сумен қамтамасыз ететін негізгі көздерінде су сынамалары алынды. Біз ауыз судың сапасын зерттеу тәжірибемізді 2016 жылдың көктемінде зертхана жағдайында физико- химиялық әдіспен өткіздік. Ауыз судың органолептикалық қасиеттерін анықтау үшін, судың мөлдірлігі, түстілігі, иісі анықталды. Химиялық көрсеткіштер- сутек (рН), суда еритін қоспалардың массасы, карбонат кермектігі, нитрат және нитритті, хлоридті, мысты, темірді және органикалық заттарды анықтадық.

Семей қаласының ауыз су зерттеу объектісіне себеп болды. Барлық зерттелген су үлгісінің саны 4. Соның 2 үлгісі – су құбырынан, 2 үлгісі- құдықтан алынған. Мониторинг зерттеулері 2016 жылы жүргізілді. Судың физико – химиялық зерттеулерін жүргізу үшін су үлгісін дұрыс алу қажет.

Су үлгісін алу барысында шыны шөлмек қолданылды. Ыдысты жуғыш заттармен жуып, су құбырының және дистилденген сумен бірнеше рет шайылды.

Талап бойынша, су үлгісін алу алдында бірнеше рет зерттелетін сумен шаю керек. Суды құбырдан 15-20 минут бойы ағызып, содан кейін бір литр таза ыдысқа толтыра құйып алдық. Ыдыстың ішіне ауа кірмейтіндей етіп мықтап жабу да – негізгі талаптардың бірі. Сараптамаға алынған суды бір тәуліктің ішінде зертханаға жеткізген абзал.

2 кесте

№	Зерттеуге алынған су нүктелерінің орналасқан жері
1	Шығыс кенті құдық суы
2	905 квартал құдық суы
3	Жастық шақ ауданы құбыр суы
4	Силикат құбыр суы

Судың иісін органолептикалық әдіспен анықтау

Су иісі сезінуге байланысты (жердің иісі, хлордың иісі, мұнай өнімдері иісі және т.б.).

Судың иісін 20⁰С температурада анықтау.

Сиймдылығы 250-350 мл тығыны бар колбаға, зерттелетін 100 мл су құяды. Бетін тығынымен жауып, бірнеше рет шайқайды. Сосын ашып, иісін анықтайды.

Судың иісін 60⁰С температурада анықтау.

Зерттелетін судың 100 мл колбаға өлшеп құяды. Колба шойын сағат әйнегімен жауып, су моншасында 50-60⁰С-қа дейін қыздырады. Колба ішіндегісін бірнеше рет шайқайды. Әйнегін бір шетке алып, иісін анықтайды. 20⁰С, 60⁰С су иісін берілген 6 балды жүйемен анықтайды.

Жүргізілген зерттеу жұмысында судың иісі 20⁰С температурада анықталды[7,4].

**Ауыз су иісінің қарқындылығы 6 балды жүйемен анықталады
(С.Н. Черкинский бойынша)**

3 кесте

Иісі	Иісі пайда болу түрі	Иіске берілген баға
Жоқ	Иіс білінбейді	0
Өте әлсіз иісі	Сәл иісі бар, бірақ лабораториялық зерттеуде білінбейді.	1
Әлсіз	Егер көңіл аударса тұтынушыға білінеді	2
Білінеді	Жақсы сезіледі	3
Анық иісі бар	Судың иісі анағұрлым болғандықтан суды ішуден бас тартуға тура келеді	4
Өте күшті	Судың иісінің күштілігі сондай суды қолдануға болмайды.	5

Дәмін анықтау үшін қолданылатын органолептикалық тәсіл

Органолептикалық тәсілмен дәмнің қандай екенін анықтайды. Дәмнің 4 түрі бар: қышқыл, тәтті, тұзды, ащы. Сынау: Дәмнің қандай екенін дәм сезу арқылы анықтайды.

Зерттелетін суды аз мөлшерде ауызға алып, жұтпай 3-5 сек ұстап тұрады. 20⁰С-ғы судың дәмін берілген 6 балды жүйемен анықтайды [3].

**Ауыз судағы дәмнің қарқындылығы 6 балды жүйемен анықталады
(С.Н. Черкинский бойынша)**

4 кесте

Дәмнің түрі	Дәмнің сипаттамасы	Дәмге берілген баға
Жоқ	Дәмі сезілмейді	0
Өте әлсіз	Дәмі тұтынушығы білінбейді, бірақ лабораториялық тексеруде табылады.	1
Әлсіз	Дәмі тұтынушыға көңіл аударғанда білінеді.	2
Білінеді	Дәмі білінгендіктен суда жағымсыз әсер пайда болады	3
Жақсы білінеді	Дәмі өзіне көңіл аударғандықтан ішуден сақтанады.	4
Өте қатты білінеді	Дәмі өте қатты білінгендіктен су ішуге жарамсыз.	5

Бірден алынған су сынамаларының температурасын термометрмен анықтадық. Термометрді суға 5-10 мин салдық. Ішуге арналған оңтайлы температура 7-12⁰ С [2].

Мөлдірлік дәрежесі сұйықтық бағанасының см-мен өлшенген биіктігімен анықталады, осы бағана арқылы арнайы шрифт айқын көрінуі шарт. Ауыз суретінде пайдаланылатын судың мөлдірлігі 30 см-ден кем болмауы тиіс [6].

Зерттеуге алынған ауыз су сынамаларының органолептикалық көрсеткіштері

5 кесте

№	Сынама алынған нүкте	Иісі (балл)	Дәмі (балл)	Температурасы (градус)	Мөлдірлігі (см)
1	Шығыс кенті құдық суы	0	0	7	40
2	905 квартал құдық суы	0	0	7	40
3	Жастық шақ ауданы құбыр суы	0	0	7	40
4	Силикат құбыр суы	0	0	7	40

Шыны түтікке 5 мл зерттелетін суды құйып, 0,1 мл фенолфталеин тамызылды. Араластырып, бояу ерітіндісін төменгі рН көрсеткіштерімен бағаланды.

- Қызғылт-сары – рН 5,
- Ақшыл-сары – 6,
- Ақшыл-жасыл – 7,
- Жасыл-көгілдір – 8.

Қорытынды: Ыдыстағы су ақшыл- жасыл түске боялды.

Шыны ыдысқа 3 тамшы дифениламин ерітіндісін және 2 тамшы зерттелетін су тамызамыз. Нитрат және нитрит иондары болса ерітінді көк түске өзгереді. **Қорытынды:** түс бір қалыпты, яғни су құрамында нитрит және нитрат иондары жоқ.

Шыны түтікке 5 мл зерттелетін су және 3 тамшы 10%-дық күміс нитраты ерітіндісін тамыздық. Судың құрамындағы хлор мөлшері төменгі кестемен бағаланды.

Хлоридтердің құрамын айқындау

6 кесте

Түнба	Хлоридтердің концентрациясы мг/л
Әлсіз түнба	5-10
Күшті түнба	10-50
Қауыз қалыптасады, бірақ бірден емес	50-100
Ақ көлемді түнба	100-ден астам

Қорытынды: біздің тәжірибеміз көрсеткендей құдықтан алынған судың құрамында хлор мөлшері 5-10 мг/л, ал су құбырынан алынған суда 50-100 мг/л хлор мөлшері көрсетілген.

Шыны түтікке 10 мл зерттелетін су, 1 тамшы концентрацияланған азот қышқылы, 0,5 су пероксиді ерітіндісі және 0,5 мл роданида калий ерітіндісін тамыздық. **Қорытынды:** қызғылт түсті бояу пайда болды. Яғни судың құрамында темір мөлшері 0,1 мг/л.

Темірді анықтау шкаласы

Fe, мг/л	0,1	0,2	0,4	0,6	0,8	1,0	1,2	1,4	1,6
Су	50-ге дейін								

Зерттеуге алынған су сынамаларының химиялық көрсеткіштері

7 кесте

№	Көрсеткіштер	Өлшем бірліктер	ПДК СанПиН 2.1.4.559-96	Сынамалар алынған нүкте			
				№ 1	№ 2	№ 3	№ 4
1	pH	pH	6-9	7	7	7	7
2	Хлор қалдығы	мг/дм ³	0,3-0,5	-	-	-	-
3	Аммиак	мг/дм ³	2	0,26	0,48	0,65	0,61
4	Темір	мг/дм ³	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1
5	Нитрат	мг/дм ³	45	-	-	-	-
6	Нитрит	мг/дм ³	3,0	-	-	-	-
7	Құрғақ қалдық	мг/дм ³	1000	60,5	60,5	70,9	70,1
8	Сульфат	мг/дм ³	500	9,1	9,2	10,5	10,1
9	Фтор	мг/дм ³	1,5	0,17	0,20	0,12	0,15
10	Хлор	мг/дм ³	350	10-50	10-50	50-100	50-100

Қорытынды

Зерттеу қорытындысы бойынша ауыз суларының биологиялық, химиялық қасиеттерін зерттеп, судың ішуге жарамдығы анықталды.

Үйге кіріп тұрған кран суы сапалы деп айтуға болады. Ауыз судың сапасы санитарлық қызметпен қатаң қадағалануда, әр тоқсан сайын су құбырлары тексеріліп, ауыз суы микробиологиялық және санитарлық-химиялық көрсеткіштерге сынама алынады және су құбырлары беріп жатқан ауыз суына өндірістік бақылау жүргізіледі. Ауыз судың құрамындағы химиялық көрсеткіштер: қазіргі су құбырларының санитарлы-техникалық жағдайының төмендеуі, сумен жабдықтау желісінің антропогенді көздерімен ластануы, санитарлық қорғау аймақтарының болмау себептеріне байланысты болуы мүмкін. Су құбырларында болатын авариялар ауыз суының кейінгі бактериологиялық және санитариялық-химиялық ластануына әкеледі.

Сондай-ақ судың ластану көздері болып, қазылған шұңқырлармен көптеген қоқыс қалдықтарын тұтыну және өндіру болып табылады.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі

1. Вода экология и технология Международный конгресс. Москва, 1994,-339с
2. НИИ «Экологии и человека и гигиены окружающей среды» им. А.Н.Сыскина: «Чистота –Залог здоровья водоочистители в вашем доме» 2000 г
3. Сайд Н Ю, Сахно О Н Микробиологическая оценка поверхностныхводоемов промышленного центра //Проблемы региональнойэкологии, 2007г, № 4, с 91-94 (РГБ)
4. Сайд НЮ Микробиологическое загрязнение водных объектов вСирийской арабской республике// Материалы XIIМеждународнойнаучно-практической конференции «Экология и жизнь», Пенза,2007г,с 35-37 (РГБ)
5. Сармурзина А.Г., Ашкеева Р.К., Дубовиченко А.Э. Химия воды, Алматы, "Қазақ университеті", 1997. - 71 с.
6. Су арнасы-2003 //Водопользование: действительность, проблемы и перспективы. Сборник материалов//. Шымкент 26-27 июня 2003 года- 191с.
7. Фомин Г.С., Ческис А.Б. Вода: Контроль химической и бактериологической безопасности по международном стандартом.
8. Центральный институт типового проектирования. Пособие по проектированию сооружений для очистки и подготовки воды. 1989 г
9. Шишкин В.В.К вопросу о повышении качества воды в системах централизованного водоснабжения / В.В. Шишкин, А.А. Синьков, М.П. Кирсанов // Труды IX междунар. научно-практ. конф. «Водоснабжение и водоотведение: качество и эффективность». Кемерово, 2006.- С.51. (РГБ)
10. Шурэнцэцэг, Х. Оценка качества и безопасности питьевой воды / Х.Шурэнцэцэг, И. Болормаа, Ш. Энхцэцэг. // Сборник докладов научной конференции"Санитарно-гигиеническая служба-70", Монголия, Улан-Батор, 2004. С . 50-51. (РГБ)

ГИГИЕНИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ ВОДНЫХ СИСТЕМ ОБЕСПЕЧИВАЮЩИХ ВОДОСНАБЖЕНИЕМ ГОРОД СЕМЕЙ Ж.К.Кабышева, Е.Б.Ахметжанова

В этой статье рассмотрены гигиенические требования к качеству централизованных систем водоснабжения города Семей.

HYGIENIC REQUIREMENTS TO THE QUALITY OF CENTRALIZED WATER SUPPLY SYSTEMS OF SEMEY CITY Zh.K.Kabisheva, E.B.Akhmetzhanova

The article covers hygienic requirements to the quality of centralized water supply systems of Semey City.

УДК 619:616.98:578.823.1(574.4)

А.Н.Байгазанов, М.К.Нуркенова, Ч.О.Нуриманов

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ЭПИЗООТОЛОГИЧЕСКИЙ МОНИТОРИНГ БЛЮТАНГА НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье приведены данные эпизоотического мониторинга блютанга на территории Восточно-Казахстанской области

Ключевые слова: Эпизоотический мониторинг, блютанг, импортированный скот, серологическое исследование, риск заноса

Блютанг (катаральная лихорадка овец, «синий язык») — вирусная трансмиссивная (в циркуляции возбудителей которой участвуют членистоногие) болезнь жвачных животных, характеризующаяся воспалительно-некротическими поражениями слизистой оболочки ротовой

полости, особенно языка, желудочно-кишечного тракта, эпителия венчика и основы кожи копыт, а также дистрофией, изменениями скелетной мускулатуры[1].

Возбудитель болезни — РНК-содержащий вирус рода *Orbivirus* сем. *Reoviridae*. Диаметр частиц 65—70 нм. РНК вируса двуспиральна. Установлено 20 серотипов вируса. Он обнаруживается в крови (в наивысшей концентрации в период лихорадки) и органах больных животных (особенно в селезенке и лимфатич. узлах). Вирус устойчив к гниению, высушиванию, растворителям липидов, дезоксихолату натрия, антибиотикам, но чувствителен к трипсину, к кислому (рН 6,0) и медленному замораживанию до t 10—20°C; 3%-ный раствор формальдегида инактивирует его в течение 48—72 ч, 3%-ный раствор едкого натра и 70%-ный этиловый спирт, а также нагревание при t 60°C — за 5 мин.

В естественных условиях к заражению вирусом блютанга восприимчивы овцы, крупный рогатый скот, олени, верблюды, буйволы, козы и некоторые другие виды диких жвачных. Согласно классификации Государственного комитета по эпидемиологическому надзору он отнесен ко 2-й группе патогенности для человека. У восприимчивых животных болезнь характеризуется лихорадкой, геморрагическим диатезом, воспалительно-некротическими поражениями слизистых оболочек рта, языка, желудочно-кишечного тракта, эпителия венчика и основы кожи копыт, а также отеками межжелудочного пространства и груди; у человека - головной болью, арталгией, миалгией, возможен летальный исход [3].

Переносчиками вируса блютанга являются мокрецы рода *Culicoides*.

Питаясь на позвоночных животных с вiremией, они передают вирус восприимчивым животным. После периода репликации 6-8 дней, и после появления в слюнной железе, вирус может быть передан позвоночному хозяину во время кровососания. Инфицированные мокрецы остаются переносчиками всю жизнь. Центральная роль насекомых в эпидемиологии блютанга определяет, что распространение болезни управляется экологическими факторами, типа больших дождей, температуры и влажности, которые помогают выживанию насекомых.

Мокрецы — особая группа очень мелких кровососущих насекомых; вместе с комарами, москитами, мошками, слепнями относятся к комплексу гнуса — летающих кровососущих двукрылых. Встречаются повсеместно — от тропиков до тундры, до высоты 4000 м над уровнем моря. Помимо роли в трансмиссии заразных болезней вирусной, протозойной и даже гельминтной этиологии общеизвестно их вредоносное воздействие на окружающий животный мир теплокровных из-за гематофагии и беспокоящих укусов самок вплоть до экономического ущерба в некоторых особо экологически благоприятных для них регионах[2].

Впервые блютанг был обнаружен у овец в Южной Африке в 1876 г. Тейлор в 1905 г. открыл возбудителя. У крупного рогатого скота болезнь описана в 1933 г. Катаральная лихорадка является стационарной болезнью в Южной Африке. В последние годы болезнь распространилась по всему Африканскому континенту и вышла за его пределы (Испания, Португалия, Кипр, Турция, Греция, Израиль, Пакистан, США). В последующие годы прослеживается четкая тенденция к дальнейшему ее распространению. Поступают сообщения о регистрации болезни в странах, считавшихся ранее благополучными. Антитела к вирусу у восприимчивых животных обнаружены в Канаде, Мексике. Положительный серологический диагноз у овец и крупного рогатого скота (у импортированных животных) установлен в Бразилии. Тревожное положение, возникло в последнее время в Австралии. Несмотря на строгий контроль, установленный ветеринарной службой, блютанг в этой стране не исключается[5].

В последнее десятилетие из зарубежных стран, включая страны ЕС, в Казахстан активно ввозится племенной генетический материал, включая высокопродуктивных животных, эмбрионы, замороженное семя. В связи с этим возрастает опасность проникновения блютанга в нашу страну. В целях выявления территорий с высоким риском заноса и появления такой экзотической болезни, как блютанг, был проведен сбор данных о скоте, завозимом из зарубежных стран и сведений об эпизоотической ситуации. Завоз импортного скота во все области республики осуществляется с 2010 года в рамках государственных программ: «Развитие экспортного потенциала мяса крупного рогатого скота Республики Казахстан», «Сыбага». За эти годы в Казахстан завезено 45 054 голов различных пород скота, из которых 7 424 головы были исследованы на блютанг. Для установления наличия вероятного риска, исходящего от импортного скота, были изучены эпизоотические показатели стран экспортеров скота по отношению к блютангу. В связи с тем, что основными поставщиками племенного скота являются США, Канада, страны ЕС и Россия, анализу подвергалась эпизоотическая ситуация территории этих стран по указанной болезни. Согласно информации официального сайта МЭБ, последние случаи регистрации и подтверждения блютанга на территории Канады были в 2013 году вблизи с границей США. Учитывая этот факт можно предполагать о том, что существует

высокая вероятность циркуляции вируса блютанга и на территории США в штатах: Монтана, Айдахо и Вашингтон, граничащих с Канадой. В Европе и близлежащих к ней странах блютанг имеет значительное распространение (Нидерланды, Швейцария, Польша, Греция, Турция Кипр, Испания, Португалия, Марокко, Алжир, Тунис, Россия). Из государств, неблагополучных по блютангу, непосредственно граничащим с РК, является Российская Федерация[4].

Для территории Республики Казахстан существует реальная угроза заноса возбудителей блютанга. Основной риск в себе несет скот, завозимый из зарубежных стран, территория которых неблагополучна по этим заболеваниям или находится в непосредственной близости со странами, где циркулируют вирусы болезни. Странами риска по блютангу для Республики Казахстан являются практически все государства ЕС, определенные области Российской Федерации, некоторые штаты США и Канады. Основными административными территориями республики, которые подвержены такому риску, являются территории животноводческих хозяйств, в которые завозятся и разводятся импортный скот, а также территории и пути, через которые провозятся такие животные. Так как импортный скот из стран с риском завозится практически на территорию всех административных областей РК, прогнозная вероятность появления изучаемых болезней существует во всей территории республики.

Санитарным Кодексом МЭБ допускается торговля живым скотом из стран, неблагополучных по инфекционным болезням, в том числе и блютангу, но при выполнении определенных ветеринарно-санитарных правил, которые имеют некоторые варианты: 1) при отборе животных для продажи; 2) при содержании до отправки; 3) при проведении тестирования животных лабораторными методами для исключения либо серо-положительных животных (конкурентный иммуноферментный анализ, далее с-ИФА), либо вирусоносителей (полимеразная цепная реакция, далее ОТ-ПЦР) на карантинной станции до отправки в страну- импортёр.

Детальный мониторинг эпизоотической ситуации по блютангу среди животных Республики Казахстан до настоящего периода не проводился и, в связи, с чем нет научно обоснованной национальной стратегии и мероприятий по профилактике и борьбе с этими болезнями.

Блютанг относится к особо опасной болезни. Эта болезнь экзотична для территории Республики Казахстан, но существующая и развивающаяся ситуация взаимосвязей со странами с развитым животноводством в рамках государственных экономических программ в области животноводства обуславливает появления реальной угрозы заноса возбудителей этой болезни на территорию нашей страны. Поэтому, мероприятия, направленные на предупреждение проникновения вируса блютанга на территорию республики, представляют серьезную актуальность в практике ведения животноводства.

В настоящее время высок риск заноса блютанга со стороны Европейских стран, что обусловлено ростом импорта, а также возможно массовое распространение заболевания на территории республики Казахстан информирование природного очага.

Эпизоотологическая ситуация по блютангу в Восточно-Казахстанской области за исследуемые 2009-2015гг. остается стабильной.

Для эпизоотологического мониторинга блютанга изучались статистические данные об этой болезни по Восточно-Казахстанской области за последние 5 лет, данные о географии территории области, о поступлении импортного скота в агрохозяйства. Были использованы данные об эпизоотических вспышках болезни и результаты серологических исследований в Восточно-Казахстанской области.

Для вирусологических и серологических исследований отбирались пробы крови от завезенных (импортных) сельскохозяйственных животных подозреваемых в заболевании блютангом. Всего было взято 98 проб крови из пяти хозяйств Восточно-Казахстанской области. Однако, статистический анализ эпизоотологической ситуации по Восточно-Казахстанской области за 2014 год по блютангу показывает, что при плановых исследованиях положительной пробы среди крупного рогатого скота установлены в трех районах области. Из 101 проб крови выявлены 9 положительных случаев на блютанг, что составляет 8,9 %.

Вместе с тем, следует отметить, что при повторном иммуногенетическом исследовании в условиях национальной референтной лаборатории диагноз был исключен. Положительно реагирующие животные выявленные в этих районах были утилизированы. Районирование территории области на подзоны проводили на основании данных существующей эпизоотической ситуации по блютангу.

Анализируя эпизоотическую ситуацию по блютангу в ВКО следует, что 2015 году в Восточно-Казахстанскую область среди завезенных 150 голов крупного рогатого скота из Российской

Федерации, при плановом исследовании на блютанг 150 сывороток крови ,положительную реакцию дали 16 проб, что составляет 10,7 %.

Для окончательной постановки диагноза материал от этих животных был направлен в Национальный референтный центр по ветеринарии (г. Астана). Важной эпизоотологической особенностью блютанга, значительно усложняющую борьбу с болезнью, является способность вируса формировать природные очаги даже при однократном его заносе на определенную территорию.

Циркуляция вируса в организме переносчиков и диких жвачных обеспечивает существование стойких природных очагов и обуславливает стационарность болезни. Одной из эпизоотологических особенностей блютанга является его природно-очаговый характер. Биологическая трансмиссия возбудителя лежит в основе сезонного появления и распространения блютанга. Заболевание появляется только летом и распространяется наиболее интенсивно в годы с сырым и теплым климатом, особенно в районах с заболоченной местностью, где выпадает много осадков. При отсутствии насекомых - биологических переносчиков вируса болезнь не распространяется.

ЛИТЕРАТУРА

1. Василенко Н. З., Инфекционная катаральная лихорадка овец(блутанг)
2. Сюрин В. Н., Фомина Н. В. 1973, с. 103-14
3. Макаров В.В., Мищенко В.А., Сухарев О.И. Трансмиссивные экзотические инфекции животные на неэндемичных территориях. Часть 2. Блутанг и блютангоподобные болезни //Ветеринария сегодня, 2012, 3, 10-15
4. Султанов А.А., Шманов Г.С., Кутумбетов Л.Б., Жусупов Г.К., Мырзахметова Б.Ш. «Рекомендации по поддержанию благополучия по блютангу и болезни Шмалленберга на территории Республики Казахстан» [Электронный ресурс]. – URL: <http://kaz-nivi.kz/images/docs/rek2015/02rek2015.pdf>
5. Мищенко В.А., Джаилиди Г.А., Черных О.Ю. и соавт. Проблемы борьбы и профилактики ИРТ-ИПВ КРС //Ветеринария Кубани, 2012, 6,3-5
6. <https://dvs.rsl.ru/semgu/Vrr/SelectedDocs?docid=%2Frs101004000000%2Frs101004850000%2Frs101004850472%2Frs101004850472.pdf>

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ АУМАҒЫНДА БЛЮТАНГ ЭПИЗООТИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГІ

А.Н.Байгазанов А.Н, М.К.Нуркенова, Ч.О.Нуриманов

Мақалада Шығыс Қазақстан облысының аумағында блютанг ауруының эпизоотологиялық мониторингі ұсынылған.

EPIZOOTIC MONITORING OF BLUETONGUE IN THE EAST KAZAKHSTAN REGION

A.N Baigazanov, M.K Nurkenova, C.O Nurimanov

In the article presents the data of epizootic monitoring bluetongue in the territory of the East Kazakhstan region.

ПИЩЕВАЯ ЦЕННОСТЬ И ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ КОЗЬЕГО МОЛОКА ИЗ ЗОНЫ ПОВЫШЕННОГО РАДИАЦИОННОГО РИСКА

***Аннотация.** В данной статье приведены исследования козьего молока из зоны повышенного радиационного риска. Были исследованы органолептические свойства, токсичные металлы, элементный состав, радиоактивные вещества, химические свойства, содержание витаминов и аминокислот. По результатам проведенных исследований можно отметить, что качество козьего молока соответствует всем Единым требованиям Республики Казахстан.*

Ключевые слова: козье молоко, элементный состав, тяжелые металлы, радиоактивные вещества, витамины, аминокислоты.

Козье молоко - это ценный молочный продукт. Производство козьего молока - это динамично развивающаяся отрасль, которая имеет фундаментальное значение для благополучия сотен миллионов людей во всем мире и является важной частью экономики во многих странах.

Козье молоко отлично демонстрирует изменчивость биохимического состава, технологических свойств и бактериологического качества в зависимости от генетических факторов, условий окружающей среды в практике козоводства. Период первой и второй лактации удой коз породы Заанен составляет за 213 дней 286,8 кг; 247 дней 691,4 кг. Средние значения этих величин после 8 лет исследований за 213 дней 423,09 кг. Среднегодовой удой молока от одной козы составляет 84,3 кг в мире. Когда страны как Германия, Белоруссия, Чешская Республика, Турция производит молока, 972,2 кг, 819,1 кг, 750,0 кг и 104,9 кг соответственно [1].

Перспектива развития козоводство в Казахстане предопределяется наличием в республике значительных площадей труднодоступных горных (7,2 млн. га) и каменистых (18,2 млн. га) пастбищ, существенным ростом в условиях рыночной экономики численности коз и повышением на внутреннем рынке спроса на их продукцию [2].

Козье молоко – это продукт, обладающий ценными целебными свойствами. В нем много незаменимых жирных кислот и высокое содержание жиров, гораздо больше, чем в коровьем молоке.

Ученые утверждают, что коза – самое здоровое животное, козье молоко обладает высокой пищевой ценностью, и при этом содержание лактозы (молочного сахара) в нем меньше, чем в коровьем молоке. В молоке коз содержатся витамины А, В, С, D, Е, РР, минеральные соли кальция, фосфора, калия, кобальта, марганца, натрия, селена, такие вещества как лецитин, глобулин, альбумин, биотин. Также этот ценный природный продукт богат аминокислотами и содержит много ненасыщенных жирных кислот, которые повышают устойчивость организма к инфекциям и нормализуют холестериновый обмен [3].

Как показали научные исследования, козье молоко имеет другой по сравнению с коровьим фракционный состав белков и практически не вызывает аллергической реакции и расстройств пищеварения. Известно, что α 1-казеин - основной белок коровьего молока - является сильным аллергеном для людей. Содержание этой белковой фракции в козьем молоке в 2 раза меньше, чем в коровьем. Однако содержание Р-казеина больше в 2,3 раза, и благодаря этому козье молоко образует мягкий сгусток, легко перевариваемый в желудке человека. Размер белковых молекул козьего молока меньше, чем коровьего, что приводит к более быстрому и полному их распаду под действием пищеварительных ферментов человека. Существенно различаются между собой козье и коровье молоко по количеству и химическому составу жира. Средний размер жировых шариков козьего молока - 2 мкм, коровьего - 4-5 мкм [4].

Целью данной работы является исследование пищевой безопасности и химического состава козьего молока из зоны повышенного радиационного риска.

Материалом исследования является козье молоко из города Семей, который относится к зоне повышенного радиационного риска (далее - ПРР).

Всем известно ядерные испытания, проводившиеся на Семипалатинском испытательном ядерном полигоне (СИЯП) стали причиной радиоактивного загрязнения обширных территорий северо-восточного и восточного регионов Казахстана. В связи с этим ежегодно проводятся исследования на территории СИЯП и прилегающих к нему территорий.

В соответствии с поставленной целью основные задачи работы заключались в следующем:

- отбор проб козьего молока из зоны ППР;
- определение органолептических свойств;
- определение химического состава молока;
- определение элементного состава молока;
- определение содержания витаминов;
- определение содержания аминокислот;
- определение радиоактивных элементов.

Методы исследований. Пробы молока отбирали по ГОСТ 13928 – 84. «Молоко и сливки заготавливаемые. Правила приемки, методы отбора проб и подготовка их к анализу» и исследовали на кафедре «Ветеринарной санитарии» и в испытательной региональной лаборатории инженерного профиля «Научный центр радиэкологических исследований» ГУ им.Шакарима г.Семей. Исследования проведены действующими методиками исследования, СТ РК и ГОСТами.

Элементный состав был определен по ГОСТ 31671-2012 методом индуктивно-связанной плазменной масс-спектрометрии. Радиоактивные вещества стронций-90 и цезий-137 определены по СТ РК 1623-2007. Химические свойства молока определены экспресс методом с помощью анализатора «Клевер-2М». Содержание витаминов и аминокислот определяли методом высокоэффективной жидкостной хроматографии.

Результаты исследований. Результаты проведенных исследований представлены в таблицах 1-5. Органолептические свойства показали, что образцы молока без примесей, имеют приятный запах, цвет белый, на вкус слегка сладковатые.

Таблица 1- Химический состав козьего молока

Наименование продукции	Кол-во жира, %	Кол-во белка, %	СОМО, %	Плотность, кг/см ³
Козье молоко (n=5)	4,63	3,05	8,14	1028
ПДК по ФАО/ВОЗ	не менее 2,5	не менее 3,0	не более 100	1027-1029

По данным из таблицы 1 химический состав козьего молока показывают удовлетворительные показатели. Содержание жира в пределах нормы, колеблется 4,63%, плотность молока 1028 кг/см³, количество белков 3,05%, содержание СОМО 8,14%. В таблице 2 приведен элементный состав козьего молока.

Таблица 2 - Элементный состав молока

Наименование образца	Место отбора пробы	Наименование химического элемента	Ед. изм	Фактические значения содержания химических элементов
Козье молоко (n=5)	г.Семей	Натрий	мг/л	193,0
		Магний	мг/л	42,01
		Алюминий	мг/л	1,36
		Калий	мг/л	167,72
		Кальций	мг/л	386,43
		Хром	мг/л	0,09
		Железо	мг/л	1,85
		Кобальт	мг/л	0,07
		Медь	мг/л	0,63
		Марганец	мг/л	0,05
		Мышьяк	мг/л	0,06
		Рубидий	мг/л	0,35
		Барий	мг/л	0,02
		Цинк	мг/л	0,85
		Селен	мг/л	0,012
		Стронций	мг/л	0,15
Свинец	мг/л	0,063		
Кадмий	мг/л	0,04		

		Никель	мг/л	0,028
		Фосфор	мг/л	302,56

Элементный состав из таблицы 2 показывает, что козье молоко богато минералами как натрий – 193 мг/л, калий – 167,72 мг/л, кальций – 386,43 мг/л, фосфор – 302,56 мг/л, магний – 42 мг/л. Содержание тяжелых металлов меньше нормы: мышьяка – 0,06 мг/л, свинца – 0,063 мг/л, кадмия – 0,04 мг/л, ртути не обнаружено.

В таблице 3 приведен витаминный состав молока.

Таблица 3- Содержание витаминов в молоке

Наименование продукции	Место отбора	Содержание витаминов, мг/100г			
		В1 (тиамин)	В2(рибофла-вин)	В6 (пири-доксин)	С (аскорб. кислота)
Козье молоко (n=5)	г.Семей	0,036	0,125	0,057	0,183

Из данных таблицы 3 в пробах молока содержатся витамины В1, В2, В6 и С. Содержание тиамин (В1) составило 0,036 мг/100г, рибофлавина (В2) 0,125 мг/100г, пиридоксина (В6) 0,057 мг/100г, а так же содержание аскорбиновой кислоты (витамин С) 0,183 мг/100г.

Биологическое действие витаминов:

- Витамин В1 стабилизирует работу сердца и нервной системы, контролирует углеводный обмен.
- Витамин В2 помогает процессам восстановления клеток, стимулирует нервную систему и иммунитет.
- Витамин В6 стимулирует обмен веществ и деятельность нервной системы.
- Витамин С укрепляет капилляры и сосуды, хрящевые и костные ткани, оказывает противовоспалительное воздействие, борется с инфекциями, снижает количество холестерина в крови.

Таблица 4 - Содержание аминокислот в козьем молоке

Наименование продукции	Место отбора	Незаменимые аминокислоты	г/100г
Козье молоко (n=5)	г.Семей	Аргинин	0,99
		Валин	0,152
		Гистидин	0,95
		Изолейцин	0,163
		Лейцин	0,264
		Лизин	0,201
		Метионин	0,05
		Треонин	0,129
		Триптофан	0,05
		Фенилаланин	0,128
		Заменимые аминокислоты	г/100г
		Аланин	0,105
		Аспарагиновая кислота	0,208
		Глицин	0,03
		Глутаминовая кислота	0,603
		Пролин	0,231

		Серин	0,137
		Тирозин	0,97
		Цистеин	0,02

По данным таблицы 4 сумма аминокислот в молоке из зоны ПРР оставило 5,381 г; в том числе, незаменимых аминокислот 2,898 г; заменимых 2,483 г.

Таблица 5 - Содержание радиоактивных веществ в козьем молоке

Наименование продукции	Место отбора	Удельная активность стронция – 90, Бк/л	Удельная активность цезия-137, Бк/л
Козье молоко (n=5)	г.Семей	Не обн	<0,05
ПДК, Бк/л		25	100

По таблице 5 в пробах козьего молока обнаружены незначительные количества цезия-137, стронций-90 не обнаружен. Содержание цезия-137 составил 0,05 Бк/л. Проведенные исследования показывают что качество козьего молока соответствует государственным стандартам и может быть использована для приготовления пищи и приема внутрь.

Использованная литература:

1. Y. Filiz. As a Potentially Functional Food: Goats' Milk and Products //Journal of Food and Nutrition Research. - 1.4 (2013). - P. 68-81.
2. Козоводство в Казахстане [Электронный ресурс]. URL: <http://www.kazportal.kz/kozovodstvo-v-kazahstane/> (Дата обр. 24.11.16г.)
3. Энциклопедия - козье молоко [Электронный ресурс]. URL: http://www.medweb.ru/infohubs/kor/encyclopedias/poleznie_producti/article/moloko-koze (Дата обр. 24.11.16г.)
4. Меркушева И.Н., Петриченко С.П., Кожухова М.А. Пищевая и биологическая ценность козьего молока // Известия ВУЗов. Пищевая технология. - № 2-3. - 2005 г. - с. 44-45

ЖОҒАРЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ҚАУІПТІ АЙМАҚТАҒЫ ЕШКІ СҮТІНІҢ ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ ТАҒАМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

А.Т.Серикова, А.Е.Оспанова

Аннотация: Мақалада жоғары радиациялық қауіпті аймақтағы ешкі сүтінің зерттеулері көрсетілген. Сүттің органолептикалық қасиеті, ауыр металдар құрамы, элементтер құрамы, радиоактивті заттар, дәрумендер және аминқышқылдары зерттелінген. Зерттеулер нәтижелері ешкі сүтінің сапасы Қазақстан Республикасының жалпы шарттарына сәйкес келетінін көрсетті.

NUTRITIONAL VALUE AND CHEMICAL COMPOSITION OF GOAT MILK FROM THE AREA OF HIGH RADIATION RISK

A.T.Serikova, A.E.Ospanova

Abstract: This article summarizes studies of goat milk from the zone of increased radiation risk. Was investigated by organoleptic properties, toxic metals, elemental composition, radioactive substances, chemical properties, content of vitamins and amino acids. By results of the conducted research it can be seen that the quality of goat's milk meets all Uniform requirements of the Republic of Kazakhstan.

УДК: 619:614.31:637.5'81(574.41)

Н.Ж. Бектурова¹, С.Т. Дюсембаев²

Казахский Национальный Аграрный Университет¹

Государственный университет им. Шакарима г. Семей²

ОРГАНОЛЕПТИЧЕСКИЕ И БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ КОНИНЫ ПОЛУЧЕННЫХ ИЗ РАЗНЫХ ЗОН РАДИОАКТИВНОГО РИСКА БЫВШЕГО СЕМИПАЛАТИНСКОГО ЯДЕРНОГО ИСПЫТАТЕЛЬНОГО ПОЛИГОНА

***Аннотация:** В статье приведены результаты исследования продуктов коневодства. Изучены химические составы, органолептические исследования и биохимические показатели конины различных зонах радиоактивного риска бывшего Семипалатинского ядерного испытательного полигона.*

***Ключевые слова:** СИЯП, зоны радиационного риска, конина, органолептические исследования, биохимические показатели.*

Актуальность проблемы безопасности продуктов питания с каждым годом возрастает, поскольку именно обеспечение безопасности продовольственного сырья и продуктов питания является одним из основных факторов, определяющих здоровье людей [1].

Радиоактивное излучение и его воздействие на окружающую среду, человека и животных стали в последние десятилетия для многих регионов планеты одним из основных токсикантов окружающей среды [2].

Коневодство в Казахстане - исторически сложившаяся, традиционная отрасль животноводства. Не утратило оно своей роли в народном хозяйстве республики и в настоящее время, являясь многогранной отраслью, сочетающей в себе целый комплекс направлений. В республике есть все предпосылки для развития мясного коневодства - это многовековой опыт казахского народа в разведении лошадей, сложившиеся исторические традиции, а также природно- климатические условия региона [3,4].

Конина - это высококачественный мясной продукт питания, содержащий большинство необходимых организму человека пищевых веществ, которые благоприятно сбалансированы и хорошо усваиваются. В настоящее время конское мясо в рационе питания у нас в Казахстане занимает одно из первых мест. На мировом рынке растёт спрос на конину. Преимущественно, обладая содержанием витаминов, гормонов, ферментов, белков, жиров и других биологических соединений, мясо конины безусловно приносит организму человека лечебные свойства [5].

Конина - это высококачественный мясной продукт питания, содержащий большинство необходимых организму пищевых веществ, которые благоприятно сбалансированы и хорошо усваиваются. Пищевая биологическая ценность конины в силу большого содержания белковых и других жизненно необходимых веществ очень высока. Конское мясо относят к продуктам питания, обладающих диетическими свойствами [6].

Здоровье подрастающего поколения, здоровья нации в целом, а также безопасность страны требуют принятия безотлагательных мер по улучшению структуры питания населения страны. Только здоровое питание способно обеспечить рост, нормальное развитие и жизнедеятельность человека, способствовать профилактике заболеваний [7].

Материалы и методы исследования. Работа выполнена в испытательной региональной лаборатории инженерного профиля «Научный центр радиозкологических исследований», Государственного университета имени Шакарима г Семей, а такв селах с.Саржал, с.Долонь (чрезвычайная зона радиационного риска, далее ЧРР), с.Семеновка, с.Медеу (максимальная зона радиационного риска, далее МакРР), г.Семей, с.Георгиевка (повышенная зона радиационного риска, далее ПРР) с.Кокпекты и с.Аксуат (минимальная зона радиационного риска, далее МинРР)

Органолептические и биохимические исследования проб конины проводили согласно СТ РК 7269-79 «Мясо. Методы отбора образцов и органолептические методы определения свежести», СТ РК 23392-78 «Мясо. Методы химического и микробиологического анализа свежести», СТ РК 9959-91 «продукты мясные. Общие условия проведения органолептической оценки».

Результаты исследований: Органолептические показатели. При наружном осмотре конины из зоны МинРР бывшего СИЯП отметили: состояние места зареза неровное, интенсивно пропитано кровью; степень обескровливания хорошее, кровь отсутствует в мышцах и кровеносных

сосудах, мелкие сосуды под плеврой и брюшиной не просвечиваются; гипостазы отсутствуют; лимфатические узлы без изменений, при разрезе светло-серого цвета.

Цвет мяса красного цвета, имеется корочка подсыхания, поверхность мяса не оставляет влажного пятна на фильтровальной бумаге, плотной консистенции, запах специфический. Цвет жира белый с желтоватым оттенком, запах специфический, консистенция мягкая, упругая. Сухожилия упругие плотные, поверхность суставов гладкая, блестящая.

В конине из зоны МакРР места разреза неровное незначительно пропитано кровью, степень обескровливания хорошая, со стороны плевры и брюшины сосуды просвечиваются слабо, гипостазы отсутствуют, состояние лимфатических узлов в пределах нормы. Мясо красного цвета, имеется корочка подсыхания, мясо влажное на фильтровальной бумаге оставляет влажное пятно, мягкой консистенции, запах мяса специфический для данного животного. Жиры светлого цвета со специфическим запахом, мягкой консистенции. Сухожилия мягкие, менее плотные, поверхность суставов местами матовая.

В тушах лошадей из зоны ПРР места разреза неровное незначительно пропитано кровью, степень обескровливания удовлетворительное, при разрезе мышц выступают капли крови, со стороны плевры и брюшины сосуды не просвечиваются, гипостазы отсутствуют, лимфатические узлы слегка гиперемизированы, отечны. Мясо красного цвета, имеется корочка подсыхания, мясо влажное на фильтровальной бумаге оставляет влажное пятно, мягкой консистенции, запах специфический для данного животного. Жир светло-желтого цвета мягкой консистенции. Сухожилия мягкие, менее плотные, поверхность суставов матовая.

В конине из зоны ЧРР, состояние места разреза неровность еле заметно, незначительно пропитано кровью, степень обескровливания удовлетворительное, при разрезе мышц выступают капли крови, со стороны плевры и брюшины сосуды просвечиваются, гипостазы отсутствуют, лимфатические узлы гиперемизированы, отечны, в некоторых лимфатических узлах обнаруживаются точечные кровоизлияния. Мясо темно-красного цвета, имеется корочка подсыхания, мясо влажное на фильтровальной бумаге оставляет влажное пятно, мягкой консистенции, запах мяса специфический. Жир желтого цвета, запах неспецифический, мягкой консистенции. Сухожилия мягкие, менее плотные, поверхность суставов матовая.

Мясо сельскохозяйственных животных, в том числе конское, ценится за содержание в нем полноценных белков, жиров и витаминов.

В конине в зависимости от возраста, пола и упитанности животных содержание белка колеблется от 18 до 23 %; жира – от 1 – 2 (при нестандартной упитанности) до 18 – 20 % (в тушах лошадей I категории упитанности). Химический состав мяса лошадей конюшенного содержания в среднем составляет: воды – 74,2 %, белка – 21,6, жира – 2,5 и золы 1 %; мясо казахских лошадей (табунного содержания) средней упитанности: воды – 70 %, белка – 24,6, жира – 4,7 и золы – 0,93 %.

Таблица 1 - Результаты исследования мяса конины по химическому составу, %

Зоны / Показатели	Влага	Белок	Жир	Зола
ЧРР	73,8	20,8	4,3	1,1
МакРР	73,4	21,3	4,5	0,8
ПРР	72,9	22,5	4,6	0,9
МинРР	71,9	22,6	4,6	0,9

Результаты исследований показали, что в ЧРР уровень влаги в мышечной ткани составил 73,8%, содержание белка составляет 20,8%, жира 4,3%, золы 1,1%. Количество влаги в мышечной ткани из зоны МакРР составило 73,4%, количество белка составило-21,3%, жира – 4,5%, золы –0,8%. В зоне ПРР количество влаги составило- 72,9%, белка-22,5%, жира – 4,6, золы- 0,9%, Белка больше всего конине зоны МинРР-22,6%, влаги-71,9%, жира-4,6% и золы- 0,9% (табл. 1).

Биохимические и бактериологические показатели конины. Биохимические исследования: бактериологическое исследования, определения рН, реакция на аммиак, реакцию на пероксидазу, реакция с CuSO₄, формольная реакция.

Реакцию среды мяса определяли рН-ионометре АНИОН-7010. По полученным данным в конине зоны МинРР показатели рН составили 5,87±0,06%, реакция на фермент пероксидазу была положительной, вытяжка вначале была синего цвета, которая через несколько минут окрасилась в коричневый цвет; при постановке реакции с 5%-м раствором сернокислой меди по Лубенянскому - бульон был прозрачный, без посторонних примесей; результаты формольной реакции по

Колоботскому Г.В. была отрицательной, вытяжка из мяса-прозрачная, жидкая; определение первичного распада белков - бульон прозрачный ароматный без примесей. При бактериоскопии мазков-отпечатков – на поверхности и в глубоких слоях мышц условно патогенной микрофлоры не обнаружено. В зоне МакРР рН в мышечной ткани животных было увеличено и составило $6,1 \pm 0,03$. Реакция на пероксидазу была в 50% случаях были отрицательной, вытяжка из мяса, через некоторое время окрасилась в коричневый цвет. При постановке реакции с CuSO_4 –бульон мутноватый, формольная проба положительная, в мясной вытяжке обнаружили мелкие частицы хлопьев; определение первичного распада белков – бульон мутноватый с хлопьями. В зоне ПРР рН в мышечной ткани животных было увеличено и составило $6,2 \pm 0,02$. Реакция на пероксидазу–отрицательной, реакция с CuSO_4 –положительная, формольная проба положительная, в вытяжке образовались хлопья; определение первичного распада белков –бульон мутный с хлопьями. Показатели конины из зоны чрезвычайного радиационного поражения имел отрицательные биохимические показатели. В мышечной ткани рН было увеличено и составило $6,2-6 \pm 0,07$. Реакция на пероксидазу была отрицательной, вытяжка из мяса сразу же окрасилась в буро-коричневый цвет. При постановке реакции с CuSO_4 – бульон мутный, с образованием хлопьев, бульон приобрел желеобразную консистенцию, формольная проба положительная, в вытяжке образовались хлопья; определение первичного распада белков-бульон мутный с хлопьями.

Обсуждение. Ветеринарно-санитарная экспертиза продуктов коневодства полученных из разных зон радиоактивного риска бывшего Семипалатинского ядерного испытательного полигона, органолептические показатели были в пределах нормы. По исследованию особых отличительных признаков не обнаружено. Если, цвет конины из зоны МинРР были красного цвета, в зонах ЧРР цвет конины были темно-красного цвета. Запах во всех зонах были специфический. Консистенция конины из зон МинРР плотная, а в зонах ЧРР менее плотная. Состояния жира белого цвета запах специфический, консистенция упругая, мягкая из зон МинРР, в зонах ЧРР жир желтого цвета, запах неспецифический, мягкой консистенции. Аромат бульона из зон МинРР и МакРР были ароматный, в зонах ПРР и ЧРР со специфичным запахом. По химическим составом результат исследовании показали, что в ЧРР уровень влаги в мышечной ткани составил 73,8%, а содержание белка в таком мясе меньше и составляет 20,8%. Количество влаги в мышечной ткани больше в зонах МакРР 73,4%, меньше в зонах МинРР 71,9%. Содержание белка в зонах МинРР 22,6% составило, меньше всех в зонах ЧРР 20,8%. По состоянию жира в зонах МинРР 4,6% больше всех, а в зонах ЧРР 4,3% составило.

По биохимическим показателями конины зоны МинРР реакция на фермент пероксидазу была положительной, в зоне ПРР и ЧРР реакция на пероксидазу была отрицательной. При бактериоскопии мазков-отпечатков в конине зоны МинРР в глубоких слоях мышц условно-патогенной микрофлоры не обнаружено. В конине из зоны ЧРР количество мезофильных аэробных и факультативно-анаэробных микроорганизмов (КМАФАнМ) $(2,4 \pm 0,4) \times 10^3 \text{ см}^3$

Таблица 2 -Результаты исследования мяса конины по санитарно-микробиологическим показателям

ЗОНЫ/ Показатели	КМАФА нМ, КОЕ/ /см ³	БГКП	<i>Escherichiacol</i> <i>i</i>	<i>L.monocytogenes</i>
ЧРР	$(2,4 \pm 0,4) \times 10^3 \text{ см}^3$	$(0,9 \pm 0,2) \times 10^2 \text{ см}^2$	-	-
ПРР	$(1,9 \pm 0,4) \times 10^3 \text{ см}^3$	$(0,7 \pm 0,2) \times 10^2 \text{ см}^2$		
МакРР	$(1,6 \pm 0,4) \times 10^3 \text{ см}^3$	$(0,4 \pm 0,2) \times 10^2 \text{ см}^2$	-	-
МинРР	$(1,3 \pm 0,4) \times 10^3 \text{ см}^3$	$(0,1 \pm 0,2) \times 10^2 \text{ см}^2$	-	-

Бактерии группы кишечной палочки (БГКП) $(0,9 \pm 0,2) \times 10^2 \text{ см}^2$ обнаружено. Микрофлора мяса из ПРР КМАФАнМ $(1,9 \pm 0,4) \times 10^3 \text{ см}^3$, БГКП $(0,7 \pm 0,2) \times 10^2 \text{ см}^2$, количество КМАФАнМ $(1,6 \pm 0,4) \times 10^3 \text{ см}^3$, БГКП $(0,4 \pm 0,2) \times 10^2 \text{ см}^2$ из зоны МакРР (табл. 2).

Выводы. В конине из зоны ЧРР и ПРР влажность мяса повышена. По химическому составу влага в мясе увеличена на 1,4-2%, белка меньше на 0,4-0,9% по сравнению с зоны МинРР. Реакция на пероксидазу в большинстве случаев была отрицательной, реакция с сернокислой медью и формольная реакция – положительная. На поверхности конины в 40% случаях обнаружены кокков и палочек.

Литература

1. Никифорова Т.Е. Безопасность продовольственного сырья и продуктов питания: учебное пособие/ ГОУ ВПО «Иван. гос. хим.-технол. ун-т», Иваново, 2007. – С. 132

2. Семипалатинский испытательный полигон. - Павлодар.: Дом печати. - 2008.– С. 40
3. Тулеуов Е.Т. Производство конины. - М.: Агропромиздат, 1986.– С. 287
4. Рогов И.А., Титов Е.И., Алексахина В.А., Кроха Н.Г., Митаева Л.Ф. Современные подходы к созданию мясных изделий общего и лечебно- профилактического назначения // Мясная промышленность, №2,1994. – С. 24
5. Узаков Я.М., Рскелдиев Б.А., Буцик В.А., Абжанова Ш. А. Состояние и перспективы развития мясной промышленности Республики Казахстан. Мясная индустрия. 2008. №6.
6. И.М.Скурихина, М.Н. Вогарева «Химический состав пищевых продуктов», книга 1 М. «Агропромиздат»,1987. – С. 38
7. Абулкасымова Н.Т. Определение относительной питательной ценности белков мяса. // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. — Алматы, 2001. №10. С. 116-118.
8. Л.В. Антипова, И.А. Глотова, И.А.Рогов «Методы исследования мяса и мясных продуктов» М. «Колос», 2001.– С.97

**БҰРЫНҒЫ СЕМЕЙ ЯДРОЛЫҚ СЫНАҚ ПОЛИГОНЫНЫҢ ӘРТҮРЛІ РАДИАЦИЯЛЫҚ
ҚАУІПТІ АУМАҚТАРЫНАН АЛЫНҒАН ЖЫЛҚЫ ЕТІНІҢ ОРГАНОЛЕПТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ
БИОХИМИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ**

Н.Ж. Бектурова, С.Т. Дюсембаев

Мақалада жылқы шаруашылығының өнімдерінің зерттеулері көрсетілген. Бұрынғы Семей ядролық полигонының әртүрлі радиоактивті қауіпті аумақтарындағы жылқы етінің химиялық құрамы, оның органолептикалық және биохимиялық зерттеулерінің көрсеткіштері көрсетілген.

**ORGANOLEPTIC AND BIOCHEMICAL INDICES OF HORSEMEAT
OBTAINED FROM DIFFERENT AREAS OF RADIOACTIVE RISK
OF THE FORMER SEMIPALATINSK NUCLEAR TEST SITE**

N. Bekturova, S. Dyusembaev

The article presents the results of research of horse breeding products. Studied chemical compositions, organoleptic researches and biochemical indicators of horsemeat different zones of radioactive risk of the former Semipalatinsk nuclear test site.

ӘОЖ.: 598.51:614.31

У.Г.Шамеева, Г.К.Джанабекова, А.А.Жумагелдиев

Қазақ ұлттық аграрлық университеті

**АФРИКАЛЫҚ ҚАРА ТҮЙЕКҰСТАРДЫҢ ЖҰМЫРТҚАЛАУ
ЖИІЛІГІ МЕН ЖҰМЫРТҚАСЫНЫҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ**

Мақалада арнайы дайындалған минералды азықтық қоспамен азықтандырылған африкалық қара түйеқұстың жұмыртқалау жиілігі мен жұмыртқасының сапалық көрсеткіштерін анықтау нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер. Африкалық қара түйеқұс жұмыртқалары, минералды азықтық қоспа, азықтандыру, жұмыртқа құрамы мен өлшемдері.

Ауыл шаруашылығы халықты азық-түлікпен, өнеркәсіпті шикізатпен қамтамасыз етуде. Мал шаруашылығын одан әрі дамыту, халықты сапалы азық-түлікпен қамтамасыз ету заман талабы, уақыт сұранысы болып табылады.

Мал және құс шаруашылығы өнімдеріне деген қажеттілік күн санап артып келеді. Ет экспорты деңгейін 60 мың тоннаға дейін жеткізу жөніндегі Елбасының тапсырмасы іске асырылуда, бұл мақсатта олардың экспорттық әлеуетін дамыту жөніндегі кешенді жоспар қабылданды. Онда мал бордақылау инфрақұрылымын жасап, ірі қара малдың аналық басын сатып ала отырып, фермерлік қожалықтар желісі құрылды және өнімділігі жоғары асыл тұқымды мал басы әкелінді, репродукторлар қожалықтары құрылды.

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығының ең жаңа және ең қарқынды дамып келе жатқан саласының бірі – құс шаруашылығы. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, Солтүстік Америка мен Батыс Еуропа елдерінде бройлер балапандарын өсіретін ірі құс өсіру кешендері қалыптаса бастады. Еліміздің оңтүстік және оңтүстік-шығыс өңірлерінен инновациялық технологиялармен қамтамасыз етілген асыл тұқымды құс шаруашылықтары мен фермалары бой көтерді. Қазақстан ішкі нарықты толығымен қамтитын, қазір жылына 2,8 миллиард дана жұмыртқа және 105 мың тонна бройлер еті өндіріледі. Халықтың сапалы тамақ өнімдеріне деген сұранысының артуымен қатар, әр түрлі таңсық астарға сұраныс көбейе бастады. Сондай өнімдердің бірі түйеқұс жұмыртқасы. Салмағы 115-140 кг дейін жететін түйеқұс өнімдерінің құрамында холестерин мөлшері аз, ақуызы көп, репродуктивтік функциялары шамамен 40 жыл сақталатын түйеқұстардан – ет, жұмыртқа, тері, қауырсын және т.б. алынады. Осы өнімдерді дүкен сөрелерінен, қоғамдық тамақтану орындарынан көре бастадық. Олардың сапасын анықтау, салыстыра отырып тексеру бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады [2, 3, 4].

Бүгінгі таңда түйеқұс шаруашылықтары тек өнімдерін саудалаумен шектелмей, түйеқұстардың санын көбейтуге тырысуда. Ол үшін ең басты назарда сапалы жұмыртқа алу. Жылына түйеқұстан алынатын жұмыртқаның мөлшерін арттыру мен жұмыртқа сапасының жоғары болуы – түйеқұстарды сапалы азықтармен азықтандыруға байланысты болып табылады.

Түйеқұстардың дәруменді-минералды заттарға қажеттілігі жұмыртқалау мерзімінде артады. Сондықтан, оларға арнайы рацион дайындалуы тиіс.

Зерттеу жұмыстарының мақсаты – африкалық қара түйеқұстарды арнайы дайындалған минералды азықтық қоспамен азықтандырып, жұмыртқалау жиілігі мен жұмыртқасының сапасын тексеру.

Материалдар мен әдістер Зерттеу жұмыстары Қазақстанның Оңтүстік-Шығыс өңіріндегі «Айқанат құстары» ЖШС түйеқұс шаруашылығында жүргізілді. Зерттеуге алынған 24 бас түйеқұстардан, 6 топ (1 аталық және 3 аналық) құрылды (кесте-1). Жіктелген топтарға берілетін рацион құрамы да әр түрлі. Тәжірибе тобындағы түйеқұстарға арнайы дайындалған минералды азықтық қоспа беріліп, ал бақылау тобындағы түйеқұстар шаруашылықта белгіленген рацион арқылы азықтандырылды.

Кесте-1. Түйеқұстардың топтарға жіктелуі

№	Көрсеткіштер	Бақылау тобы	Тәжірибелік тобы
1	Азықтандыру	«Айқанат құстары» түйеқұс шаруашылығындағы белгіленген рацион	«Айқанат құстары» түйеқұс шаруашылығындағы белгіленген рацион және арнайы дайындалған минералды азықтық қоспа
2	Түйеқұс саны	12	12
		3 аналық, 1 аталық	3 аналық, 1 аталық
3	Топтар саны	3	3

Түйеқұстардың жұмыртқалау мерзімі жылына 6-8 ай мөлшерінде болғандықтан, олардың жұмыртқалау деңгейіне назар аударылды, яғни тәулігіне, аптасына және зерттеу барысындағы жалпы жұмыртқа саны, сапасы, салмағы анықталды. Зертханалық зерттеулердің барысында Қазақ ұлттық аграрлық университеті «Ветеринариялық санитариялық сараптау және гигиена» кафедрасының «Өнім сапасы, қауіпсіздігі және ветеринариялық санитариялық сараптау» зертханасында 20 дана жұмыртқа іріктеліп, сараптау жүргізілді. Жұмыртқа өлшемдері салыстырмалы түрде анықталды.

Зерттеу нәтижелері мен талдау. Түйеқұс жұмыртқасының салмағы 1,5 кг-ға жуық, ақуызы 1,0 кг мөлшерінде, сарыуызы 320 гр-дай, тауық жұмыртқасынан 25 есе үлкен болады [5]. Жұмыртқаның сыртқы әк қабығы 275 гр мөлшерінде болып, жалпы жұмыртқа салмағының 17,6% құрады. Сыртқы әк қабығының салмағы жоғары болуы, жұмыртқаның мықтылығы мен тұтастығын сақтап, кальций резерві ретінде эмбрионалдық кезеңде түйеқұс балапанының сүйек қаңқасының қалыптасуына әсер етеді. Жұмыртқа сапасының жоғары болуы үшін арнайы рацион дайындалды. Құрамында түйеқұс ағзасына қажетті барлық минералды азықтық қоспаның салмақ үлесі: ұлутас – 42,5-45, бентонит – 42,5-45, бишофит – 5-7,5; элементарлы күкірт – 3-5; натрий селениті 0,000001-0,000004, калий йоды – 0,0005-0,001; темір сульфаты – 0,005-0,01; мырыш сульфаты – 0,0005-0,001 %.

Жұмыртқалау мерзімінде ағзадағы биологиялық үдерістер ағымы жарықпен реттеледі, яғни жарық экстрогендерге ықпал етеді, сондықтан, түйеқұстардың жұмыртқалағыштығы күннің ұзақтығына байланысты болады (кесте-2). Үдемелі өндіру деңгейі жұмыртқалардың жалпы санымен, жарамдылығымен, балапандар шығымымен және ұрпақтың өміршеңдігімен анықталады. Ол дұрыс азықтандыруға байланысты. Зерттеудің алғашқы 2 айында екі топтағы аналықтардың жұмыртқалау саны бірдей деңгейде болды. Аналықтары аптасына орта есеппен 3,1–3,3 жұмыртқадан салды.

Кесте-2. Африкалық қара түйеқұстың жұмыртқалау жиілігі

№	Жұмыртқалау уақыты	Жұмыртқалау саны немесе деңгейі			
		Тәжірибе тобы		Бақылау тобы	
		Апта бойынша	Өсімі,%	Апта бойынша	Өсімі,%
1	18.04-24.04	3,1±0,21 ^x	3,1±0,21	2,9±0,17	2,9±0,17
2	25.04-1.05	3,5±0,18	6,6±0,37	2,4±0,23	5,3±0,35
3	2.05-8.05	3,9±0,20	10,5±0,59 ^{xx}	2,3±0,20 ^{xx}	7,6±0,39 ^{xx}
4	9.05-15.05	3,2±0,19	13,7±0,61	3,1±0,18	10,7±0,43
5	16.05-22.05	2,9±0,17 ^{xxx}	16,6±0,72	1,8±0,21 ^{xx}	12,5±0,49 ^x
6	23.05-29.05	2,7±0,21	19,3±0,82	1,3±0,17 ^{xx}	13,8±0,56
7	30.05-5.06	2,3±0,23	21,6±0,86	2,0±0,23	16,4±0,68
8	6.06-12.06	1,9±0,19	23,5±0,91 ^{xxx}	1,1±0,21	17,5±0,74 ^{xxx}
9	13.06-19.06	2,4±0,21 ^{xx}	25,9±0,97	1,4±0,18	18,9±0,83
10	20.06-26.06	2,2±0,18	28,1±1,01 ^{xx}	1,2±0,19 ^x	20,1±0,96
11	27.06-3.07	2,3±0,21	30,4±1,04	1,7±0,23 ^{xx}	21,8±1,23
12	4.07-10.07	2,1±0,17	32,5±1,07	1,4±0,24	23,2±1,34 ^{xx}
13	11.07-17.07	1,9±0,19	34,4±1,13 ^{xx}	1,2±0,16 ^x	24,4±1,52
14	18.07-24.07	1,7±0,20	36,1±1,21	1,1±0,31	25,5±1,69 ^x
15	25.07-31.07	2,6±0,17 ^{xxx}	38,7±0,34	1,7±0,18 ^{xxx}	27,2±1,18

Ескерту: ^{xxx} =P < 0,001; ^{xx} =P < 0,01; ^x =P < 0,05

Кесте-2-дегі зерттеу нәтижесі көрсеткендей, тәжірибе тобындағы аналық түйеқұстардың жұмыртқалауы бақылау тобындағы түйеқұстардан 1,5% жоғары, яғни орта есеппен 11 дана жұмыртқа артығымен жұмыртқалады (p<0,001).

Сыртқы пішіні эллипске ұқсайтын, қабыршағы фарфорға ұқсас, саңылаулары бар түйеқұс жұмыртқаларынан 20 данасының өлшемдерін алдық.

Кесте-3. Түйеқұс жұмыртқасының өлшемдері

№	Көрсеткіштер	Орташа есеп бойынша ¹	Тәжірибе тобы	Бақылау тобы
1	Салмағы, г	1500	1580±0,10 ^x	1315±0,11
2	Ақуыз, г	904,6	915,5±0,15	816,3±0,15 ^{xx}
3	Сарыуыз, г	317,5	362,6±0,03 ^{xxx}	250,8±0,09
4	Әк қабығы, г	296,7	301,9±0,10 ^x	247,9±0,10
5	Әк қабық қалыңдығы, мм	2	2,3±0,001 ^{xxx}	1,8±0,002 ^x
6	Ақуыз/сарыуыз/әк қабық арақатынасы	6,1:2,1:1,8	6,1:2,2:1,9	6,0:2,2:1,6

7	Көлденең ұзындығы, см	15,75	15,92±0,02 ^x	14,65±0,017
8	Көлбеу ені, см	12,78	12,83±0,07 ^x	11,30±0,01 ^x
9	Экватор бойынша айналым өлшемі, см	40,74	40,82±0,08 ^x	41,80±0,03 ^{xxx}
10	Өсі бойынша айналым өлшемі, см	45,00	45,90±0,023	46,70±0,04 ^{xxx}
11	Ауа камерасының өлшемі, мм (биіктігі/диаметрі)	7,7/42,4	7,9/42,8±0,1 ^{xx}	7,3/41,1±0,09 ^x
12	Тұзды ерітіндісіндегі тығыздық, г/см ³	1,1164	1,1050±0,04 ^{xx}	1,1380±0,017

Ескерту: ¹ – қара африкалық түйеқұс жұмыртқасының орташа есеп бойынша деген мәлімет [1] әдебиеттен алынды; ^{xxx} =P < 0,001; ^{xx} =P < 0,01; ^x =P < 0,05

Ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, алынған түйеқұс жұмыртқасы өлшемдерінің орта көрсеткіштерімен, зерттеу жұмыстарының нәтижелерін салыстырмалы түрде кестеге түсірдік. Арнайы дайындалған азықтық қоспамен азықтандырылған африкалық қара түйеқұс жұмыртқаларының салмағы 1580 г болса, «Айқанат құстары» түйеқұс шаруашылығындағы белгіленген рационмен азықтандырылған африкалық қара түйеқұс жұмыртқаларының салмағы 1315 г болғандығы анықталды, яғни арнайы рационмен азықтандырылған жұмыртқа салмағы 1,7 % жоғары.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, түйеқұс жұмыртқасының ақуызы жұмыртқаның 60%, ал сарыуыз 22-25%, әккабық 20% құраса, ал бақылау тобындағы жұмыртқа әккабығының пайыз көрсеткіші 16,2%, ол 4% төмен болды және қалыңдығы 1,8 мм аспады. Сонымен қатар, тәжірибе тобындағы жұмыртқа құрамының ара-қатынасы 6/2/2, әккабығының қалыңдығы 2,3 мм болғандығы анықталды.

Түйеқұс жұмыртқасының сапасы жұмыртқа құрамының ара-қатынасымен, әккабығының қалыңдығымен, ара-қатынасының сандық көрсеткіштерімен сипатталатын болғандықтан, жұмыртқа пішіні индексі ұзындық пен ені бойынша есептелінді. Яғни, түйеқұс жұмыртқасының пішін индексі орта есеппен 80-ге тең болып шықты. 1 топтағы жұмыртқа пішін индексі 81,2 болса, 2-топтағы жұмыртқа индексі 77,1-ге тең болды.

Қорыта келе, салыстырмалы жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде арнайы дайындалған азықтық қоспамен азықтандырылған түйеқұс жұмыртқаларының жұмыртқалау саны бақылау тобына қарағанда аптасына 1,5%-ға жоғары болғаны белгілі болды. Ал жұмыртқаның сапасының пайыздық көрсеткішін орта есеппен алғанда, 1,7%-ға жоғарлағаны анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Төреханов А.Ә., Молдажанов Қ.А., А.Б. Танатаров, Ахметжанов Д.Қ., Жазылбеков Н.Ә. Түйеқұстарды үдемелі өндіру негіздері –Алматы: 2008.-Б. 8-11.
2. Holzhausen A., Koetze M. The Ostrich C.P., Nel Museum, Oudtshoorn- South Africa. -1995.
3. Horbanczuk J., Consumption of ostrich eggs.// TheostrichNews -1998. 11 (117).- P. 9-10
4. Рахманов А. Ценная фермерская птица. // Птицеводство, 2001, №1, б. 60-62.
5. Хорбанчук Я. Разведение страусов. (перевод с польского) – 2002.-Б. 187

КАЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЯЙЦЕКОСНОСТИ АФРИКАНСКОГО ЧЕРНОГО СТРАУСА У.Г.Шамеева, Г.К.Джанабекова, А.А.Жумагелдиев

В статье приведены данные результатов исследования и параметры яиц африканского черного страуса после применения минеральных кормовых добавок.

QUALITY INDICATORS EGG PRODUCTION BLACK AFRICAN OSTRICH
U.G.Shamyeva, G.K.Zhanabekova, A.A.Zhumagaldiev

The article presents the results of the study data and parameters of black African ostrich eggs after the application of mineral feed additives.

УДК:619:578.824.11(574)(045)

С.К. Абдрахманов¹, Г.Н. Есембекова¹, К.К. Бейсембаев¹, TadeuszJakubowski²

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина¹

Warsaw University of Life Sciences – SGGW²

**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ПРОВОДИМЫХ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ
ПРОТИВ БЕШЕНСТВА В СТРАНАХ ЕС И РК**

***Аннотация:** в статье освещены вопросы проводимых профилактических мер борьбы с бешенством в сравнительном аспекте в странах Европейского союза и Республики Казахстан.*

В результате были выявлены явные недостатки проводимых противоэпизоотических мероприятий, методов контроля эпизоотического процесса бешенства в антропоургических и природных очагах.

В связи, с чем назрела острая необходимость создания национальной стратегии по борьбе с данным заболеванием в Казахстане.

***Ключевые слова:** бешенство, дикие плотоядные, безнадзорные собаки, оральная вакцинация, МЭБ, Европейский союз, вакцины-приманки.*

Бешенство регистрируется на территории большинства стран мира. Казахстан не исключение, бешенство в РК ежегодно регистрируется во всех областях, наиболее неблагополучными являются ЗКО, ЮКО, ВКО, Костанайская область. Количество неблагополучных пунктов в 2011 г. (151), 2012 г. (113), 2013 г. (140), 2014 г. (110), 2015 г. (133). В РК ежегодно от бешенства погибают 4-5 человек, а число получивших антирабическую помощь составляет от 50 до 70 тыс. человек ежегодно. Это говорит о напряженной ситуации по бешенству в стране [1].

В Европе, по сравнению с другими континентами, число заболевших несравненно меньше. Это обстоятельство свидетельствует о более высокой эффективности защитных мер, применяемых в Европейских странах.

На сегодняшний день в Казахстане не существует национальной стратегии по борьбе с бешенством. Следствием этого является такая обстановка по бешенству.

В Польше существует стратегия по борьбе с бешенством (утвержденная министром сельского хозяйства и сельского развития от 17 декабря 2015 года) «Program zwalczania wścieklizny (rabies)». Целью данной стратегии является снижению на 10 % числа случаев бешенства в 2016 году на территории Польши. Эта программа обновляется, и вносятся новые коррективы каждый год в связи с эпизоотологической ситуацией в стране по бешенству. Стратегия включает в себя все важные аспекты по борьбе с бешенством (этапы ликвидации, мониторинг, контроль и диагностика) [2].

Таблица 1 – Сравнительная оценка мероприятий по борьбе с бешенством проводимых в ЕС и Казахстане в 2015 г.

Наименование мероприятий	ЕС	Казахстан
Законодательная база	Уставот 11 марта 2004 года. «По охране здоровья животных и борьбе с инфекционными болезнями животных»	Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 25 февраля 2015 года № 136. «Санитарно-эпидемиологические требования к организации и проведению санитарно-

		противоэпидемических (профилактических) мероприятий по предупреждению бешенства»
Национальная стратегия по борьбе с бешенством	Приказ министра сельского хозяйства от 17 декабря 2015 года «Ликвидация бешенства в Польше»	Нет
Вакцинация собак	Обязательная	Не обязательная
Безнадзорные домашние плотоядные	Нет	Есть
Процедура	Определение ВНА реакцией нейтрализации («FAVN»)	Не проводится
Определение титра антител у вакцинированных домашних животных	При вывозе-ввозе собак за границу (не менее 0,5 МЕ/мл)	Не определяется
Оральная вакцинация:	Проводится	Проводится
Схема ОВ:	Проводится	Отсутствует
Количество исследованных проб, из них положительно	61979 (204)	2002 (225)
Количество вакцин-приманок	9.056.420	976.830
Территория страны, км ²	312 679 км ²	2 725 000 км ²
Количество отстреленных лис для мониторинговых исследований на 100 км ²	10716	170
-Бешенство отсутствовало более 3 лет:	ОВ не проводится	-
-Бешенство отсутствовало в течение 2 лет:	ОВ 1 раз в год	-
-Бешенство обнаруживается 3 года подряд (определяется «защитная зона» R-50 км)	ОВ 2 раза в год	-
-Кратность проведения	Май, сентябрь	Ноябрь
-Дополнительная раскладка вакцин	Ноябрь	-
-Количество разбрасываемых приманок:	25 на км ²	
-Бешенство отсутствовало в течение 2 лет:	25-30 на км ²	-
-В защитной зоне:	30-40 на км ²	-
-Наименование вакцины-приманки	Lusvylpen, Fuksoral	Оралрабивак-KZ
Эффективность оральной вакцинации: -Метод определения биомаркера (тетрациклин) в зубах лис	Определяется -Процедура «Метод обнаружения тетрациклина в зубах животных»	Не определяется
Эффективность	Около 90 %	Неизвестно
-Определение титра ВНА в крови диких плотоядных	-Процедура «Метод выявления ВНА с помощью ИФА»	Не определяется
Эффективность	Около 88 %	Неизвестно

Диагностические исследования -МФА	-Процедура «Обнаружения вируса бешенства методом прямой иммунофлуоресценции»	Процедуры по ГОСТу 26075-2013 «Методы лабораторной диагностики бешенства» «Диагностика бешенства-прямой метод иммунофлуоресцентной микроскопии (ПМИМ) ИДАФ»
-РДП	Не проводят	Процедура «Диагностика бешенства ИДАП методом РДП»
-Биопроба	Процедура «Обнаружение вируса бешенства на культуре клеток нейробластомы мышей ССЛ-131»	Не проводят
-Биопроба на белых мышах	Не проводится	Процедура «Диагностика бешенства методом биопробы»
Смертность людей	Отсутствует	Ежегодно около 4-5 смертей
Численность населения	38 623 221	17 769 475
Выявлено больных животных в 2015г.	97	153
Численность диких животных (лис) в 2015 г.	210100	155149

На сегодняшний день в европейских странах безнадзорных собак и кошек практически нет. Это достигается за счет неукоснительного исполнения законодательства в области содержания домашних животных. Согласно уставу в соответствии с таблицей 1, собаки старше 3-х месячного возраста и лисы, живущих в районах, определенных министром сельского хозяйства, подлежат обязательной вакцинации против бешенства. Вакцинированные собаки, должны быть внесены в реестр. У каждого домашнего животного есть ветеринарный паспорт, куда вносятся данные о вакцинации.

Недостаточный контроль за популяцией собак и отсутствие фактических данных об их численности не позволяют дать ответ на вопрос: охватывает ли вакцинация 80% собак в РК, что необходимо для ликвидации резервуара инфекции.

В РК правила содержания животных существуют только формально. Те пару страниц текста никак не отражают все нюансы сосуществования кошек и собак в домашних условиях.

Важной составляющей в плане искоренения бешенства должен быть безвозвратный отлов безнадзорных собак и кошек, для чего необходимо создать целую сеть приютов для этих животных, способную вместить всех отлавливаемых животных. Бродячих домашних животных в Польше почти нет. Это стало возможным благодаря созданию приютов для бездомных животных. Туда попадают все животные, которых кто-то подобрал на улице. Бездомные животные принимаются бесплатно, а если кто-то вдруг решил по какой-то причине избавиться от своего собственного любимца, то тогда за место в доме придется заплатить. На содержание одного приюта в Варшаве уходит 1 миллион евро в год с государственного бюджета столицы [3].

Все приюты, которые существуют в Казахстане находятся на частном обеспечении и не соответствуют даже базовым нормам содержания животных. Все имеющиеся приюты переполнены.

В Польше, так и как в странах ЕС основным способом борьбы с бешенством в дикой природе является оральная вакцинация. Мониторинг является важной составляющей программы оральной вакцинации и направлен на определение трех основных показателей: - поедаемость вакцинных приманок; - уровень серопревалентности; - эпизоотическая обстановка по бешенству в зоне вакцинации в соответствии с таблицей 1. Определение всех трех показателей дает полную картину о качестве проведенных мероприятий направленных на ликвидацию бешенства на вакцинируемой территории.

В Польше при борьбе с бешенством проводят мониторинговые исследования лис, когда в целях проверки эффективности оральной вакцинации по рекомендациям МЭБ отбираются 8 лис на 100 км². Животных отстреливают охотничьи хозяйства, с которыми заключаются договора на отстрел лис с определенных неблагополучных районов.

В Казахстане оральная вакцинация начала проводиться сравнительно недавно с 2007 года. В условиях Казахстана полномасштабные кампании оральной вакцинации не осуществимы как по техническим причинам, так и по финансовым соображениям. Также как и проводить исследования по оценке эффективности антирабической вакцинации Казахстан в настоящее время не имеет возможности. Таким образом, для нашей страны актуальной задачей является разработка методов, позволяющих в ветеринарных лабораториях разного уровня качественно и быстро оценивать результаты проведенной оральной антирабической вакцинации.

ОВ в РК проводится не в соответствии с рекомендациями МЭБ (РК член МЭБ с 1993 года).

Выделение вакцины для оральной иммунизации по стране является недостаточным в соответствии с таблицей 1. Кратность проведения вакцинации осуществляется 1 раз в год, тогда как напряженность иммунитета сохраняется на пол года. Эффективность оральной вакцинации начала проводиться только с 2015 год. Количество диких плотоядных для определения эффективности вакцинации, были собраны с 6 полигонов (Акмолинская область, СКО, Костанайская, Карагандинская, Павлодарская и Восточно-Казахстанская области). Например в Акмолинской области было собрано всего лишь 30 голов (не вся тушка лисы), не в соответствии с рекомендациями МЭБ (8 лис/100 км²), а не 2900. Пробы в количестве 170 голов были отправлены в Государственный научно-контрольный институт биотехнологии и штаммов микроорганизмов г. Киев, Украина. В Казахстане нет даже одной низкоскоростной пилы для распила зубной ткани. Титр ВНА также не определяется, что является необходимой процедурой, так как после поедания вакцины дикими плотоядными, в зубах биомаркер (тетрациклин) сохраняется на весь биологический цикл животного, и тем самым трудно определить в каком, же году было вакцинировано животное. И тут возникает вопрос о надобности проведения такой вакцинации.б

В Казахстане диагностические исследования на бешенство не имеют под собой высокой мотивации. Как видно из таблицы 1, в 2013 году проведено 2002 лабораторных исследований на бешенство из них положительно выявлено 225. В сравнении с исследованиями в Польше, которые проходят в рамках мониторинга, это очень мало. Это подтверждает гипотезу об инцидентной диагностике, когда исследуются заведомо больные животные и указывает на дефекты в эпизоотологическом надзоре. Реальная превалентность заболевания смещена, и результаты диагностических исследований не отражают реальной заболеваемости в популяции. Диагностика с использованием РДП в Польше не применяется в связи ограниченной чувствительностью (65-70 %), причиной чего является низкий уровень выявления антигена (титр вируса в образце должен быть не ниже 4,5 lg МЛД/мл). Более того РДП не рекомендован к применению руководством по диагностике и вакцинам МЭБ. В то время как реакция диффузной преципитации является обязательным тестом для прямого обнаружения антигена бешенства в Казахстане. Биопроба хотя и является достоверным методом диагностики бешенства, но имеет недостатки в продолжительности исследования (до 40 дней), потенциальная опасность выноса возбудителя, а также невозможность использования разложившегося материала. Кроме того, постановка биопробы неэкономична, требует особого виварного помещения и обслуживающего персонала [4].

Считаем, что для Казахстана следует проводить мониторинг, в котором будет выявлена реальная превалентность заболевания и результаты диагностических исследований будут отражать реальную заболеваемость в популяции всех животных вовлекаемых в эпизоотический процесс бешенства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abdrakhmanov S.K., Beisembayev K.K., Korennoy F.I., Kushubaev D.B., Kadyrov A.S. Revealing spatio-temporal patterns of rabies spread among various categories of animals in the Republic of Kazakhstan, 2010-2013 // Geospatial Health–2016. –volume 11:429.–P.174-181
2. ROZPORZĄDZENIE MINISTRA ROLNICTWA I ROZWOJU WSI z dnia 17 grudnia 2015 r. w sprawie prowadzenia programu zwalczania wścieklizny (Rabies)
3. USTAWA z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt
4. OIE Terrestrial Manual – 2013. – P.1-28

ЕУРОПАОДАҚТА ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰТЫРЫҚҚА ҚАРСЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН ШАРАЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ БАҒАСЫ

С.К. Абдрахманов¹, Г.Н. Есембекова¹, К.К. Бейсембаев¹, Tadeusz Jakubowski²

Мақалада Еуропадақты және Қазақстан Республикасында құтырыққа қарсы жүргізілетін алдын алу шаралардың тенеітіру аспектісінде жазылған. Зерттеу нәтижесінде құтырықтың антропургиялық және табиғи ошақтарында жүргізілетін індетке қарсы шаралардың жеткіліксіздігі аңықталған. Осыған байланысты Қазақстанда құтырықпен күресу ұлттық стратегиясың құру керек.

COMPARATIVE ASSESSMENT OF PREVENTIVE MEASURES AGAINST RABIES IN THE EU AND THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

S.K.Abdрахmanov¹, G.N.Yessembekova¹, K.K.Beisembayev¹, TadeuszJakubowski²

The article highlights the issues of preventive measures and measures to combat rabies in a comparative perspective in the European Union and the Republic of Kazakhstan. The result revealed obvious shortcomings conducted anti-epizootic measures, control methods rabies epizootic process anthropurgic and natural foci. In connection with which there is an urgent need to establish a national strategy (program) to fight the disease in Kazakhstan.

УДК 579 2/8 (574)

Д. Б.Болатбекова, Ж.С.Киркимбаева, Н.Ә. Нөкеева

Казахский Национальный Аграрный университет, Казахстан, г.Алматы

ОБСЕМЕНЕНИЕ КОЛБАСЫ МИКРООРГАНИЗМАМИ НА ОСНОВНЫХ ЭТАПАХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ЕГО ПРИГОТОВЛЕНИЯ

Аннотация: В статье приведены результаты исследования микробиологической оценки колбасных изделий на определенные биологические ксенобиотики (сальмонеллы, стафилококки и кишечная палочка) в ИП «Толешев».

Ключевые слова: Ксенобиотики, сальмонелла, стафилококк, кишечная палочка, обсеменение колбасы.

Важнейшими задачами, стоящими в настоящее время перед отечественными мясоперерабатывающими предприятиями, являются увеличение объемов производства и качества вырабатываемой продукции, расширение ассортимента, и обеспечение населения биологически безопасными мясными продуктами питания.

Проблема биологической безопасности и высокого качества продуктов питания является важнейшим государственным и научным приоритетом, т. к. пища относится к одному из главных факторов, влияющих на состояние здоровья населения. Актуальность обеспечения человека безопасными пищевыми продуктами в настоящее время обусловлена рядом причин: постоянно расширяющимся ассортиментом продуктов, созданием новых технологий их производств, использованием все возрастающего количества пищевых добавок, повсеместным загрязнением окружающей среды, резким ослаблением государственного контроля за производством и реализацией продуктов питания. На этом фоне высок риск возможности загрязнения продовольственного сырья и пищевых продуктов микроорганизмами и их метаболитами, которые могут стать непосредственной причиной пищевых токсикоинфекций при определенном уровне их содержания.

Для обеспечения качества и безопасности пищевых продуктов в Республике Казахстан принят ряд законодательных и нормативных документов: Федеральный закон «О качестве и безопасности пищевых продуктов» (от 8 апреля 2004 года), Федеральный закон «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.12.2008 г.), Санитарно-эпидемиологические правила и нормативы СанПиН 2.3.3.1078-01 «Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.07.2011 г.).

Важнейшим звеном в системе профилактических мероприятий по предупреждению заражения людей через пищевые продукты является микробиологическое исследование, которое позволяет гарантировать санитарное благополучие продовольственного сырья, вырабатываемой из него продукции.

Цель исследований: Провести микробиологическую оценку колбасных изделий на определенные биологические ксенобиотики (сальмонеллы, стафилококки и кишечная палочка) в ИП «Толешев».

Материалы и методы исследования.

Исследования проведены в ИП «Толешев».

Объектом исследования явились пробы колбасных изделий на различных стадиях технологического процесса.

ГОСТ Р 51446-99 (ИСО 7218-96) Микробиология. Продукты пищевые. Общие правила микробиологических исследований.

Колбасные изделия подвергают микробиологическому исследованию в случаях нарушения санитарного и технологического режимов производства или использования сырья пониженного качества, при несоответствии органолептических показателей продукции требованиям стандартов или технологических условий, а также периодически для проверки соблюдения санитарно-гигиенического и технологических режимов производства продуктов.

Мы исследовали в порядке предупредительного контроля соблюдения санитарно-гигиенического и технологического режима.

Одними из важных показателей безопасности пищевых продуктов, варено-копченой колбасы в частности, являются санитарно-микробиологические показатели, исследование которых проводили по методикам, представленным в ГОСТ 9958-81 «Изделия колбасные и продукты из мяса. Методы бактериологического анализа».

Экспертиза санитарно-микробиологических показателей качества исследуемых образцов варено-копченых колбас проводили в бактериологическом боксе лаборатории противобактериальной биотехнологии КазНАУ, при соблюдении всех необходимых правил и техники безопасности работы в бактериологической лаборатории.

При исследовании санитарно-микробиологических показателей качества образцов варено-копченых колбас проводилось определение бактерий группы кишечной палочки в 1 г продукта, бактерий из рода сальмонелл в 25 г продукта, коагулазоположительных стафилококков.

Отбор проб проводили по ГОСТ 9792-73.

Микробиологические исследования колбасных изделий и продуктов из мяса проводили согласно ГОСТ 9958-81.

Так же исследовали по ГОСТ 10444.15-94. Продукты пищевые. Методы определения количества мезофильных аэробных и факультативно анаэробных микроорганизмов, ГОСТ 50455-92 Мясо и мясные продукты. Обнаружение сальмонелл.

ГОСТ 50454 - 92 (ИСО 3811-79) Мясо и мясные продукты. Обнаружение и учет предполагаемых бактерии и *Esherichia coli*.

Микробиологические исследования проводили по показателям, указанным в НД на конкретный вид продукции, а также в МБТ.

Таблица 1 - Обсеменение колбасы микроорганизмами на основных этапах технологического процесса его приготовления

Этапах технологического процесса	МАФАНМ, КОЕ/г, не более		БГКП		S. aureus		Патогенные, в том числе сальмонеллы	
	Д	Ф	Д	Ф	Д	Ф	Д	Ф
Сырье (мясо всех видов убойных животных)	5·10 ⁴	9·10 ³	0,1	0,1	1	-	25	-
Подготовка мяса (разрубке туш, обвалке, жиловке)	5·10 ⁴	4,9·10 ⁴	0,01	0,01	1	1	25	-
Посол	1·10 ⁴	8·10 ³	0,01	0,01	0,1	-	25	-
Наполнение колбасной	1·10 ⁴	8,6·10 ³	1,0	0,8	-	-	25	-

оболочки фаршем								
Примечание: Д – допустимые показатели, Ф – фактические показатели								

Нормативные сроки исследования колбасных изделий — один раз в декаду. Эти показатели регламентированы СанПиН 2.3.2.1078—01 и представлены в таблице.

Далее нами проведено микробиологическое исследование готовых партий колбасы. Результаты проведенных определений для большей наглядности представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Результаты исследования санитарно-микробиологических показателей качества варено-копченых колбас

Показатели качества	В соответствии с НТД	Характеристика исследуемых образцов сервелата		
		«Классический»	«Мусульманский»	«Элитный»
		Получ. результат	Получ. результат	Получ. результат
БГКП в 1 г продукта	Не допускается	Не обнаружено	Не обнаружено	Не обнаружено
Сальмонеллы в 25 г продукта	Не допускается	Не обнаружено	Не обнаружено	Не обнаружено
Протей	Не допускается	Не обнаружено	Не обнаружено	Не обнаружено
Сульфитредуцирующие щиекlostридии в 0,01 г продукта	Не допускается	Не обнаружено	Не обнаружено	Не обнаружено
Коагулазоположительных стафилококков в 1 г продукта	Не допускается	Не обнаружено	Не обнаружено	Не обнаружено

В результате проведенных исследований санитарно-микробиологических показателей качества варено-копченых колбас наименований: сервелат «Классический» сервелат «Мусульманский», сервелат «Элитный» произведенных ИП «Толешев», было установлено, что все образцы по микробной обсемененности соответствуют требованиям СанПиН 2.3.2.1078-01 «Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов».

Таким образом, по результатам экспертизы все образцы варено-копченой колбасы соответствуют нормативно-технической документации и могут свободно реализовываться с соблюдением режимов хранения и транспортирования.

Заключение

1 К сырью в колбасном производстве предъявляют высокие санитарные требования, поскольку оно является одним из источников микробного обсеменения.

Мясо и мясные продукты имеют различную степень обсеменения микроорганизмами в зависимости от предубойного состояния животных, от которых они получены. Для изготовления колбасных изделий применяют сырье, полученное от здоровых, упитанных животных.

Обсемененность микроорганизмами сырья полученного от здоровых животных также может быть различной в зависимости от санитарно-гигиенических условий его получения, хранения, транспортирования и предварительной обработки, а также температурных режимов. Размороженное мясо содержит больше микробов, чем охлажденное, так как в процессе оттаивания замороженных продуктов создаются благоприятные условия для размножения микроорганизмов. В несвежем и ослизшем, а также с загрязненной поверхностью микроорганизмы содержатся в большом количестве. В производство такое сырье допускают только после предварительной тщательной санитарной обработки.

2 Количество микроорганизмов в мясе резко увеличивается при разрубке туш, обвалке, жиловке, так как эти операции выполняют вручную. Например, только после разрубки к обвалки обсемененность мяса микроорганизмами иногда возрастает в 100 раз и более.

Обычно мышечная ткань при ненарушенной ее целостности представляет собой значительное препятствие для внедрения микробов с поверхности мясной туши в толщу мышечной ткани. Несмотря на то, что на поверхности туши иногда находится значительное количество микроорганизмов, они довольно медленно проникают в глубь тканей.

В процессе разрубки, обвалки и жиловки мышечная ткань обнажается и измельчается, вследствие чего увеличивается площадь ее соприкосновения с внешней средой, и неизбежно попадание в мясо.

3 Относительно во время посола обсеменение микроорганизмами ниже чем других этапах приготовления. Это возможно обусловлена тем что большое количество соли создает не благоприятные условия для размножения микроорганизмов. Дальнейшее увеличение количества микроорганизмов в мясе возможно в результате оборудования и инвентаря, используемого при посоле.

4 При набивке колбасных батонов возможно дальнейшее обсеменение фарша микроорганизмами. Одним из источников этого обсеменения является оборудование. Тщательная мойка и дезинфекции шприцев позволяет значительно снизить степень микробного обсеменения. Другим источником микробного обсеменения фарша при набивке может служить колбасная оболочка.

5 Проведённые нами микробиологическое исследование готовых партий колбас по наименований: сервелат «Классический» сервелат «Мусульманский », сервелат «Элитный» произведенных в ИП «Толешев» санитарно-микробиологических показателей качества, было установлено, что все образцы по микробной обсемененности соответствуют требованиям СанПиН 2.3.2.1078-01 «Гигиенические требования безопасности и пищевой ценности пищевых продуктов».

Список использованной литературы

1. Корнелаева Р. П., Степаненко П.П., Павлова Е. В. Санитарная микробиология сырья и продуктов животного происхождения., — М.: 2006.—407с.
2. Сидоров М.А., Корнелаева Р.П. Микробиология мяса и мясопродуктов // «Колос» 1998. №3. Москва. 134стр.
3. Билетова Н. В., Корнелаева Р. П., Кострикина Л.Г. и др. Под ред. Любашенкой С.Я. —М.: Санитарная микробиология. Пищевая пром-сть, 1980.—352 с.
4. Костенко Ю.Г., Бутко М.П., Ковбасенко В.М. Руководство по ВСЭ и гигиене производства мяса и мясных продуктов РИФ «Антиква» Москва—1994—153-155стр.
5. Сидоров М.А., Корнелаева Р.П., Микробиология мяса и мясопродуктов // Колос, 1996. 1-12стр.
6. Бутко М.П., Костенко Ю.Г., Антиква. Руководство по ветеринарно-санитарной экспертизе и гигиене производства мяса и мясопродуктов. 1994. 45стр.
7. Позняковский В.М.— М.: (с основами нутрициологии): Учебник. Безопасность продовольственных товаров ИНФРА-М, 2012. — 271 стр.
8. Мюнх ГД и др.М., Микробиология продуктов животного происхождения. Агропромиздат, 1985. 41стр.
9. Вербина Н.М., Каптеева Ю.В. // Микробиология пищевых производств Агропромиздат, 1988.
10. Аскалонов С.П., Добриер И.Б., Городин Б.Л. Микробиологические исследования и санитарная экспертиза пищевых продуктов. Киев, Медиздат, 1955..
11. ГОСТ 9958-81 Изделия колбасные и продукты из мяса. Методы бактериологического анализа.
12. ГОСТ 9958-81 Микробиологические исследования колбасных изделий и продуктов из мяса проводили согласно.
13. ГОСТ 10444.15-94. Продукты пищевые. Методы определения количества мезофильных аэробных и факультативно анаэробных микроорганизмов.
14. ГОСТ 50455-92 Мясо и мясные продукты. Обнаружение сальмоенелл
15. ГОСТ 50454 - 92 (ИСО 3811-79) Мясо и мясные продукты. Обнаружение и учет предполагаемых бактерии и Esherichia coli.

**ШҰЖЫҚ ӨНІМДЕРІН ДАЙЫНДАУДАҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСС КЕЗІНДЕ
МИКРООРГАНИЗМДЕРМЕН ЗАҚЫМДАНУЫ
Д.Б. Болатбекова, Ж.С.Киркимбаева, Н.Ә.Нөкеева**

Бұл мақалада ИП «Толешев» шұжық өнімдерінің биологиялық ксенобиотиктерменен зақымдану не керісінше зақымданбауын зерттеу жұмыстарының нәтижелері көрсетілген. Зерттеу жұмыстары шұжық дайындаудың негізгі этаптары кезінде жүргізілді.

**SAUSAGES COLONIZATION OF MICROORGANISMS ON THE MAIN STAGES OF ITS
PREPARATION PROCESS**

D. B. Bolatbekova, J. S. Kirkimbaeva, N.A.Nokeyeva

Against this background, the high risk of contamination of food raw materials and food products by microorganisms and their metabolites, which can be a direct cause of food poisoning at a certain level of their content. In article results of research of microbiological evaluation of sausage products to certain xenobiotics biological (Salmonella, staphylococci and E. coli) in FE "Toleshev".

ӨОЖ: 619:616:98:579.843.95:636.22/.28

Ж.К. Карипов, А.Н. Байғазанов

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қаласы, Қазақстан

ПАСТЕРЕЛЛАНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІ

***Аннотация:** Мақалада шаруашылықтан әкелінген жылқы малынан бөлініп алынған пастерелланың культуралық, морфо-тинкториальдық, биохимиялық және биологиялық қасиеттері анықталды.*

***Түйін сөздер:** *pasteurella multocida*, пастереллез, штамм, вакцина, гипериммунды қан сарысуы*

Инфекциялық аурулардың алдын алудағы ең тиімді шаралардың бірі-вакцина және гипериммунды қан сарысуын қолдану болып табылады.

Жануар организмінде пастереллезге қарсы белсенділігі жоғары иммунитет тудыру үшін қолданылатын вакцина жасауға пайдаланылатын пастарелла штамдары өздерінің биологиялық қасиеттері жағынан табиғи, ауру тудырушы штамдардан кем түспеуі шарт. Мұндай қасиеттердің негізгісіне әсіресе өндірістік штамдардың уыттылығы жататыны белгілі.

Pasteurella multocida- жіті өткенде өлітиюдің белгілерімен, ал жітілеу және созылмалы кезінде негізінен өкпенің қабынуымен ерекшеленетін сүт қоректілер мен құстардың көптеген түрлері ұшырайтын жұқпалы ауру [2]. Поливалентті қоздырушысы сүтқоректі жануарларға және құстарға аз дозасының өзі патогенді болып табылады. Жұқтыру дозасы және штамның уыттылығы індеттік процестің классикалық және факторлық түрін тудырады. Көжектер пастереллаларға аса сезімтал келеді, оларда өлім-жітім көп болады және патология кеңінен таралған [1,3,4]. Қазіргі кезде қоян шаруашылықтарының өзекті мәселесі болып табылады [5,6,7].

Пастереллезбен ауырып жазылған жануарларда 6-12 айға иммунитет қалыптасады. Вакциналарды аурудың алдын алу үшін немесе лажсыздан тұрақты сау емес жерлерде, ауру кенеттен тұтанып жедел өткен жағдайда немесе қауіп төнген аймақта қолданады. Преципитацияланған қоймалжың және концентрацияланған вакциналармен жануарларды екі рет егеді. Әлуатты иммунитет екінші рет екен соң 7-10 күн өткенде қалыптасып, 6 айға дейін сақталады. Бөктірілген вакциналарды бір рет егеді, иммунитеттің мерзімі жылдан астам [3].

Зерттеу жұмыстарына жергілікті шаруашылықтан әкелінген жылқы малының патологиялық материалдары алынды. Зертханалық зерттеу Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің Агротехнопарк ветеринариялық орталығында жүргізілді..

Зерттеу мақсаты. Пастерелла штамының биологиялық қасиеттерін анықтау.

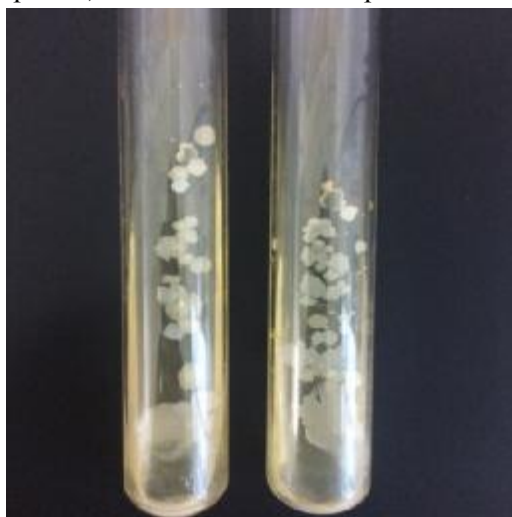
Зерттеу объектілері және әдістері. Пастереллез қоздырушысын бөліп алу бактериологиялық әдіспен жүргізілді. Патологиялық материалдан себіндіні жай (ЕПА, ЕПС) және Хоттингер сорпасына сеуіп, термостатта 37° С температурада 4-5 күнге қойдық.

Қоректік ортадан дайындалған жағынды Грам және Романовский Гимза әдісімен боялды.

Зертханалық жануарларға сынақ жасау арқылы пастерелланың ауру тудырушылығы және уыттылығы анықталды; ақ тышқан 16-18 г, көгершін. Егу орны ақ тышқандарға-тері астына, көгершінге-бұлшық етке.

Зерттеу қорытындысы. Пастерелла қоздырушысы жұқтырылған барлық зертханалық жануарлар өлді. Қоздырушының таза өсіндісі бөлініп алынды.

Культуралық қасиеті. 18-24 сағаттық ет-пептон агарында S-формалы колониялар, ал Хоттингер және ет пептонды сорпада тегіс лайлану түзіліп, пробирканы шайқағанда әлсіз "бұрым" тәрізді көрініс байқалды. 72 сағаттан артық сақтағанда өсіндер диссоциацияланып S-формалы колониялар (1-2 сурет), R және M-формаларға айналды. Колониялардың жиектері кедір-бұдырлы (R формада) және кілегейлі шоғырдың жиектері тегіс емес (M формада).

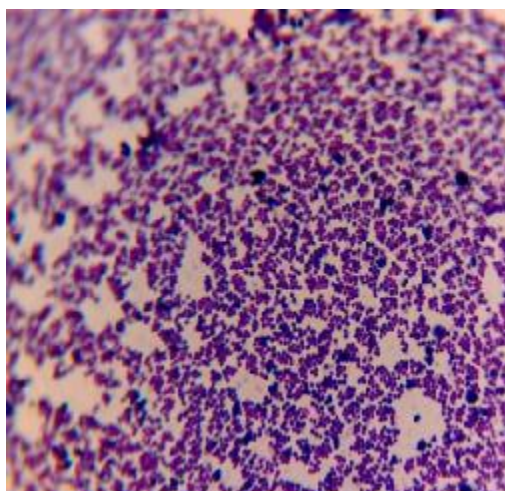
1 сурет. S-формалы колония ЕПА

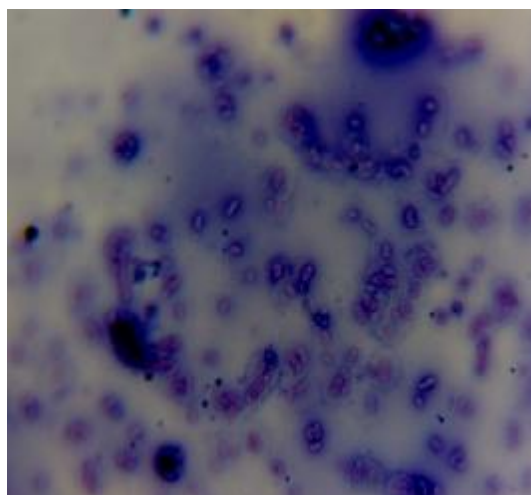
2 сурет. "Бұрым" тәрізді көрініс ЕПС

Морфо-тинкториальді қасиеті. Тәуліктік қоректік ортадан жасалған жұғындыны Грам әдісімен бояғанда ірі диплококтық және биполярлы орналасқан пастереллалар байқалды (3 сурет).

Зертханалық жануарлардың ішкі ағзаларынан жасалған жұғындыны Грамм әдісімен бояғанда коктық, диплококтық және капсулалы биполярлы орналасқан пастереллалар байқалды (4 сурет).

3 сурет. Диплококтық (ЕПС)

4 сурет. Капсулды биполярлы пастереллалар (ағзалардан)

Биохимиялық қасиеті.

Пастерелланың биохимиялық қасиеті 1-кестедегі орталарды пайдалану арқылы анықталды. Нитраттарды нитриттерге дейін қалпына келтіреді, желатинді сұйылтпайды, күкірт сутегін түзбейді, эритроциттерді гемолизге ұшыратпайды, индол түзеді, каталазаны өндіреді. Глюкоза, сахароза,

сорбит, маннитті қышқылға дейін газсыз ферментациялайды, рамноза, дульцит, адонит, глицеринді ыдыратпайды, аргининді гидролиздемейді.

1-кесте

№	Атауы	нәтижесі
1	нитрит	+
2	желатин	-
3	күкірт сутегі	-
4	эритроцит	-
5	индол	+
6	каталаза	+
7	глюкоза	+
8	сахароза	+
9	сорбит	+
10	маннит	+
11	рамноза	-
12	дульцит	-
13	адонит	-
14	глицерин	-
15	аргинин	-

Биологиялық қасиеті. Жануарлардан бөлініп алынған өндірістік штамдардың уыттылық қасиетін зертханалық жануарларға жұқтыру арқылы тексерілді.

2-кесте. *Pasteurella multocida* өндірістік штамының уыттылығын ақ тышқандарға тексеру

Штам атауы	Штам бөлініп алынған жануар	Енгізу мөлшері к/қуысына (мл)	Жануар саны	Нәтижесі		
				өлгені	тірі қалғаны	тірі қалу %-ы
<i>Pasteurella multocida</i>	Жылқы	0,2	10	10	0	0
Бақылау 72 сағ.						

3-кесте. *Pasteurella multocida* өндірістік штамының уыттылығын көгершіндерге тексеру

Штам атауы	Штам бөлініп алынған жануар	Енгізу мөлшері к/қуысына (мл)	Жануар саны	Нәтижесі		
				өлгені	тірі қалғаны	тірі қалу %-ы
<i>Pasteurella multocida</i>	Жылқы	0,5	10	9	1	10
Бақылау 72 сағ.						

Кестелерден көріп отырғанымыздай, жануардан бөлініп алынған өндірістік штамдардың уыттылығы жоғары екендігі дәлелденді. Өндірістік штамдардың басқа да биологиялық қасиеттерін зерттей отырып, оларды жануарлардың пастереллезіне қарсы вакцина және гипериммунды қан сарысуын дайындауға пайдалану мүмкіндігі зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Джупина С. И. Рациональная эпизоотологическая классификация инфекционных болезней сельскохозяйственных животных [Тест]/С. И. Джупина // Вестн. РАСХН.-2001.-№2.-С. 71-75.
2. Сайдуллин Т. Индеттану және жануарлардың жұқпалы аурулары. Алматы, 2009.- 206 б.

3. Brothers, M.C. Membrane interaction of Pasteurella multocida toxin involves sphingomyelin [Text] / MC Brothers, M. Ho, R. Maharjan [et al.] //FEBS J. – 2011. – Vol. 278 (23) – P. 4633-4648.
4. Haemorrhagic septicemia / OIE Manual of Diagnostic and Tests and Vaccines for Terrestrial Animals Fifth Edition, 2004. – Vol. 1. – P. 537-548.
5. Al-Haddiwi M.F. Pathogenicity of Pasteurella multocida serotypes A:3, D:1 and D:3 in rabbits//Dissertation, Thesis. – 1999. – 333 p.
6. Jaglic Z., Kucerova Z., Nedbalcova K., Hlozek P. and Bartos M. Identification of Pasteurella multocida serogroup F isolates in rabbits//Journal of Veterinary Medicine Series B. – 2004. – Vol.51. - №10.- P.467-471
7. Lu Y.S., Pakes S.P. and Stefanu C. Capsular and somatic serotypes of Pasteurella multocida isolates recovered from healthy and diseased rabbits in Texas// J. of Clinical Microbiology. – 1983. – Vol.18. - №2. – P.292-295

БИОЛОГИЧЕСКИЙ СВОЙСВА ПАСТЕРЕЛЛ

Ж.К. Карипов, А.Н. Байгазанов

В работе приведены данные по изучению культуральных, морфологических, тинкториальных, биохимических и биологических свойств пастерелл выделенных от лошадей. Pasteurella multocida, пастереллез, штамм, вакцина, гипериммунный сыворотка.

BIOLOGICAL PROPERTIES PASTERELL

Zh.K. Karipov, A.N. Baygazanov

The paper presents the data for the study of culture, morphological, tinktoriyalnyh, biochemical and biological properties pasterell isolated from horses. Pasteurella multocida, pasteurellosis, strain, vaccine, hyperimmune serum

УДК 619:614.3:631.227:616.9

Қ.А.Қасенов, С.Т.Дюсембаев

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

ТӨТЕНШЕ ЖӘНЕ МАКСИМАЛДЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ҚАУІПТІ АЙМАҚТАРДА ЖЫЛҚЫ ЕТІН ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ – САНИТАРИЯЛЫҚ САРАПТАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме: Мақалада жылқы етінің ветеринариялық – санитариялық сараптауға қажетті ғылыми тұрғыдан дәйектелген негізгі көрсеткіштерді анықтау баяндалады.

Кілттік сөздер: Семей сынақ ядролық полигоны, радиациялық қауіпті аймақ, химиялық құрамы, амин қышқылдары, биохимиялық зерттеулер.

Жылқы етіне сұраныс күннен – күнге арта түсуде. Жылқы етінің, бие сүтінің, ірімшік пен іркіттің аса бағалы тамақ өнімі екендігі жөнінде ежелгі грек ойшылдары Геродоттың, Страбонның еңбектерінде, сондай-ақ Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Әли ибн-Синнің еңбектерінде айтылады. Шығыс халықтары жылқы етін сиыр мен қой етінен қашан да жоғары санаған, тамаққа арнайы өсірілген жылқы тұқымының етін пайдаланған. Көшпелі халықтарда ет пен қымыз бағытындағы жылқы шаруашылығының қарқынды дамуына ұлан-байтақ табиғи жайылымдардың және оларда жылқы табындарын жыл бойы бағуға мүмкіндіктің болуы, жылқы шаруашылығының тиімділігі мен оның мол өнімділігі септігін тигізді. Көшпелі Шығыс халықтары байырғы заманнан бері жылқы етінен ыстық тамақ жасаған, оны сүрлеп ет, жал, жая, қазы-қарта сияқты жылқы етінен жасалған жоғары сапалы, құнды да құнарлы тағамдарының өзектілігі бүгінгі күні арта түсуде [1].

Біздің бұл еңбегімізде Бұрынғы Семейдің ядролық сынақ полигоны (СЯСП) аймақтарынан алынған жылқы етінің сапасын анықтап, жылқы етін ветеринариялық – санитариялық тұрғыдан баға беруге тырыстық. Алғашқы зерттеу бұрынғы СЯСП – тың максималды және төтенше радиациялық қауіпті аймақтан алынған жылқы еттерінің органолептикалық көрсеткіштерінен басталды.

Максималды радиациялық қауіпті аймақтан (МРҚА) алынған жылқы ұшасында бауыздау

сызығы тегіс емес, аздап қанмен көмкерілген, қансыздану жағдайы жақсы, плевра және құрсақ қуысынан қарағанда қантамырлар әлсіз жылтырайды, гипостаздар байқалмайды, лимфа түйіндері қалыпты жағдайда. Ет қызыл түсті, сүзгіш қағазда ылғалды дақ байқалды, консистенциясы жұмсақ, иісі жануардың өзіне тән. Май түсі ашық, өзіндік иісі бар, жұмсақ консистенциялы. Сіңір тығыздау.

Төтенше радиациялық қауіпті аймақтан (ТРҚА) алынған жылқы етінің органолептикалық көрсеткіштері: бауыздауы - кескен кездегі орны тегістеу, қанмен біркелкі көмкерілмеген, қансыздану жағдайы қанағаттанарлық, еттің түсі қою қызыл, жұмсақ консистенциялы. Май түсі сары түсті, иісі өзіне тән емес, консистенциясы жұмсақ. Сорпа лайланған, үлпектер кездеседі. Сорпада өзіндік иісі бар.

Бұрынғы СЯСП аймақтарынан алынған жылқы еттерінің биохимиялық және бактериологиялық көрсеткіштері. МРҚА – нан алынған жылқы еттері де теріс нәтижелер көрсетті. Бұлшық ет ұлпасындағы рН мөлшері - 6,0 және 5,6. Пероксидаза реакциясы теріс, ет сүзіндісі тез арада қоңыр түске боялды. CuSO_4 реакциясын қойған кезде - сорпа лайланды, үлпектер түзілді, сорпаның консистенциясы қоймалжың; формалин реакциясы оң, сүзіндіде үлпек түзілді; белоктардың біріншілік ыдырауын анықтағанда - сорпа лайланды, үлпектер түзілді.

ТРҚА – нан мақтан алынған жылқы етінің рН мөлшері - 6,0. Пероксидаза реакциясы теріс, ет сүзіндісі тез арада қоңыр түске боялды. CuSO_4 реакциясын қойған кезде - сорпа лайланды, үлпектер түзілді, сорпаның консистенциясы желе тәрізді; формалин реакциясы оң, сүзіндіде үлпек түзілді; белоктардың біріншілік ыдырауын анықтағанда - сорпа лайланды, үлпектер түзілді.

Бұрынғы СЯСП аймақтарынан алынған жылқы етінің химиялық құрамы ТРҚА - та бұлшық ет ұлпасындағы ылғал мөлшері 73,8%, сәйкесінше еттегі белок, май, күл мөлшері 20,8%, 4,3%, 1,1% көрсетті. МРҚА – нан алынған бұлшық ет тканіндегі ылғал мөлшері 73,4 %, сәйкесінше еттегі белок, май, күл мөлшері 22,5, 4,6 және 0,9% құрады.

ФАО/ФОЗ мәліметтерімен салыстырғанда ылғал және белок мөлшеріндегі айырмашылық төмендегідей: ТРҚА – нан алынған жылқы етінің ылғалдылығы 9,6 % көп, ал белок 0,1 % азайған; МРҚА – нан алынған жылқы етінің ылғалдылығы 9 %, белок 0,9 % көп.

Бұрынғы СЯСП аймақтарынан әкелінген жылқы еттерінің биохимиялық және тағамдық құндылығы. Қазіргі кезде еттің сапасына неғұрлым толық баға беру үшін ғылым мен тәжірибеде биологиялық әдістер жиі қолданылады, олар өнімнің биологиялық құндылығына нақты баға береді. Еттің сапасын бағалауда белоктың орны ерекше. Белоктар тағамның ең құнды компоненті болып табылады. Олар ағзаның маңызды функциясына қатысады. Белоктардың биологиялық бағалылығы амин қышқылдардың құрамына байланысты. Аминқышқылдардың бір бөлігі органикалық кетоқышқылдарға дейін ыдырайды да, организмде қайтадан жаңа аминқышқылдар синтезделеді. Олар алмасатын амин қышқылдар деп аталады. Ал алмаспайтын амин қышқылдардың құрамына организмде синтезделмейтін, организмге тек тағам арқылы түсетін амин қышқылдары жатады [2].

Бұрынғы СЯСП аймақтарынан әкелінген жылқы еттерінің құрамындағы амин қышқылдардың мөлшері ТРҚА – нан жылқы етіндегі аминқышқылдар мөлшері $18885 \pm 0,03$; соның ішінде алмаспайтын аминқышқылдар $7201 \pm 0,005$; алмасатын аминқышқылдар $11684 \pm 0,04$ (мг/100 г) құрады. Жылқы етіндегі алмаспайтын аминқышқылдар мөлшері: валин $1050 \pm 0,01$; изолейцин $845 \pm 0,05$; лейцин $1462 \pm 0,01$; лизин $1591 \pm 0,03$; метионин $482 \pm 0,02$; треонин $770 \pm 0,03$; триптофан $201 \pm 0,01$; фенилаланин $800 \pm 0,02$ (мг/100 г). Алмасатын аминқышқылдар саны (мг/100 г): аланин $1095 \pm 0,04$; аргинин $993 \pm 0,02$; аспарагин қышқылы $2012 \pm 0,04$; гистидин $682 \pm 0,01$; глицин $1012 \pm 0,03$; глутамин қышқылы $3112 \pm 0,02$; оксипролин $72 \pm 0,1$; пролин $922 \pm 0,10$; серин $854 \pm 0,02$; тирозин $702 \pm 0,05$; цистин $280 \pm 0,05$ құрады. Төтенше радиациялық қауіпті аймақтағы жылқы етіндегі аминқышқылдар мөлшері қалыпты мөлшерден 2017 аз, алмаспайтын аминқышқылдар 989 аз; алмасатын аминқышқылдар 1029 аз (мг/100 г). Жылқы етіндегі алмаспайтын аминқышқылдар мөлшері қалыпты мөлшермен салыстырғанда аз: валин 29; изолейцин 20; лейцин 156; лизин 292; метионин 30; треонин 230; триптофан 104; фенилаланин 128 (мг/100 г).

Жылқы етінде алмасатын аминқышқылдар қалыпты мөлшермен салыстырғанда аз: аланин 24; аргинин 518; аспарагин қышқылы 55; гистидин 206; глицин 20; глутамин қышқылы 73; серин 78; тирозин 87; цистин 42; пролин 46 мг/100 г, ал оксипролин 25 мг/100г көп.

МРҚА – нан жылқы етіндегі аминқышқылдар мөлшері $19128 \pm 0,03$; соның ішінде алмаспайтын аминқышқылдар $7818 \pm 0,08$; алмасатын аминқышқылдар $11310 \pm 0,005$ құрады. Жылқы етіндегі алмаспайтын аминқышқылдар мөлшері: валин $1522 \pm 0,05$; изолейцин $820 \pm 0,12$; лейцин $1520 \pm 0,06$; лизин $1620 \pm 0,11$; метионин $455 \pm 0,08$; треонин $801 \pm 0,014$; триптофан $230 \pm 0,011$; фенилаланин $850 \pm 0,05$ (мг/100 г). Алмасатын аминқышқылдар саны (мг/100 г): аланин $1301 \pm 0,03$; аргинин $1012 \pm 0,04$; аспарагин қышқылы $1850 \pm 0,02$; гистидин $602 \pm 0,04$; глицин $784 \pm 0,02$; глутамин

қышқылы $3192 \pm 0,02$; оксипролин $57 \pm 0,22$; пролин $698 \pm 0,08$; серин $820 \pm 0,03$; тирозин $692 \pm 0,04$; цистин $302 \pm 0,11$ құрады. МРҚА – нан жылқы етіндегі аминқышқылдар мөлшері қалыпты мөлшерден $8,7\%$ аз; алмаспайтын аминқышқылдар $12,5\%$ аз; алмасатын аминқышқылдар $6,0\%$ аз. Жылқы етіндегі алмаспайтын аминқышқылдар мөлшері қалыпты мөлшермен салыстырғанда аз: валин 266; изолейцин 116; лейцин 236; лизин 270; метионин 18; треонин 123; триптофан 7; фенилаланин 33 (мг/100 г). Жылқы етінде алмасатын аминқышқылдар қалыпты мөлшермен салыстырғанда аз: аланин 39; аргинин 226; аспарагин қышқылы 97; гистидин 55; глицин 53; глутамин қышқылы 124; оксипролин 3; серин 47; тирозин 58; цистин 19; ал пролин 1 мг/100г көп.

Май қышқылдарының құрамы. ТРҚА – нан жылқы етінің бұлшық ет ұлпасындағы қаныққан май қышқылдарының жалпы мөлшері (г/100г): май қышқылдарының жалпы мөлшері - 5,68, соның ішінде : қаныққан май қышқылдары - $2,2 \pm 0,06$; $C_{14:0}$ миристин - $0,14 \pm 0,13$; $C_{16:0}$ пальмитин - $1,84 \pm 0,02$; $C_{18:0}$ стеарин - $0,22 \pm 0,05$; моноқаныққан - $2,70 \pm 0,01$; $C_{14:1}$ миристин - $0,24 \pm 0,77$; $C_{16:1}$ пальмитин - $0,02 \pm 0,23$; $C_{18:1}$ олеин - $2,44 \pm 0,03$; полиқаныққан - $0,78 \pm 0,05$; $C_{18:2}$ линол - $0,68 \pm 0,038$; $C_{18:3}$ линолен - $0,10 \pm 0,09$ құрады (г/100 г өнімде).

МРҚА – нан жылқы етінің бұлшық ет тканіндегі қаныққан май қышқылдарының жалпы мөлшері (г/100г): май қышқылдарының жалпы мөлшері - $6,91 \pm 0,08$, соның ішінде: қаныққан май қышқылдары- $2,51 \pm 0,04$; $C_{14:0}$ миристин - $0,25 \pm 0,04$; $C_{16:0}$ пальмитин - $1,98 \pm 0,12$; $C_{18:0}$ стеарин - $0,28 \pm 0,05$; моноқаныққан- $3,5 \pm 0,01$; $C_{14:1}$ миристин - $0,26 \pm 0,77$; $C_{16:1}$ пальмитин- $0,44 \pm 0,23$; $C_{18:1}$ олеин - $2,87 \pm 0,03$; полиқаныққан - $0,90 \pm 0,04$; $C_{18:2}$ линол- $0,76 \pm 0,0$; $C_{18:3}$ линолен- $0,14 \pm 1,05$ құрады (г/100 г өнімде).

Жылқы етіндегі минералды заттардың құрамы. Микроэлементтер жануарлардың өмір сүру қабілетінде маңызды рөл атқарады, олар организмде белоктардың, липидтердің, көмірсулардың және минералды заттардың алмасуының мықты стимуляторы болып саналады [3]. Жануарлар етінің құрамына көптеген органикалық емес (минералды) заттар (0-1,5%) кіреді. Минералды заттар пластикалық функцияны атқарады, жануар және адамның өмір сүру процесстерінде организмнің маңызды алмасу процесстеріне қатысады: су-тұздың, қышқылды-сілтілі гормондардың, ферменттердің және басқа да компоненттердің құрамына кіреді.

Біздің зерттеуіміз бойынша бұрынғы СЯСП аумақтарынан алынған жылқы еттеріндегі микроэлементтердің құрамы әр аймақта әр түрлі екендігі анықталды. Жылқы етіндегі минералды заттардың құрамы темір (Fe), мыс (Cu), мырыштан (Zn) құралған.

ТРҚА – нан жылқы етіндегі темір мөлшері 2705-тен 2712-ге дейін; мыс 178-ден 183-ке дейін ; мырыш 27,7-ден 28,7-ге дейін (мкг/100 г) немесе қалыпты мөлшерден аз, сәйкесінше $12,6 - 12,8$; $11,2 - 15,6$ және $7,5 - 10,7\%$.

МРҚА – дағы жылқы етіндегі темір мөлшері 2897-ден 2914-ке дейін; мыс 187-ден 190-ға дейін ; мырыш 29,1-ден 29,2-ге дейін (мкг/100 г) немесе қалыпты мөлшерден аз, сәйкесінше $6 - 6,6$; $7,8 - 9,3$ және $5,9 - 6,2\%$.

Бұрынғы ССЯП аймақтарынан алынған жылқы етіндегі дәрумендердің құрамы. Дәрумендер – адам ағзасының зат алмасуы жағдайында, сонымен қоса жұмыс істеу қабілетінің бірқалыпты болуы үшін де аса қажетті, биологиялық жағынан белсенді органикалық қоспалар болып табылады. Ол коректенудің аса қажетті факторларының ең бастыларының бірі. Дәрумендердің көпшілігі ферменттердің негізгі құрамдас бөлігіне жатады.

ТРҚА – нан жылқы етіндегі Е дәрумені $20 - 25\%$ -ға , РР дәрумені $27 - 28\%$ -ға , V_1 дәрумені $36 - 36\%$ -ға. V_2 дәрумені қалыпты мөлшерден $40 - 60\%$ -ға төмендегені байқалады.

МРҚА – тағы жылқы етіндегі Е дәрумені $13,4 - 14,4\%$ -ға РР дәрумені $23 - 25,4\%$ ға , V_1 дәрумені $25,8 - 36\%$ -ға және V_2 дәрумені $40 - 50\%$ -ға азайған.

Қорыта келе, зерттелген жылқы етінің органолептикалық көрсеткіштері төмендегідей нәтиже көрсетті: МРҚА – нан алынған жылқы етінің органолептикалық көрсеткіштері: кескен кездегі орын тегіс, аздап қанмен көмкерілген, қансыздану жағдайы жақсы, плевра және құрсақ қуысынан қарағанда қантамырлар әлсіз жылтырайды, гипостаздар байқалмайды, лимфа түйіндері қалыпты жағдайда. Ет қызыл түсті, сүзгіш қағазда ылғалды дақ қалды, консистенциясы жұмсақ, иісі жануардың өзіне тән спецификалық. Май түсі ашық, спецификалық иісі бар, жұмсақ консистенциялы. Сіңір тығыздау. ТРҚА – нан алынған жылқы етінің органолептикалық көрсеткіштері: кескен кездегі орын тегіс емес, қанмен біркелкі көмкерілмеген, қансыздану жағдайы қанағаттанарлық, еттің түсі қою қызыл, жұмсақ консистенциялы. Май түсі сары түсті, иісі өзіне тән емес, консистенциясы жұмсақ. Сорпа лайланған, үлпектер кездеседі. Сорпада спецификалық иісі бар.

Бұрынғы СЯСП аймақтарынан алынған жылқы еттерінің биохимиялық және бактериологиялық көрсеткіштерінің нәтижесі: МРҚА – нан тан алынған жылқы еттері де теріс, рН

мөлшері - 6,0 және 5,6. Пероксидаза реакциясы теріс, ет сүзіндісі тез арада қоңыр түске боялды. CuSO_4 реакциясын қойған кезде - сорпа лайланды, үлпектер түзілді, сорпаның консистенциясы желе тәрізді; Формалин реакциясы оң, сүзіндіде үлпек түзілді; Белоктардың біріншілік ыдырауын анықтағанда - сорпа лайланды, үлпектер түзілді. ТРҚА алынған жылқы етінің рН мөлшері - 6,0. Пероксидаза реакциясы теріс, ет сүзіндісі тез арада қоңыр түске боялды. CuSO_4 реакциясын қойған кезде - сорпа лайланды, үлпектер түзілді, сорпаның консистенциясы желе тәрізді; Формалин реакциясы оң, сүзіндіде үлпек түзілді; Белоктардың алғашқы ыдырауын анықтағанда - сорпа лайланды, үлпектер түзілді.

Бұрынғы СЯСП аймақтарынан алынған жылқы етінің химиялық құрамы ТРҚА - та бұлшық ет ұлпасындағы ылғал мөлшері 73,8%, сәйкесінше еттегі белок, май, күл мөлшері 20,8, 4,3, 1,1% көрсетті. МРҚА – нан алынған бұлшық ет тканіндегі ылғал мөлшері 73,4 %, сәйкесінше еттегі белок, май, күл мөлшері 22,5%, 4,6% және 0,9% құрады.

ТРҚА – дағы жылқы етіндегі аминқышқылдар мөлшері қалыпты мөлшерден 2017 аз, алмаспайтын аминқышқылдар 989 аз; алмасатын аминқышқылдар 1029 аз (мг/100 г). МРҚА жылқы етіндегі аминқышқылдар мөлшері қалыпты мөлшерден 181 немесе 8,7 % аз; алмаспайтын аминқышқылдар 1099 немесе 12,5 % аз; алмасатын аминқышқылдар 717 немесе 6,0 % аз.

ТРҚА – тағы жылқы етіндегі темір мөлшері 2705-тен 2712-ге дейін; мыс 178-ден 183-ке дейін; мырыш 27,7-ден 28,7-ге дейін (мкг/100 г) немесе қалыпты мөлшерден аз, сәйкесінше 12,6 – 12,8; 11,2 – 15,6 және 7,5 – 10,7 %. МРҚА – тағы жылқы етіндегі темір мөлшері 2897-ден 2914-ке дейін; мыс 187-ден 190-ға дейін; мырыш 29,1-ден 29,2-ге дейін (мкг/100 г) немесе қалыпты мөлшерден аз, сәйкесінше 6 – 6,6; 7,8 – 9,3 и 5,9 – 6,2 %.

ТРҚА – тағы жылқы етіндегі Е дәрумені 20 – 25 %. РР дәрумені 27 – 28 %. V_1 дәрумені 36 – 36 %. V_2 дәрумені 40 – 60 % құрады. МРҚА – тағы жылқы етіндегі Е дәрумені 13,4 – 14,4 %. РР дәрумені 23 – 25,4 %. V_1 дәрумені 25,8 - 36 %. V_2 дәрумені 0,05-тен 0,06-ға дейін немесе қалыпты мөлшерден 40 – 50 % аз болды.

Қорытынды:

1. Төтенше радиациялық қауіпті аймақтағы, қалыптағы мөлшерден, ет ылғалдылығының мөлшері 9,6 % артқан, белок 0,1 % аз, рН - 5,7-6,0. Пероксидаза реакциясы теріс, күкірт қышқылды мыс (CuSO_4) және формалин реакциясы - оң. Еттің беткі бөлігінде 52 %-да 15-20 коккалар мен таяқшалар анықталды, микроэлементтер мөлшері темір (Fe), йод (I), мыс (Cu), мырыш (Zn) 7,5-тен 15,6 % дейін аз.

2. Жылқы етіндегі аминқышқылдардың жалпы мөлшері қалыпты мөлшерден төмен: төтенше радиациялық аймақта 2017 мг/100 г, жоғарғы радиациялық аймақта 1828 мг/100, ең жоғарғы радиациялық аймақта 181 аз; төменгі радиациялық аймақта 1923 мг/100 г.

3. Төтенше радиациялық қауіпті аймақтағы жылқы етіндегі дәрумендер: Е қалыпты мөлшерден 20-34,7 %, РР - 6,7-28%, V_1 - 36-55 %, V_2 - 40-60 % төмен. Максимальді радиациялық қауіпті аймақта Е дәрумені қалыпты мөлшерден 11,5-15,8 %, РР - 4,5-25,4 %, V_1 - 25,8-40 %, V_2 - 40-50 % төмен.

4. Төтенше радиациялық қауіпті аймақта қалыпты мөлшерден темір - 4,4-12,8 %; йод - 14,9-19,0 %; мыс -7,5-10,7%; мырыш - 5,9-6,4 %, ең жоғарғы радиациялық қауіпті аймақта темір - 3,4-6,6 %; йод - 15 %; мыс -14,9-19,0%; мырыш - 2,9-6,4%,

5. Радиоактивтілігі рұқсат етілген мөлшерден аспайтын максимальді радиациялық қауіпті аймақтардан алынған ет ұшаларын тағамға бөгетсіз пайдалануға болады. Төтенше радиациялық қауіпті аймақтардан алынған ет ұшаларының радиоактивтілігі тиісті дәрежеден асып кетпегенімен, онда етті радиоактивтілігі біршама төмендегенше бөлек сақтап, залалсыздандыру әдістерінің бірін қолданып (мұздату, сақтау, қайнату) тағамға пайдалануға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қыдырова Р.Х., Шакиева Р.А. Жылқы еті-пайдалы тағам. Argumag.kz. Ұлттық қоғамдық порталы.
2. Тулеуов Е.Т. Производство конины. - М.: Агропромиздат, 1986. – б. 287
3. Ұзақов Я.М. Тұрақбаев Ш.Е., Алипбекова А.Б. және басқалар. Жылқы етінің химиялық құрамы және тағамдық құндылығы. Алматы. Пищевая технология и сервис, 2011, № 26 б.3-7

ОСНОВЫ ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ КОНИНЫ, ПОЛУЧЕННЫХ ИЗ МАКСИМАЛЬНЫХ И ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ ЗОН РАДИАЦИОННОГО РИСКА

К.А.Касенов, С.Т.Дюсембаев

В статье рассмотрены показатели, необходимые для ветеринарно-санитарной экспертизы и оценки конины в условиях бывшего СИЯП.

BASES OF VETERINARY AND SANITARY EXAMINATION OF THE HORSE MEAT, RECEIVED FROM THE MAXIMAL AND EXTREMAL ZONES OF RADIATION RISK

K.A.Kassenov, S.T.Dyussebayev

In this paper the parameters necessary for veterinary and sanitary examination and assessment of a horse meat in the conditions of the former SNTS are considered.

УДК 636.2.082.268

Н.О. Коржикенова¹, О.Д.Игликов², М.А.Байкишева², С.А.Красильникова²

Казахский Агротехнический университет имени С.Сейфуллина¹

Государственный университет имени Шакарима города Семей²

ПЛЕМЕННЫЕ КАЧЕСТВА МАРАЛОВ И НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИХ ПРОДУКТИВНОСТИ

Аннотация: В статье приведены результаты анализа бонитировки маралов-рогачей за последние 4 года. Представлены результаты по классному составу маралов, живой массе, возрасту, пантовой продуктивности, намечены некоторые пути повышения племенных качеств животных.

Ключевые слова: маралы-рогачи, панты, живая масса, племенная работа, бонитировка, классный состав.

Пантовое оленеводство в Восточном Казахстане является относительно молодой, специфической, уникальной и перспективной отраслью животноводства. В мараловодческих хозяйствах области сосредоточено около 11 тысяч маралов и пятнистых оленей. Основная продукция получаемая от маралов – консервированные панты. Панты – неокостеневшие рога оленей срезанные в период их роста. Кроме пантов от оленей при забое получают высокоценный диетический продукт – мясо, а также шкуры, используемые для получения высококачественной замши и кожи, также используются кровь, сухожилия, хвосты, зародыши (лутай) [5, 6, 7,].

Пантовая и мясная продукция в настоящее время пользуется определенным спросом, как в отечественной, так и в зарубежной медицине. Панты используются для приготовления лечебных препаратов: пантокрин пантогематоген, пантомарал, маранол. Препараты используют при лечении истощения нервной системы, нарушения обмена веществ, малокровия и других болезней. Мясо марала обладает фармакологической активностью [6].

Интерес к продукции пантового оленеводства в республике растет. Неуклонно экспорт продукции пантовых оленей увеличивается. Это обуславливает определенную необходимость интенсификации отрасли мараловодства, использования передовых методов ведения селекционно-племенной работы, кормления и содержания животных [4].

Одним из путей повышения продуктивности маралов-рогачей является племенная работа. В совершенствовании племенных качеств животных важную роль отводят правильной оценке и отбору наиболее качественных рогачей и их рациональному использованию в качестве улучшателей. Основными задачами при повышении продуктивности мараловодства является увеличение живой массы, телосложения и роста пантов маралов, выявление факторов, влияющих на биологические особенности и продуктивные качества маралов [3, 5].

Для получения максимального количества продукции необходимо уделять особое внимание качественному воспроизводству стада, поэтому хозяйства ведут селекционно-племенную работу в трех основных направлениях: 1) увеличение плодовитости маток; 2) увеличение живой массы маралов; 3) организация работы по выращиванию молодняка маралов. Существует четкая зависимость пантовой продуктивности от живой массы и телосложения маралов-рогачей [1].

Пантовая и мясная продуктивность маралов во многом зависит от наличия в стаде высокопродуктивных животных в основном класса элита и первого класса.

Одним из производителей продукции пантового мараловодства в Восточном Казахстане является многоотраслевое крестьянское хозяйство «Багратион». Хозяйство является племенным по разведению маралов и имеет 1250 голов маралов. поголовье которых ежегодно растет, в перспективе оно будет доведено до 2000 голов. В хозяйстве на должном уровне поставлена селекционно-племенная работа с животными, задействованы сотрудники и специалисты университетов. С целью улучшения качественных показателей животных ежегодно в период панторезной компании проводится бонитировка маралов.

Бонитировка проводится специалистами хозяйства и научными сотрудниками согласно инструкции по бонитировке маралов и пятнистых оленей с основами племенной работы [2]. Результаты классного состава маралов приведены в таблице 1.

Классный состав маралов-рогачей крестьянского хозяйства

Таблица 1

Годы	Количество голов	Классы							
		Элита	%	I	%	II	%	III	%
2012	170	53	31,18	57	33,53	43	25,29	17	10
2013	228	72	31,58	91	39,91	43	18,86	22	9,6
2014	253	81	32,02	98	38,73	46	18,18	28	11,07
2015	334	103	30,84	134	40,12	60	17,97	37	11,07

Так если в 2012 году было пробонитировано 170 маралов-рогачей, то в 2015 году - 334 головы. В среднем за эти годы к классу элита относится 30-32%, к первому классу 33-40%. По годам наблюдается увеличение количества животных второго класса (на 17 голов), количество маралов третьего класса изменилось незначительно за 4 года и составляет 10-11%. Это указывает на качественное улучшение классного состава животных.

На племенную ценность и продуктивность маралов рогачей определенное влияние оказывает возраст и живая масса животных. Практикой установлено, что увеличение массы пантов маралов идет до 8-10 летнего возраста, а затем идет снижение пантовой продукции. Возрастной состав маралов-рогачей представлен в таблице 2.

Возрастной состав маралов по годам

Таблица 2

Годы	Всего голов	Возраст маралов							
		3	4	5	6	7	8	9	10
2012	170	-	-	21	20	30	30	19	50
2013	228	31	59	43	15	22	25	17	16
2014	253	10	54	26	30	30	28	23	52
2015	334	79	61	77	41	13	20	21	14

По данным таблицы видно, что возраст животных находящихся в хозяйстве не превышает 10 лет, это свидетельствует о том, что стадо молодое и обновляется ежегодно путем перевода перворожек в основное стадо. Продуктивные качества маралов возрастают с возрастом животных, а именно с 3 до 9 лет. В хозяйстве процент маралов – рогачей в 2015 году от 3 до 8 лет составил 89,5%, количество маралов старше 8 лет составил всего 10,5%, что указывает на омолаживание стада. Нами было изучено влияние живой массы маралов на пантовую продуктивность.

Исследования показало, что живая масса рогачей имеющих более 300 кг за 2015 год составляет 53%, а с массой 250 кг составляет 26%, что в совокупности составляет почти 80% всего поголовья рогачей стада. Средняя живая масса рогачей по стаду за 4 года значительно увеличилась. В 2015 году средний вес составил 268 кг, что на 23 кг больше показателя 2012 года. Можно отметить, что целенаправленная племенная работа с животными способствует увеличению живой массы маралов. Характеристика пантовой продуктивности маралов за последние годы приведена в таблице 3.

Годы	Всего голов	Масса сырых пантов, кг									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 и выше
2012	170	4	10	34	25	21	25	20	17	11	3
2013	228	27	38	43	32	30	27	17	10	3	1
2014	253	-	15	46	49	51	46	26	13	5	2
2015	334	73	76	56	42	25	19	14	16	6	7

Анализ таблицы 4 показывает, что у большинства маралов – рогачей масса сырых пантов варьирует от 3 до 5 килограммов, за 2015 год 205 маралов-рогачей имели массу пантов до 3 килограммов, 86 маралов-рогачей имели массу пантов от 4 до 6 килограммов, 43 марала-рогача имели массу пантов от 7 до 10 килограмм. Максимальный вес пантов маралов в хозяйстве за 2015 год составил 11,1 килограмм у марала – рогача рожденного в 2006 году, отмечены также высокие показатели массы сырых пантов, как 10,1 и 9,7 килограмм у маралов – рогачей рожденных в 2005 году. Лучшими показателями маралов – рогачей рожденных в 2007 году отметились животные с массой пантов в 9,5 и 9,3 килограммов. С возрастом увеличивается масса пантов.

Одним из путей успешного разведения маралов, повышения продуктивных является племенная работа, в основе которого лежат правильный отбор и подбор, структура стада, выращивание и формирование племенного ядра. Результаты наших исследований показывают, что идет улучшение породного и классного состава маралов, омолаживание стада, повышение пантовой и мясной продуктивности.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Инструкция по бонитировке маралов и пятнистых оленей с основами племенной работы» (утв. 14.08.03 г. / Министерство сельского хозяйства РК, Департамент Животноводства МСХ РК, Восточно –Казахстанский НИИ сельского хозяйства. – Усть – Каменогорск: Медиа – Альянс, 2004).
2. Бонитировочная ведомость маралов – рогачей за 2014 год крестьянского хозяйства «Багратион» Уланского района Восточно Казахстанской области.
3. Галкин В.С. Система ведения пантового оленеводства/ В.С. Галкин // Труды ЦНИЛ пантового оленеводства. - Горно-Алтайск, 1971. - Вып. 3. – С. 18-33.
4. Курманбаев, С.К. Перспективы развития пантового мараловодства в Восточно – Казахстанской области / С.К. Курманбаев, С.Т. Дюсембаев // Вестник СГУ имени Шакарима. – 2004. – №4 С. 483-485.
5. Луницын, В.Г. Пантовое оленеводство России / В.Г.Луницын, М.П. Борисов. – Барнаул: Изд-во ООО Азбука, 2012.- 950 с.
6. Пятков Л.П. Мараловодство / Л.П.Пятков, Э.И.Прядко.- Алма –Ата: Изд-во Кайнар, 1971. - 129 с.
7. Токтаров, Н.З. Содержание и кормление маралов: рекомендации / Н.З.Токтаров. - Астана:, 2013. – 28 с.

МАРАЛДАРДЫ АСЫЛДАНДЫРУ САПАСЫ ЖӘНЕ АЗЫҚТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫН КӨТЕРУДІН КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

Н.О.Коржикенова, О.Д.Игликов, М.А.Байкишева, С.А.Красильникова

Аннотация: Мақалада маралдардын соңғы 4 жылдың бонитировкалық анализ көрсеткіштері көрсетілген. Маралдардын кластық көрсеткіштері тірі салмағы, жасы, азықтың құндылығы көрсетілген және жануарлардың асылдандыру сапасының кейбір жолдары көрсетілген.

BREEDING QUALITY DEER AND SOME WAYS TO IMPROVE THEIR PRODUCTIVITY N.O.Korzhenkova, O.D.Iglikov, M.A.Baikisheva, S.A.Krasilnikova

Abstract: This article presents the results of the stag maral deer bonitation for the last 4 years. The results of the class composition, live weight, age, velvet antler productivity are presented, some ways of animals pedigree features improving are identified.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БОЙЫНША ҚҰТЫРЫҚ АУРУЫНЫҢ ПОПУЛЯЦИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ

***Аннотация:** Бұл мақалада құтырық ауруының жалпы сипаттамасы, тарихи деректері, қоздырушысы, індеттік ерекшеліктері сипатталған. Эпизоотологиялық зерттеулер көрсеткіштері мен Шығыс Қазақстан облысының әр ауданына құтырық ауруының статистикалық көрсеткіштері көрсетілген.*

***Түйін сөздер:** құтырық, эпизоотологиялық жағдай, вакцина, құтырықтың климаттық индексі, орталық нерв жүйесі, құтырықтың популяциялық құрылымы, халықаралық эпизоотологиялық бюро.*

Құтырық өте ерте заманнан белгілі, Демокриттің (б.д.д. 5 – ғ), Аристотельдің (б.д.д. 4 – ғ), Әмір Темірдің (14 ғ) көне жазбаларында айтылған. Алғаш рет тәжірибе жүзінде 1804 ж. Францияда Цинке дәлелдеген. Ресейде соңғы жылдары құтырықтың морфологиясын, популяциясын, этологиясымен Верещагин, 1999ж; Залозных, Пономаренко, 2006ж; Седова, 2007ж; Макенов, 2004-2007ж; Шамсувалеева, 2009 жылдары айналыса Қазақстанда Пионтковский, Мурзакаева, Абдрахманов С.К., Абулгазин Т.Б., Кемешов Ж.О., т.б. зерттеу жұмыстарын жүргізген.

Құтырық бұл орталық нерв жүйесінің ауыр зақымдалуымен өтетін және өлім – жітіммен аяқталатын ауру. Құтырықпен ит, мысық, сиыр, жылқы, түйе, қой – ешкі, кеміргіштер, жабайы жыртқыш аңдар (қасқыр, түлкі т.б.) және адам ауырады. Құтырықтың алдын алу үшін адамдарды немесе жануарларды тістеген ит, мысық және басқа жануарлар оқшауланып, ветеринариялық қадағалау үшін жақын маңдағы ветеринариялық емдеу клиникасына жеткізілуі тиіс. Жоспарлы түрде жабайы иесіз ит, мысықтарды аулау құтырманың алдын алудың бірден бір жолы болып табылады. Ветеринариялық-санитариялық талаптарға сай құтырмамен ауырған жануар міндетті түрде жойылуға жатады. Қазіргі кезде құтырықтың шығу қаупі бар елді мекендердегі барлық жануарларға вакцина егіледі. Әсіресе аймақтағы барлық ит пен мысық құтырыққа қарсы вакцинамен иммундалуға тиіс. Вакцинамен иммундалған жануардың денесінде иммунитет бір жылға дейін сақталады.[1]

Халықаралық эпизоотологиялық бюроның (ХЭБ) 2015 жылы 10 желтоқсанда жариялаған мәліметте жыл сайын әлемде құтырық ауруынан он мыңдаған адам өлімге ұшырайды, оның ішінде құтырықпен ауырған иттен зардап шеккен адамдардың әрбір 10 адамның 4 – еуі 15 жасқа толмаған жас өспірімдер. 10 минут сайын 1 адам өлімге ұшырайды. Қауіптілігі жоғары аймақ болып Азия және Африка материктері саналады.

Кесте 1 – Халықаралық эпизоотологиялық бюроның (ХЭБ) 2013 жылы ұсынған ошақтар көзі.

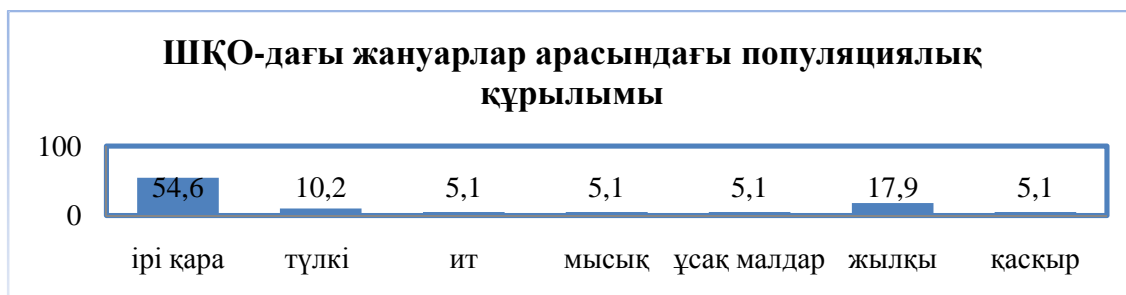
Мемлекет	Ошақтың шыққан уақыты	Жануарлардың түрі	Ошақ саны		Ошақтың жабылу уақыты
Албания	10.09.12	Ит	1		жалғасуда
Греция	15.10.12	Жабайы түлкі	11	15	31.01.13
	18.02.13	Ірі қара, мысық, түлкі	4		жалғасуда
Индонезия	26.11.08	Ит	86		16.03.12 бастап мемлекет эндемикалық
Словакия	01.01.13	Түлкі (2013)	3		жалғасуда

Халықаралық эпизоотологиялық бюроның (ХЭБ) 01.08.15 жылы анықтауы бойынша Грецияда – 27; Францияда – 1; Индонезияда – 91; Тайваньда – 173; Конго Республикасында – 2; Уругвайда -13 ошақ тіркелген. Құтырық ауруы инфекциялық аурулардың ішінде экономикалық шығын келтіруден бесінші орын алады. [2]

Шығыс Қазақстан облысының жағдайында құтырықтың ең басты таратушысы - түлкі, ал үй жануарларының ішінде бұл ауруға ең жиі шалдығатыны - ит пен сиыр. Түлкінің өсіп-өну

ерекшеліктеріне байланысты, атап айтқанда, жаңа ұрпағының жетіліп күшіктеуіне дейінгі уақыт 2 - 3 жыл өткен сайын құтырық оқтын – оқтын жиі байқалып тұрады.

Аурудың жыл мезгілдеріне қарай кезеңдік сипаты бар. Сонымен қатар оның маусымдық ерекшеліктері де байқалады, әсіресе қысқа қарай немесе қыстың көктемге ауысқан кезінде жиілейді. Оның себебі де ауруды тарататын жыртқыштардың тіршілігіне, олардың қысты күні жыныс белсенділігі артып, ылығыуына байланысты. Бұл кезде еркек аңдар бір – бірімен таласып, денелерін жарақаттайды. Құтырық түлкі, қасқыр, қарсақ және иттерге бір – бірінен тістеген сәтте жұғады. Ал алиментарлық жолмен жұғуының індет тудыруарлықтай маңызы түпкілікті айқындалған жоқ.

Сурет 1 – Шығыс Қазақстан аумағында 2016 жылы ауырған жауарлар көрсеткіші.

Құтырық ауруы жабайы және үй жануарлары арасында қазіргі кезде Қазақстанның барлық аймағында өзекті мәселе. Шығыс Қазақстан облысының аумағы эпизоотологиялық таза емес аймақтарға жатады. Облыста тіргелкен статистикалық мәлеметтерге сүйене отырып 2016 жылы жануарлар арасында құтырықтың популяциялық құрылымы анықталған оның ішінде бірінші орында тұрған ауыл аруашылық малдары 79,4% (ірі қара 54,6 %, ұсақ малдар 5,1 %, жылқы 17,9 %), жабайы жыртқыш аңдар 10,2 % (түлкі 5,1 %, қасқыр 5,1 %), иттер 5,1 %, мысықтар 5,1 % пайызды құрап отыр (сурет 1).

Жүргізілген эпизоотологиялық зерттеулерге талдау жасайтын болсақ әр жыл сайын жануарлардың құтырық ауруы азаюда. Табиғи ошақтардың көрсеткіштері төмендеп ауруға шалдығу индексі қалыпты сипатта деуге болады. Қаңғыбас иттер мен мысықтар, жабайы ет қоректі жануарлардың адам мен малға шабу қаупі төмендеуде. Жабайы аңдардың құтырығы бойынша эпизоотологиялық қолайсыз аймақтарда жұқтыру қаупі төнген барлық ауыл шаруашылығы жануарларын (ірі қара мал, ұсақ мал, жылқы, түйелер), иттер мен мысықтарды құтырыққа қарсы жоспарлы алдын ала иммундау жүргізіледі. Белгіленген нысандағы олардың құтырыққа қарсы вакциналанғаны туралы белгісі бар ветеринарлық куәлігі бар иттер тексеріледі. Жоспарлы түрде жабайы иесіз ит, мысықтарды аулау құтырықтың алдын алудың бірден бір жолы болып табылады. (кесте 1).

Кесте 1 – Шығыс Қазақстан облысы бойынша Жылдар бойынша ошақтар саны.

№	Шыққан ошақтың орналасқан жері	Жылдар бойынша ошақтар саны					
		2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Абай	1	10	-	-	3	-
2	Аягөз	36	15	1	-	5	-
3	Бесқарағай	-	1	11	3	1	-
4.	Бородулиха	-	1	6	-	1	-
5	Глубоки	-	-	-	-	-	-
6	Жарма	1	2	8	4	1	1
7	Зайсан	-	1	-	-	-	-
8	Зырян	-	-	-	-	-	-
9	Катон-Қарағай	-	-	-	-	-	-
10	Көкпекті	-	1	-	-	2	1

11	Курчатов қ.	-	-	1	-	-	-
12	Күршім	3	-	4	2	-	-
13	Риддер қ.	-	-	-	-	-	-
14	Семей қ.	7	13	3	3	3	1
15	Тарбағатай	6	13	-	-	12	2
16	Ұлан	-	-	-	-	1	-
17	Үржар	20	10	15	-	10	-
18	Шемонаиха	-	-	-	-	-	-
19	Өскемен қ.	-	-	-	-	-	-
барлығы		74	67	49	12	39	5

Аумақтық мемлекеттік санитарлық-эпидемиологиялық қадағалау өкілдерімен бірлесіп ауру анықталған жерде эпизоотиялық ошақ пен қолайсыз елді мекенді эпизоотологиялық-эпидемиологиялық тексеру жүргізіп, қауіп төніп тұрған аймақтың шекарасын белгілейді және эпизоотиялық ошақтардың орналасуы мен оларды жою бойынша іс – шаралардың жоспарын әзірлейді, сондай – ақ ауыл шаруашылығы жануарлары мен адамдар арасында аурудың қайталану жағдайларын болдырмау бойынша алдын алу және эпидемияға қарсы іс-шараларды жүргізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сайдулдин Т. Индеттану және жануарлардың жұқпалы аурулары. Алматы, 2009.- 169 б.
2. <http://www.oie.int>

ПОПУЛЯЦИОННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ О БОЛЬЕЗНИ БЕШЕНСТВО В ВОСТОЧНО КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Е.С.Сахариев, А.Н.Байғазанов, У.А.Чушекков

В этой статье рассматривается бешенство и его возбудители, исторические сведения и особенности болезни. В Восточно-Казахстанской области рассматривались эпизоотологические исследования и статические данные о бешенстве.

POPULATION INDICATORS ABOUT DISEASE RABIES OF EAST KAZAKHSTAN REGION

E. Saharyev, A. Baigazanov, U Shuchekov

This article describes rabies and its causative agent, historical information and features of the disease. In the East Kazakhstan region and epizootology study examined statistical data on rabies.

ӘОЖ: 636.29.083.37

Н. Е. Мұратбекова, С. М. Тугамбаева, А. М. Нусупов, Б. С. Ахметова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

ЖАС ТӨЛДЕРДІҢ ИНТЕНСИВТІ ӨСУІ МЕН ЖЕТІЛУІНЕ ЕНЕСІНІҢ ЖАСЫНЫҢ ӘСЕРІ

Аннотация: Мақалада қазақтың ақбас тұқымды малдарының жас төлдерінің интенсивті өсуі мен жетілу нәтижелері, сиырлардың жасына байланысты төлдердің салмақтарының өзгеруі, табынды жөндеуші тайынишалардың сиыр жасына байланысты абсолютті өсуі келтірілген.

Түйін сөздер: ақбас тұқымы, өсу, жетілу, тірі салмақ.

Қай кезде болмасын, мал шаруашылығының кез-келген саласында, алға қойылатын басты мақсат – сапалы, жоғары өнімділік қасиетін ұрпақтан ұрпаққа тұрақты бере алатын мал санын көбейту екендігі белгілі. Осы орайда, кейінгі жылдары үкімет тарапынан ауыл шаруашылығын дамытуға көптеген жағдайлар жасалынып, асыл тұқымды мал өсірумен айналысатын шаруашылықтар ашылуда.

Мал тұқымы ауыл шаруашылығындағы өндіріс құралы, ал олардың әртүрлілігі және өнімділігі еңбек қарқынын арттырып қана қоймай, шаруашылықтың экономикасын көтеріп, ауыл тұрғындарының әлеуметтік жағдайының жақсаруын қамтамасыз етеді. Ауыл шаруашылық

малдарының өсу және жетілу заңдылықтарын білу зоотехния ғылымында маңызы зор. Өсу және жетілу процесі оларды азықтандыру, физиологиялық жағдайына және өсіру ерекшеліктеріне ғана емес, сондай-ақ тұқымдық ерекшеліктеріне де байланысты.

Сонымен қоса енесінің жасыда төлдердің өсуі мен жетілуіндегі әсерін әртүрлі зерттеулерде дәлелденіп көрсетілген.

С. У. Типашевтің зерттеуі бойынша жас төлдердің өсу мен жетілу энергиясының потенциалды көрсеткіші енесінің тірі салмағы және онтогенез кезеңінің әсер ететінін көрсеткен [1].

Аналық организм жасының тұқымдарының өсуі мен жетілуіне әсерін талай жылдар зеріттеліп келеді. Өткен ғасырдағы 30-50 жылдары жарияланған жұмыстардағы осы мәселелер ауыл шаруашылық малдарын тұқымдық өсіруде шаруашылықта оптималды ұстаумен негізделген.

Көп ғылымдардың ойлары бойынша орта жастағы малдардан сапалы төл алға болады. Интенсивті өсу мен жетілу (туған кезден бастап 18 ай) орташа тәулікті салмақ қосумен, абсолютті өсуі және тірі салмақ бойынша айқын көрінеді [2].

Қазақтың ақбас тұқымды ірі қара малдары жергілікті ірі қара малдарынан тірі салмағымен, бойымен, кеуде тереңдігімен, еттілік қасиеттерінің айқындылығымен асып түседі. Қазақтың ақбас тұқымды ірі қара малдары жергілікті ірі қара малдарының конституциясының мықтылығымен герефорд тұқымынан тез жетілгіштігі мен жоғары еттілігін өз бойына жинаған. Қазақтың ақбас тұқымды ірі қара малдарының кеудесі кең және терең келген шоқтығы, арқасы, белі түзу және кең, арты ұзын, кең, аяқтары қысқа, алшақ орналасқан. Бұлшықеттері жақсы дамыған, сүйектері дөрекі емес. Малдың денесі қызыл, басы, кеудесі, қарны, аяқтарының астыңғы жағы мен құйрғының ұшы ақ, шоқтығы мен белінде ақ дақтары бар малдар кездеседі [3].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалы ретінде Семей қаласы «Нұр» шаруа қожалығындағы қазақтың ақбас тұқымды сиырларының туғаннан бастап 18 ай аралығындағы төлдері алынған. Зерттеу әдісі ретінде сиырлардың төлдеу жасының төл салмағына әсер етуі келтірілген.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу жұмыстары «Нұр» шаруа қожалығындағы қазақтың ақбас тұқымды малдарының бірінші, екінші және үшінші немесе одан үлкен топтағы төлдеген сиырлардың төлдеріне жүргізілді. Ол үшін әр топқа орташа 25 бас малдан төлдеу реті бойынша таңдап алынды. Сиырлар төлдегеннен бастап 18 айға дейінгі аралықтағы төлдердің тірі салмақтары, орташа тәуліктік салмағы және абсолютті өсуі зерттелген. Жүргізілген жұмыстың нәтижелері 1, 2 және 3, 4 кестеде келтірілген.

Осы зерттеуге алынған төлдердің өсіп – жетілуін бақылау дене өлшемдерін алу арқылы жүргізілді 1 кесте.

Кестеден көріп отырғандай, қазақтың ақбас тұқымдарының төлдерінің өсіп – дамуы 1-18 ай аралығында жүргізілді.

Кесте 1 – Қазақтың ақбас тұқымына жататын төлдердің дене өлшемдерінің көрсеткіштері, см

Дене өлшемдері	Төл жасы (ай есебімен)											
	1		3		6		9		12		18	
Жынысы	ер.	ұр.	ер.	ұр.	ер.	ұр.	ер.	ұр.	ер.	ұр.	ер.	ұр.
Қазақтың ақбас тұқымы												
Шоқтық биіктігі	70,1	69,6	82,6	82,5	95,4	94,8	104	100,8	110	108,5	117,3	114,2
Құйымшақ биіктігі	76,4	74,1	89,6	86,3	101	98,8	110,5	107,3	115	111,9	123,8	120,7
Денесінің қиғаш ұзындығы	70,5	69,2	90,9	88,6	106,5	104,3	117,2	114	124	121,6	136,6	131,5
Кеуде тереңдігі	31,7	30,2	37,5	33,6	45	42,8	50,2	48,1	54,3	51,6	59,6	56,2
Кеуде орамы	84,5	82,3	103,8	100,4	126,6	123,2	143,9	141,5	155,7	152,4	173,7	170,9
Сербек аралық ені	19,9	17,7	24,3	22,5	30,9	28,6	36,5	34,2	40,8	39,6	46,4	43,8

Кесте 2 – Сиирлардың жасына байланысты төлдердің салмақтарының өзгеруі, кг

Мал жасы, ай	Сиир жасы, төлдеуі					
	I		II		III және одан үлкен	
	n	Тірі салмақ	n	Тірі салмақ	n	Тірі салмақ
Туған кезде	20	26,1	21	26,7	25	27,8
6	19	157,4	20	162,8	25	164,6
9	20	184,1	19	199,8	27	207,3
12	19	240,4	21	246,7	30	252,3
15	21	285,6	18	290,8	28	296,4
18	23	354,8	16	365,4	18	370,1

2 кестені талдай келсек, бірінші және екінші төлдеген сиирлардың бұзауларының салмақтарында айырмашылықтар болмады (26,1-26,7 кг), ал үшінші және одан үлкен төлдеген сиирлардың бұзауларының салмақтары 1,6-1,1 кг артық болып, 27,8 кг құраған. Енелерінің төлдеу жастарына байланысты төлдерінің салмақтарының өзгеруі 6 айлық кездерінде де айқын көрінген. Үшінші және одан үлкен төлдеген сиирлардың төлдері бірінші және екінші төлдеген сиирларға қарағанда 164,6 кг жетіп, 7,2 және 1,8 кг айырмасында болған.

Барлық кезең бойынша үшінші және одан үлкен төлдеген сиирлардың төлдері тірі салмақтары бойынша жоғары көрсеткіште болды. Кезең аяғында бірінші төлдеген сиирлар төліне қарағанда 15,3 кг, екінші төлдеген сиирлар төліне қарағанда 4,7 кг артық болған.

Төлдердің өсу кезеңдері бойынша абсолюттік өсуі 3 кестеде келтірілген.

Кесте 3 – Табынды жөндеуші тайыншалардың сиир жасына байланысты абсолютті өсуі

Тайынша жасы, ай	Сиир жасы, төлдеуі		
	I	II	III және одан үлкен
0 – 6	131,7	136,1	136,8
6 – 9	26,7	37	42,7
9 - 12	56,3	46,9	45
12 - 15	45,2	44,1	44,1
15 – 18	69,2	74,6	73,7

Кесте 3 бойынша талдау жасасак, ең жоғарғы абсолюттік өсу 6 айға дейін төлдерде жақса байқалады. Оған себепші ене сүтін ему арқылы тез жетіліп, 131,7-136,8 кг салмаққа жеткен. Солардың ішінде жоғары салмақтық көрсеткіш көрсеткен үшінші және одан үлкен төлдеген сиирлар төлдері болды.

Ары қарай 15 айлық жасқа дейін олардың абсолютті салмақтары 44-45 кг аралығында төмендеген, себебі, азықтың аз берілуіне және де климаттық жағдайларға байланысты. Ал, 15-18 ай аралығында тірі салмақтары 69-75 кг аралығында жоғарлаған.

Енелерінің жастары төлдердің тірі салмақтарына ғана емес сонымен қоса орташа тәуліктік салмағына да әсерін тигізеді. Бұған дәлел ретінде кесте 4 айқын көрсетілген. Кесте 4 мәлеметтеріне қарайтын болсақ, төлдердің орташа тәуліктік салмақтары енесінің жасы және айлар бойынша өзгерістер болатыны көрсетілген. Мысалға: бірінші 6 айда орташа тәуліктік салмақтары жоғарғы деңгейде, себебі, енесінің жанында бірге жіріп емуіне байланысты салмақтары жақсы қосылған.

Ал, 6-9 айлық аралықта орташа тәуліктік салмақтың төмендегенін байқаймыз. Өйткені төлдерді енесінен бөлгенде, сонымен қоса, жылдың мерзімдері, қыстық мерзімдегі рационның төмендеуімен түсіндіруге болады.

18 айлық жастарында көрсеткіштердің жоғарлағаны көрсетілген. Талдай келсек, бұл кезде жазғы тұрым басталғаны және де азыққорының жақсарғандығы тірі салмақтарының артуына әсерін тигізген.

Ең жоғарғы орташа тәуліктік салмақты үшінші және одан үлкен төлдеген сиирлардың 18 айлық табынды жөндеуші төлдерінде (орташа есеппен 634 гр) байқалған.

Кесте 4 – Сиярлардың жасына байланысты төлдердің орташа тәуліктік салмақтарының өзгеруі, кг

Тайынша жасы, ай	Сияр жасы, төлдеуі		
	I	II	III және одан үлкен
0 – 6	729	756	760
6 – 9	297	411	474
9 – 12	625	521	500
12 – 15	502	490	490
15 - 18	769	828	819
0 - 18	608	627	634

Қорытынды. Қорыта келсек қазақтың ақбас тұқымды сиярларының жасына байланысты олардан алынған төлдердің де салмақтары әртүрлі болып келуі зерттеулер бойынша келтірілген.

ӘДЕБИЕТ

1. Тимашев С. У. Рост и развитие казахских белоголовых и помесных телочек, в условиях промышленного скотоводства в Северном Казахстане. А.: 2003.65 с.
2. Төреханов А.Ә., Каримов Ж.К., Дәленов Ш.Д. «Ірі қара шаруашылығы», - Триумф "Т" Алматы, 2006. 8-9 бет.
3. Родионов Г.В., Изилов Ю.С., Харитонов С.Н., Табакова Л.П. Скотоводство. М.: колос С, 2007 г. – 405 с.

ВЛИЯНИЕ ВОЗРАСТА МАТКИ НА ИНТЕНСИВНЫЙ РОСТ И РАЗВИТИЕ МОЛОДНЯКОВ Н. Е. Мұратбекова, С.М. Тугамбаева, А.М. Нусупов, Б.С. Ахметова

В статье приведены результаты интенсивного роста и развития молодняков казахского белоголового, изменения веса молодняков и абсолютный прирост телок по отношению к весу коров.

INFLUENCE OF AGE ON UTERINE TO INTENSIVE GROWTH AND DEVELOPMENT OF YOUNG ANIMALS

N. Muratbekova, S. Tygambaeva, A. Nusupov, B. Akhmetova

The article presents the results of intensive growth and development of young Kazakh white-headed, of changing the weight of the young and the absolute gain of heifers in relation to body weight of cows.

УДК: 635.07: 546.175

Г.Е. Жужасарова, А.Т Серикова, Д.Е.Иминова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

ЖЕМІСТЕРДЕГІ НИТРАТТАР МӨЛШЕРІ ЖӘНЕ НИТРАТТАРДЫ АЗАЙТУ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме: Берілген мақалада шет елдерден жеткізілген және жергілікті жемістердің құрамындағы нитраттар мөлшері және оларды азайту жолдары берілген. Зерттеу нәтижелері бойынша Бразилия, Пәкістан, Марокко, Өзбекстан, Египет және Қытай елдері жемістерді өсіруде нитраттарды көп қолданатындығы көрсетілген.

Кілттік сөздер: жемістер, нитраттар, нитриттер, метгемоглабин, тыңайтқыштар, шекті рұқсат концентрациясы.

Нитраттар - бұл барлық өсімдіктерге өсу және даму үшін қажетті азот қышқылы тұздары болып табылады, сол себепті олар өнім құрамында қандай да бір мөлшерде кездесетін болады. Егер топырақтың құрамындағы нитраттардың мөлшері шекті нормадан аспайтын болса, онда оларды өсімдіктер толықтай сіңіретін болады және ешбір зияны болмайды. Алайда, көп жағдайда мол өнім

алу мақсатында азотты тыңайтқыштарды еш қадағалаусыз қолдану көкөністер мен жемістер құрамындағы нитраттар мөлшерінің артуына алып алады [1].

Нитраттар - бұл азот қышқылының тұздары, олар азотты тыңайтқыштардың топырақ құрамында көп болуы кезінде су мен азық түлікте жиналады. Адамдар жануарлардан алынған өнім нитраттарының 6%-ын, ал жеміс-жидектерден көбірек, яғни, 70%-ын қабылдайды. Артық нитраттар бауыр, бүйрек ауыруына, иммунитеттің төмендеуіне әкеп соқтырады. Көбінесе балалар ЖРВИ-мен, созылмалы суық тию және пневмониямен ауырады. Адам ағзасына нитраттар көп түссе метгемоглобинемияға, асқазан қатерлі ісігіне шалдығады, жүйке және жүрек-қан тамыры жүйелеріне, эмбриондардың дамуына теріс әсерін тигізеді. Метгемоглобинемия – бұл оттегілік ашығу (гипоксия), оттегін көтере алмайтын қан гемоглобині метгемоглобинге айналуына әкеп соғады. Метгемоглобин қанға нитраттардың түсуі кезінде жиналады. Қанда метгемоглобиннің құрамы 15% шамасында болса енжарлық пайда болады, құрамында 50% аса болса ұйқы келіп, тұншықтырудан өліп кеткен тәрізді белгілермен өліп кетеді. Ауру демікпе, тахикардия, цианозбен сипатталады, ауыр жағдайда есінен тану, тырысу, өлім. Нитраттар концентрациясының аса көп болулары: қырық қабатта – өзегі мен жапырақтарында, қияр, қымыздық, көкшөптерде – сабағында (ұшында), сәбіз, шомырда – тамырының астыңғы бөлігінде. Құрамындағы нитраттар тазалау, суға салу, қайнату кезінде төмендейді.

Нитриттер. Натрий нитриттері шұжық, ет консервілері т.б. ересектерге арналған өнімдерді дайындау кезінде тамақ өндірісінде консервант ретінде кең қолданылады және балалардың тамақтарында пайдаланылмайды. Нитраттармен уланудың алдын алу – біздің қолымызда. Термиялық өңдеудің көмегімен қауіпті заттардың шоғырлануын азайтуға, консервіленген өнімдерді пайдаланбауға болмайды. Ауыл шаруашылыққа зиянды заттар қоршаған ортаға түсіп, өсімдіктерде және жануардың майы мен етінде жиналып адам ағзасына түседі, сөйтіп денсаулыққа зиян келтіреді. Сонымен қатар бұл заттардың барлығы өкінішке қарай ана сүтіне енеді, сондықтан балалар да уланудан қорғалмаған.

Тыңайтқыштарды дұрыс пайдаланғанда ауыл шаруашылық дақылдарының түсімі артады, өнім сапасы жақсарады. Елімізде өсірілетін алуан түрлі ауыл шаруашылығы дақылдарынан мол, тұрақты, әрі сапалы өнім алуда басқа да агротехникалық шаралармен қатар, тыңайтуды дұрыс ұйымдастырудың маңызы орасан зор. Ауыл шаруашылығы практикасында егіншілікті химияландыру, оны жедел дамытудың қуатты факторы екенін сенімді дәлелдеп берді. Мысалы, азотты тыңайтқыш астық дәніндегі белок мөлшерін арттырады, фосфорлы тыңайтқыш зығыр талшығының сапасын жақсартады, калий тыңайтқышы кант қызылшасы тамырының кант, картоптың крахмал мөлшерін арттырады [2].

Қай кезде болмасын, адам денсаулығы оның өмірінің ең маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Ал денсаулықтың қаншалықты жақсы болуы – адамның тамақтануымен тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының территориясына жеткізілген тағамдар нормативтік талапқа сай болу қажет.

Жаңа піскен жемістер мен көкөністер көбінесе елімізге басқа елдерден әкелінеді, олар денсаулыққа пайдасымен қатар екі есе қауіп-қатер әкелуі де мүмкін. Себебі, көптеген өндірушілер өсіру кезінде әр түрлі тыңайтқыштар салады, ұзақ сақталу үшін оларды кейде химиялық заттармен өңдейді. Алайда, жемістер мен көкөністер пайдалы және де нитраттар, нитриттер, дифенил сияқты т.б. заттардан таза болуы тиіс. Сатып алынған тағамның денсаулыққа пайдалы болғаны дұрыс.

Көністер мен жеміс-жидектердің құрамында дәрумендер, минералдар, пектин және адам ағзасына қажетті органикалық қышқылдар болуы қажет. Алайда, адам ағзасына жемістер мен көкөністерден басқа нитраттар мен нитриттер де түсуі мүмкін [3].

Ғылыми жұмыстың мақсаты: жемістерде нитраттардың мөлшерін анықтау және оларды төмендету жолдарын ұсыну.

Нарыққа шетелден жеткізілген жемістер (алма, алмұрт, құрма, анар, жүзім, мандарин, ананас және банан) сондай-ақ жергілікті жемістер таңдалып алынды. Зерттеулер «Радиоэкологиялық зерттеулер ғылыми орталығында» жүргізілді.

Нитраттар мөлшері «Soeks» нитрат-тестерінің көмегімен анықталды (1 сурет). «Soeks» нитрат-тестерімен жаңа піскен жемістер мен көкөністерде нитрат иондарын жылдам анықтауға болады.

1 сурет – Жемістердегі нитраттар мөлшерін анықтау

Алынған зерттеу нәтижелері 1- кестеде берілген.

Кесте 1 – Жемістердегі нитраттың мөлшері

№	Жемістер атауы	Жиналған орны	Анықталған нитраттар мөлшері, мг/кг	ШРК, мг/кг
1	Алма	Қазақстан	44	60
2	Алма	Молдова	24	60
3	Алма	Польша	40	60
4	Ананас	Бразилия	136	60
5	Апельсин	Египет	87	60
6	Алмұрт	Өзбекстан	68	60
7	Алмұрт	Бельгия	46	60
8	Алмұрт	Қазақстан	58	60
9	Банан	Эквадор	94	200
10	Банан	Бразилия	91	200
11	Лимон	Пәкістан	96	60
12	Мандарин	Пәкістан	87	60
13	Мандарин	Марокко	87	60
14	Мандарин	Қытай	5	60
15	Киви	Қытай	75	60
16	Құрма	Өзбекстан	66	60
17	Құрма	Пәкістан	135	60
18	Ақ жүзім	Өзбекстан	71	60
19	Қызыл жүзім	Өзбекстан	74	60
20	Қара жүзім	Өзбекстан	62	60

1- кестеден Польша, Молдова және жергілікті алмаларда нитраттардың мөлшері 24 тен 44 мг/кг дейін, яғни нитраттар мөлшері шекті рұқсат концентрациясынан (ШРК) төмен.

Бразилияның ананасында нитраттар мөлшері 136 мг/кг, яғни ШРК-дан 126% жоғары.

Бельгияның және жергілікті алмұрттарда нитраттар мөлшері 46 және 58 мг/кг құрады, ал Өзбекстаннан жеткізілген алмұртта нитраттар 68 мг/кг, ШРК-дан 13,3% артық мөлшерді көрсетті.

Эквадор мен Бразилиядан жеткізілген бананда нитраттар мөлшері ШРК-дан төмен яғни 91 және 94 мг/кг құрады.

Лимонда (Пәкістан елінің) нитраттар мөлшері 96 мг/кг құрады, ШРК-дан 60% жоғары.

Пәкістаннан, Мароккодан әкелінген мандариндарда нитраттар 87 мг/кг құрады. Нитраттар мөлшері ШРК-дан 45% артық. Қытайдың мандарининда нитраттар мөлшері 5 мг/кг көрсетті.

Нитраттар мөлшері 25% кивида көп.

Өзбекстаннан әкелінген құрмада нитраттың мөлшері 66 мг/кг, бұл нормадан 10% жоғары. Ал, Пәкістаннан әкелінген құрмада 135 мг/кг, яғни ШРК-дан 125% өте жоғары мәнді көрсетті.

Өзбекстаннан жеткізілген барлық жүзімдерде нитраттар мөлшері шамамен 18,3% жоғары.

Зерттеу нәтижелері бойынша Бразилия, Пәкістан, Марокко, Өзбекстан, Египет және Қытай елдері жемістерді өсіруде тыңайтқыштарды шамадан тыс қолданатындығы дәлелденді. Нитраттардан құтылу мүмкін емес, бірақ олардың мөлшерін азайтуға болады.

Нитраттарды азайту жолдары:

1. Термиялық өңдеуді қолданғанда нитраттардың 85%-ы бейтараптанады.
2. Жаңа піскен жемістерді төмен температурада тоңазытқышта немесе жертолелерде сақтаңыз.
3. Қабығын ашып жеу керек, себебі нитраттар әсіресе қабықта жиналады.
4. Өнімдерді тұздау және консервілеу азот қышқылы тұздарының мөлшерін 2 есе азайтады, кейбір жағдайларда 3 есе азайтады.

Жемістерді сатып алу кезінде осыларды білу пайдалы:

- өнімдерді дәлелденген дүкендер мен супермаркеттерде сатып алу;
- маусым бойынша жемістер мен көкөністерді сатып алу керек;
- жеміс тұтастығын тексеру;
- жемістер мен көкөністердің орта мөлшерін сатып алу керек;
- қабығы мен ортасының түсінің өзгеруі. Мысалы, нитраттардың жоғары болуын қарбыз тәннің сары жолақтарын көре аласыз;
- табиғи емес жемістердің үлкен немесе шағын мөлшері.

Басқа мемлекеттерден Қазақстан Республикасының аумағына әкелінетін жеміс-көкөніс өнімдер нитраттарынан улану қаупі көкөніс және бақша дақылдарында болуы, осыған байланысты, біз көкөністерде және бақша дақылдарында нитраттардың болуын және сәйкестігін тексеру үшін ұйымдармен және жеке тұлғаларды ынтымақтастыққа шақырамыз.

ӘДЕБИЕТ

1. Нитраттар және пестицидтерден уланудың алдын алу шаралары [электронды ресурс] URL: <http://kk.convdocs.org/docs/index-25238.html> (Қаралған күні 02.12.2016ж)
2. Көкөністер мен жемістерде нитраттардың болуын азайту және оны қалай анықтау керек? [электронды ресурс] URL: http://astana.nce.kz/kz/news/detail.php?ELEMENT_ID=270 (Қаралған күні 02.12.2016ж)
3. Куанышев Д.Н., Нурпеисова Б.Б., Иминова Д.Е. Шетелден жеткізілген көкөністер мен жемістердегі нитраттардың мөлшері // «XVI Сәтбаев оқулары атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Павлодар, 2016. – Б.398-404

СОДЕРЖАНИЕ НИТРАТОВ В ФРУКТАХ И ПУТИ ИХ СНИЖЕНИЯ

Г.Е. Жузжасарова, А.Т. Серикова, Д.Е. Иминова

В данной статье приведены результаты содержания нитратов в отечественных а так же экспортируемых из зарубежных стран фруктах, и пути их снижения. В результате исследований показаны что страны как Бразилия, Пакистан, Марокко, Узбекистан, Египет, Китай при выращивании фруктов используют нитратов выше нормы.

THE NITRATE CONTENT IN FRUITS AND WAYS TO REDUCE THEM

G.E. Zhuzhassarova, A.T Serikova, D.E. Iminova

This article presents the results of nitrate in the domestic as well as export of foreign fruits, and ways to reduce them. As a result of research grandstanding that countries like Brazil, Pakistan, Morocco, Uzbekistan, Egypt, China with growing fruit using nitrates above the norm.

УДК: 619:616.98:578.824.11(574)

¹С.К. Абдрахманов, ²К.К. Есенбаев, ²У.А. Чушеков

¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Астана,

²Государственный университет имени Шакарима г. Семей

ГИС В ЭПИЗООТОЛОГИЧЕСКОМ МОНИТОРИНГЕ БЕШЕНСТВА

Аннотация: В статье приведено описание ГИС-географической информационной системе и приведены сведения об очагах республики Казахстан за 2007 г – 2015 годах.

Ключевые слова: ГИС, бешенства, эпизоотология, карантин, инфекция, очаги, анализ.

Бешенство (гидрофобия, Rabies) – это заболевание вирусной природы, возникающее в результате укуса зараженным животным, характеризующееся тяжелыми поражениями нервной системы и приводящее к летальному исходу.

Вирус устойчив к низким температурам, но неустойчив к высоким. Чувствителен к ультрафиолетовым и прямым солнечным лучам, а также ко многим дезинфицирующим средствам. В природе болеют, прежде всего, дикие животные (лисицы, волки и т.д.). Домашние животные (собаки, кошки, хорьки) заражаются от укуса дикого животного или попадания слюны зараженного животного на поврежденный участок кожи.

Вирус некоторое время находится в месте внедрения, затем проникает в спинной и головной мозг. Симптомы начинают проявляться только после распространения вируса по всему организму. Проявлению клинической картины предшествует скрытый (инкубационный) период. Животное в это время также опасно. Чаще всего инкубационный период длится 10 - 14 дней, бешенство у человека может протекать до года.

В настоящее время разносторонняя информация, касающаяся особенностей инфекционных заболеваний животных, многочисленные данные эпизоотологических исследований в полной мере не систематизированы, остаются разрозненными и не используются должным образом для моделирования процессов возможного распространения инфекций [1].

В то же время проведение эпизоотологического анализа карантинных и особо опасных инфекций с картированием полученных результатов чрезвычайно важно, поскольку это является основой для проведения комплекса мер по профилактике различных заболеваний [2].

Сложившаяся эпизоотическая ситуация требует дальнейшего совершенствования имеющихся методов сбора и обработки данных об особенностях и изменениях эпизоотической ситуации и данных об инфекционных заболеваниях на определенных территориях с использованием современных информационно – аналитических программ. В этой связи мы считаем целесообразным и необходимым применять в исследованиях по прикладной эпидемиологии и эпизоотологии мощные функциональные возможности современных геоинформационных технологий (ГИС) [3, 4].

ГИС – это географическая информационная система. Она позволяет картировать объекты окружающего мира, а затем анализировать их по огромному количеству параметров, визуализировать их и на основе этих данных прогнозировать самые различные события и явления. Столь мощная технология позволяет решать при помощи ГИС огромное количество задач, как глобальных, так и частных. Информационная система – это огромная база цифровых данных, преобразованных в цифровой формат. Они представляют собой детализованные слои, объединенные по географическому признаку и привязанные к определенной системе координат. Любые происходящие события могут с успехом отслеживаться по такой базе данных. Базы данных ГИС способны выполнять пять различных задач. Мы можем осуществлять ввод актуальных данных в базу, причем в большинстве случаев это происходит автоматически при помощи сканера. Мы можем манипулировать данными, масштабировать их по своему усмотрению, собирать необходимые для решения определенной задачи сведения. Как и обычными базами данных, системой ГИС можно управлять. Ветеринарные службы могут не только оперативно отслеживать распространения болезней и планировать профилактические работы, но и оповещать об этом тех службы, которых это коснется.

ГИС – технологии – это не просто компьютерная база данных. Это огромные возможности для анализа, планирования и регулярного обновления информации. ГИС – технологии сегодня находят применение практически во всех сферах жизни, и это помогает действительно эффективно решать многие задачи.

Последняя задача, которую позволяет выполнять ГИС, это визуализация данных. Мы можем получить карты, графики, таблицы и даже фотографии интересующей нас местности. Эти данные имеют огромное значение, как для научных исследований, так и для работы отдельных организаций.

Визуализация неблагополучных пунктов по бешенству животных в Республике Казахстан за 2007 – 2015 годы.

Цель наших исследований заключалась в изучении эпизоотического процесса бешенства на территории Республики Казахстан с использованием ГИС. При этом решались следующие основные задачи: визуализация неблагополучных пунктов по бешенству на электронных картах, создание базы данных ГИС, зонирование и кластеризация территории республики на основе имеющихся сведений о распространении инфекций.

Материалы и методы исследований. Для сбора данных, их хранения, обработки и отображения и регистрации неблагополучных пунктов по областям республики за период с 2007 по 2015 гг. использовались GPS приемник (eTrexLegend), программа MapSource и ПО ArcGIS. Собиралась следующая информация: количество восприимчивых, заболевших, павших животных, вид, возраст заболевших животных; сезонность заболевания, количество вакцинированных и исследованных животных.

Были собраны и занесены в таблицы MicrosoftExcel данные по неблагополучным пунктам вспышек бешенства по 6 видам животных. Затем они были введены в атрибутивные таблицы приложения ArcGISArcMap, где для их отображения на карте с разделением по видам животных использовались различные символы и разная цветовая гамма, а также различные геометки, а для создания сборной карты неблагополучных пунктов РК по бешенству с подробной легендой использовалась функция «компоновка».

При анализе эпизоотической ситуации использовался комплексный эпизоотологический метод исследования, а для анализа по заболеванию использовался расчет относительных эпизоотологических показателей [5].

Результаты исследований. Эпизоотическая ситуация по бешенству на территории республики характеризуется ежегодными случаями регистрации данного заболевания. При этом количество очагов данного заболевания характеризуется циклическим постоянством, так в 2007 году было зарегистрировано 117 очагов, в 2008 году – 62, в 2009 году – 44, в 2010 году – 75 случаев, в 2011 году отмечено 84 случая, в 2012 году – 113 очагов, в 2013 году 140 очагов, в 2014 году 108 очагов, в 2015 году 125 очагов бешенства. По Восточно-Казахстанской области за последние 4 года зарегистрировано: 2013 году – 20, в 2014 году – 17, в 2015 году – 40 и в 2016 – 5 очагов бешенства.

Основные противоэпизоотические мероприятия против бешенства сводятся к вакцинации сельскохозяйственных животных в неблагополучных пунктах и пероральной иммунизации диких животных – скармливанием брикетов-приманок с вакциной в местах обитания, к отстрелу безнадзорных собак и кошек, а также диких животных (волков, лисиц и корсаков).

В процессе исследований и в результате экспедиционных выездов проведен сбор и систематизация информативных данных по бешенству и регистрация неблагополучных пунктов за период с 2007 по 2015 гг. За анализируемые годы в эпизоотический процесс были вовлечены различные виды животных, но чаще всего заболевание регистрировалось среди КРС (124), собак (80) и диких плотоядных (54), реже – среди МРС (16), лошадей (6), верблюдов (4) и кошек (7).

Анализируя данные по неблагополучным пунктам по бешенству, необходимо отметить, что среди изученных регионов наибольшее их количество зарегистрировано в Костанайской, Западно-Казахстанской, Восточно-Казахстанской, Атырауской и Мангыстауской областях.

На основе проведенных исследований создана база данных ГИС, включающая географические координаты неблагополучных пунктов и имеющуюся по пунктам информацию в количественных выражениях в латинской транскрипции о количестве восприимчивых, заболевших, павших животных, виде, возрасте заболевших животных, сезонности заболевания, количестве вакцинированных и исследованных животных.

В ходе дальнейших исследований была проведена работа по кластеризации неблагополучных пунктов по бешенству в северных, западных и восточных регионах республики по данным за период 2007 – 2015 гг. с использованием программы GeoDa.

Кластеризацию территории по степени неблагополучия определяли по 4 – м категориям: очень высокая (1 – я категория), высокая (2 – я категория), средняя (3 – я категория), низкая (4 – я категория) и провели по 3-м категориям: в радиусе 1,52 – 1,30; в радиусе 5,30 – 9,07 и в радиусе больше 9,07. В северных регионах отмечены, в основном по первой категории, 16 районов, 1 район второй категории и 3 района третьей категории. В западных регионах по первой категории отмечены

7 районов, по второй-5 и по третьей 3 района. В восточных регионах республики по имеющимся категориям имеется по одному району. Анализируя все данные, можно отметить, что по первой категории при значении 1,52 – 5,30 обозначены 25 регионов, что по сравнению с другими показателями составляет 56%.

Выводы. Установлено, что наиболее крупные кластеры по бешенству расположены в Западно-Казахстанской, Атырауской и Костанайской областях, в них зарегистрировано 15 случаев бешенства. Кластеры несколько меньших размеров имеются в Восточно – Казахстанской, Мангыстауской и Южно – Казахстанской областях. На основании полученных данных проведено районирование территории республики по распространению бешенства, определены зоны по степени потенциальной опасности проявления данной болезни и рекомендуемым профилактическим мероприятиям.

Результаты зонирования территории республики по степени благополучия показали, что к зонам высокой степени заражения отнесены ее западные регионы, территории Костанайской, Восточно – Казахстанской, а также административные единицы Южно-Казахстанской и Жамбылской областей. К зоне средней степени заражения отнесены, как правило, территории, прилегающие к вышеуказанным зонам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джупина С.И. Теория эпизоотического процесса. М., Издатель ООО «Вет. консультант», 2004.
2. Кисленко, В.Н. Ветеринарная микробиология и иммунология. Москва: Колосс. 2007.
3. Боев Б.В., Макаров В.В., Бондаренко В. М. Высокпатогенный птичий грипп и эпидемии гриппа. - 2004.
4. Dunn, M. and R. Hickey. The Effect of Slope Algorithms on Slope Estimates within a GIS Cartography. - 1998
5. Дудников С.А. Количественная эпизоотология: основы прикладной эпидемиологии и биостатистики». - 2005

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ ҚҰТЫРУ АУРУЫНЫҢ МОНИТОРИНГІСІНДЕ С.К. Абдрахманов, К.К. Есенбаев, У.А. Чушекков

Мақалада ГАЗ (ГИС) – географиялық ақпарат жүйесі туралы және құтыру ауруының Қазақстан Республикасында 2007 ж – 2015 жылдар аралығында тіркелген ошақтары туралы мәліметтер келтірілген.

GIS IN THE EPIZOOTIC MONITORING OF RABIES S.K. Abdrahmanov, K.K. Esenbaev, U.A. Chushekov

The article describes GIS – geographical information system and explain details of outbreaks on Republic of Kazakhstan from 2007 till 2015 years.

УДК 94(574) «17/18»

А.П. Пашенцев, Т. Ахметжанов

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

ТОРГОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ СЕМИПАЛАТИНСКА В XVIII - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ

В статье рассматривается историческое значение Семипалатинска в развитии торгово-экономических отношений с другими регионами.

Ключевые слова: *экономические отношения и торговля, семипалатинское купечество, экономическая политика российской администрации.*

Возникший, как укрепленный пункт, и имевший первоначально в основном военное значение, Семипалатинск по мере своего развития все более приобретал характер торгового центра, сыгравшего важную роль в развитии и укреплении экономических и политических связей между Россией и Казахстаном. Не случайно, по заявлению того времени, крепость Семипалатинская была учреждена «в таком месте, где до сего торговая коммерция от давних лет продолжалась». С самого основания крепости сюда направлялись караваны из Яркенда, Кашгара, Кульджи, приезжали с товарами и за товарами калмыки, бухарцы, китайцы и даже монголы.

Все это с первых же лет существования крепости, обещало огромные выгоды русскому и иному купечеству и доходы казне в виде пошлинных сборов.

Для контроля производившегося через Семипалатинск торговых операций с азиатскими народами в крепости содержался таможенный смотритель. Но в целом торги «бывали тогда недостаточными, почему подлинных сумм собиралось мало» [1].

Дальнейшее возрастание значения Семипалатинска как торгового центра было связано с «поведением» джунгарских владельцев. Царское правительство, заинтересованное в развитии торговых и иных отношений с азиатскими племенами, народами и государствами, стремилось склонить к торговле и джунгар. Так, в 1732 г. к ойратскому владельцу Галдан-Цэрэну, имевшему резиденцию на р. Или, правительством был отправлен генерал-майор Угрюмов с заманчивым обещанием «не брать пошлины с калмыцких купцов, приезжающим с торгом на Иртышскую линию, а ограничиться взиманием ее только с русских купцов, вывозивших азиатские товары из владений Галдан-Цэрэна», и встречную просьбой, чтобы и Галдан-Цэрэн не брал пошлины с русских товаров, привозимых в Джунгарию [2]. В ответ на это посольство Галдан-Цэрэн отправил в Россию вместе с Угрюмовым своего посла Зогду-хана, с которым в Семипалатинскую крепость приехало большое количество джунгарских и бухарских купцов. Посол Галдан-Цэрэна возвратился из Москвы через Тобольск в 1736 году с ценными подарками. Кроме того, Зогду-хан привез с собою различные товары, купленные в Москве на сумму 8714 рублей 28 копеек, которые царскими властями предписывалось пропустить беспрепятственно через таможенную вместе с десятью пищалями и другими 40 вещами, тоже купленными в Москве. С этого времени калмыки и торговые бухарцы начали приезжать на Иртышскую линию и довольно часто бывали в крепости Семипалатинской. В 1738 году сюда прибыл уже значительный джунгарский караван, состоящий из 250 человек торговцев и служителей, часть которых направилась в крепость Ямышевскую, а часть в город Томск.

В 1746 году в Москву вновь приехали джунгарские послы: Маладаши и Авизбай. Русское правительство подтвердило свои намерения о продолжении торговых сношений через Сибирскую линию, предписав Сибирскому пограничному начальству поддерживать «с калмыками доброе согласие и не делать никаких обид». При этом было указано, что джунгарские подданные могут приезжать для торга с товарами только в Ямышевскую и Семипалатинскую крепости, и что таможенные пошлины будут взиматься по-прежнему лишь с покупателей привозимых товаров [2]. В официальном распоряжении царских властей относительно торговли с джунгарами, говорилось «...чтобы постановить торг с владельцем Галдан-Цэрэном по-прежнему у Ямышева и Семипалатинска, как и прежде всего бывало так как ныне на китайской границе, на Кяхте с китайскими купцами, о продаже товаров и взятии пошлин поставлено, чтобы и его, Галдан-Цэрэна

купцам, также бы в Ургу российским купцам далее Ямышева и Семипалатинской крепостей с торгом не ездить... и российским купцам всем, по мнению Сибирской губернской канцелярии гораздо будет лучше, как обстоятельный торг будет у Ямышева и у Семипалатинской в одном месте, как и ныне с китайскими, и всем будут тем довольны ... пошлины бы с них, калмыцкого владельца купцов, не брать, а брать бы с российских купцов; а буде которые у Ямышева и Семипалатинской не исторгуются и похотят ехать в Тобольск и другие сибирские города, и с тех пор бы его, Галдан-Цэрэна купцов, с товаров их пошлины, осматривал, по-прежнему брать у Ямышева и Семипалатинской. А без осмотра ежели их пропускать, то будет казне весьма убыток. А товары у российских купцов, которые они купят, осматривать и с них пошлины брать обыкновенно [3].

Этим распоряжением царское правительство закрепило право выезда бухарским, джунгарским и другим «азиатским» купцам внутрь Сибири, в русские города и слободы; и вместе с тем ограничило их торговлю двумя крепостями: Семипалатинской и Ямышевской. Только для товаров джунгарского Хунтайши было сделано исключение, и дозволено пропускать в Тобольск. Этим решением Сибирская канцелярия намеревалась не только создать наиболее благополучные условия для российских торговцев, даже и гарантировать организованное поступление пошлин в казну, но вместе, с тем, положить конец обширной контрабанде, утечке доходов казны в виде пошлины, а также избавиться от посещения бухарских купцов, которые разъезжали по всей Сибири, до Иркутска и оставались в сибирских городах и укрепленных пунктах, организовывая повсеместно фактории и изучая, по утверждению сибирского начальства, внутреннее состояние Сибири, Галдан-Цэрэн умел пользоваться услугами этих купцов, включая их в состав посольств, отправлявшихся в Россию, и по некоторым данным знал Сибирь лучше, чем генерал Киндерман – командующий отдельным корпусом. Запрещение выезда джунгарских купцов в крупные сибирские города и предоставление правительством им права торговать только в Ямышевской и Семипалатинской крепостях во многом способствовало усилению их роли в торговле со среднеазиатскими народами.

Вместе с запрещением выезда бухарским купцам в Сибирские города, был ограничен и выезд русским купцам в Джунгарию. Правда, тогда еще русские купцы далеко уступали бухарским в искусстве торговли, и также в энергии. Хотя, последние не всегда приезжали в Семипалатинскую крепость с большими караванами, но они вели открытую, свободную торговлю в Ямышевской, Семипалатинской и Петропавловской крепостях. В результате предпринятых мер, усилилась торговля с бухарскими купцами, караваны которых во многих случаях шли из Ташкента. Бухарские караваны привозили в Сибирь из Ташкента и Джунгарии бумажные ткани, известные тогда под общим названием «Иркетчины». В 1747 в Семипалатинск и Ямышев таких товаров было привезено азиатскими купцами в 9749 тюках. Из мягкой рухляди из Джунгарии привозили шкуры волков, лисиц и корсаков, а также овчины и тулупы. О размерах привоза бухарцами и джунгарцами вышеперечисленных товаров в Ямышевск и Семипалатинск можно судить в како-то степени по следующим данным:

Наименование товаров	1748 г.	1749 г.	1750 г.	1752 г.
Волков	-	300 шт.	300 шт.	219 шт.
Лисиц	251 шт.	300 шт.	300 шт.	300 шт.
Мерлушек	-	-	400 шт.	-
Тулупов	200 шт.	-	254 шт.	-
Рысей	-	-	-	4 шт.

С целью наибольшего привлечения азиатских купцов и облегчения торговли с ними, а также с казахскими торговцами, в Семипалатинске был построен меновой двор, внутри которого располагались лавки и караульный дом для воинской команды, выславшейся для охраны купцов от грабежа.

После перенесения крепости на новое место и расширение перед нею на левом берегу Иртыша обветшалого, построенного по балаганному типу частного менного двора, генерал-поручик И. Шпрингер поставил для охраны купечества и привозимых товаров отдельный караул при двух 8-футовых пушках. Для этого караула был возведен временный маяк, укрепленный полисадом и рогатками. Кроме того, для перевозки людей в крепость через реку Иртыш имелось маленькое судно, для торговцев было решено построить небольшой гостиный дом за рекой Иртыш. Принятия всех этих мер, в известной степени, было связано с желанием царского правительства поощрить приезд азиатских купцов в пограничные крепости, вообще, и в Семипалатинскую, в частности. Кроме того, заботясь о поддержании и развитии меновых отношений с казахами, царское правительство в 1747 году освободило от взноса всех тех из них, кто пригонял для продажи в крепости скот [4].

Дальнейшее развитие торговли с казахами и азиатскими купцами через Семипалатинск требовало дополнительных мер по обеспечению проверки привозимых в крепость товаров.

В связи с приближением казахских кочевий к берегам Иртыша, возник вопрос о развитии русско-казахских торговых отношений. К этому же времени относится построение менового двора на правом берегу, на острове (ныне остров Полковничий). На этом острове, окаймлённом с одной стороны рекой Иртыш, а с другой речкой Семипалатинкой; в одном из мест, на берегу Иртыша и была заложена Меновая Слободка – образ первого семипалатинского базара. Внутри менового двора располагались купеческие лавки караульный дом для воинской команды, высланный для охраны торговцев.

Первое описание его мы находим у П. Палласа, который посетил крепость, развалины «Семь-Палат» и меновой двор на острове в 1770 году:

«В двух верстах от маяка (он находился на месте развалин «Семи Палат», там, в 1776 году была заложена новая Семипалатная крепость) лежит место, определённое для мены товаров на Иртыше с Азиатскими и Киргизскими купцами; пред оным должно переезжать чрез крутой и каменистый ручей, никакого наименования не имеющий. Меновое место состоит в нескольких деревянных домиках или лавках, разделённых на ряды, обнесённых рогатками и рвом. Лавки определены частью приходящих с караванами Бухарцев. В сём месте через Иртыш находится переезд, а на другой стороне построено несколько изб, для нужной остановки Киргизских купцов» [2, с.9].

Развитие торговли с казахами и среднеазиатскими купцами через Семипалатинск поставило русскую администрацию перед необходимостью принятия конкретных мер по обеспечению контроля за привозимыми в крепость товарами, а также для регулирования сбора пошлин с российских купцов.

Первыми российскими купцами были Тарские купцы Возмилов и Шихов, которые по просьбе командующего Сибирскими линиями Шпрингера, летом 1765 года явились в Семипалатную крепость со своим товаром и они же явились основателями первого нашего базара.

Летом 1776 года, в связи с переносом крепости на новое место, все торговые люди их приказчики и работники, «иностранные Ташкентцы и Бухарцы», по приказу коменданта крепости подполковника Титова, были переселены на остров в новый «Меновой двор», который в дальнейшем получил название «Меновой» или «Купеческой» слободки. Здесь был построен новый гостиный двор и здание для таможни. Именно здесь местные жители могли приобрести жизненно необходимые продукты питания и промышленности, как за деньги, так и путём мены. А приезжие купцы и их приказчики производили обмен товаров большими партиями.

Заграничная торговля, производившая через Семипалатинск, требовала устройства для склада товаров, амбаров и магазинов. Поэтому купечество по перенесении меновой торговли слободки на новое место, стало просить дозволения строить против города, на заграничном (правом) берегу Иртыша амбары для склада товаров обращающихся в заграничной торговле. По получении на это разрешения, в 1795 г. устраивая постепенно амбары за р. Иртышем, купеческое начало строить там и дома для жительства прикащиков и работников. Тут же начали селиться и некоторые из киргиз, служивших у купцов в работниках, принявши оседлость. Вследствие этого за рекою Иртыш против города Семипалатинска выстроились две новые слободки, в которых производилась свободно русских товаров на азиатские в значительных размахах до 1847 г., когда слободки эти введены в таможенную черту [5].

Администрация Сибирских пограничных линий, руководствуясь указаниями правительства о развитии торговли в 1754 г., учредило в Семипалатинской крепости таможни, способствующие распространению купеческой коммерции, и назначило таможенного комиссара для проверки проходящих через нее караванов [5].

В развитии торговли были заинтересованы и русские, и казахи, и среднеазиатские купцы. Русскому рынку нужны были лошади, сырье, казахам – промышленные изделия [6].

Литература

1. Касымбаев Ж.К. Казахстан-Китай: караванная торговля в XIX - начале XX вв. А., 1996.
2. Земляницын И. Исторический очерк Семипалатинска. – Материалы для статистики Туркестанского края. – 1873.
3. Гуревич Б.П. – Международные отношения в Центральной Азии в XVII – XIX вв. – М., 1979.
4. Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинск (1718-1917).-Алматы.1998.
5. КГУ «ЦДНИ ВКО», ф. 427, оп. 1, д. 84, л. 59
6. КГУ «ЦДНИ ВКО», ф. 26, оп. 1, д. 52, л. 67

**САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫ СЕМЕЙ
XVIII – БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ XIX ҒАСЫРДЫҢ
А.П. Пашенцев, Т. Ахметжанов**

Мақала сауда және басқа да өңірлерімен экономикалық қарым-қатынастарды дамыту Семей тарихи маңызын зерттейді.

**TRADE AND ECONOMIC TIES SEMIPALATINSK XVIII - FIRST HALF XIX CENTURY
A.P. Pashentsev, T. Akhmetzhanov**

The article examines the historical significance of Semipalatinsk in the development of trade and economic relations with other regions.

УДК 94 (574) «17/18»

А.П. Пашенцев, Р. Ертаева

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

**Ф.Ф.РИДДЕР И ОТКРЫТИЕ МЕСТОРОЖДЕНИЙ ЦВЕТНЫХ
МЕТАЛЛОВ НА РУДНОМ АЛТАЕ**

В статье в историческом аспекте рассматривается деятельность Ф.Ф. Риддера, который занимался исследованиями месторождений полиметаллических руд на Алтае для их дальнейшей разработки.

***Ключевые слова:** месторождения Рудного Алтая, полиметаллические руды, деятельность Ф.Ф. Риддера.*

Филипп Филиппович Риддер уведомил начальство о найденном им на речке Филипповке, как ее называли крестьяне – промысловики, многообещающем рудном прииске.

«Прииск сей – писал Ф. Риддер, - состоит на правой стороне помянутой речки расстоянием от ее устья в одной с половиной версте, а от самой речки в ста пятидесяти сажнях, в горе Круглой, средней, которая перпендикулярно высотой пятьдесят четыре и шесть восьмых сажень» [1].

Прежде чем попасть на Алтай он работал на Барнаульском, Нерченском и Сузунском заводах, участвовал в разработках Шемонайхинского, Семеновского, Березовского и других рудников. Экспедиций стало для Ф. Риддера и его товарищей – младших горных чинов Лаврентья Фаденова и Филиппа Бехтерева – особенно удачным: 31 мая на месте старых чудских разработок они обнаружили богатые залежи полиметаллических руд.

Уведомление Риддера было настолько обнадеживающим, что Колыванская горная экспедиция приняла меры к дальнейшей разведке прииска. 18 июня она предписала командировать на прииск бергмейстера (горного мастера) Бера унтер-штейгера (техника) Кузнецова и девятнадцать бергайеров (горняков) из ближайших – Семеновского и Николаевского – рудников.

Крупные размеры приняли поиски 1786 года когда появился указ Екатерины II о поисках не только руд, но и всякого рода камней и минералов полезных. Во исполнение указа барнаульское начальство направило девять поисковых партии и верховых рек Чарыша, Катуня, Бухтармы, Убы, Ульбы.

Одну из них возглавлял 27- летний горный офицер Ф.Ф. Риддер несмотря на молодость, за его плечами был уже немалый профессиональный и производственный опыт. Река и лес вблизи рудника или завода – необходимое условие их успешного действия, особенно в те времена: вода давала энергию гидравлическим механизмам, а плавка металлов велась на древесном угле.

Поэтому уже первооткрыватель Ф. Риддер и другие горные специалисты, побывавшие на прииске у речки Филипповки, нашли его местоположение весьма удобным не только для закладки и разработки рудника, но и строительства завода, «ибо от оногo в семи или восьми верстах хотя и редко, но изрядный бор шириною в четыре, а длиною на восемь верст простирается и примыкает к горам Ульбинских белков; вокруг в горах в недалеком расстоянии нарочитые кедровые, пихтовые, а также лиственные леса.

Первые горняки обратили внимание на тучные земли и луга в окрестностях прииска, подающие великую надежду на занятие земледелием, а потому здесь, говорили они, «и для жизни человеческой весьма угодные места» [2].

В декабре рапорт об открытии нового прииска из Барнаула отправили в Петербург, чтобы кабинетское начальство решило, каким образом «казне» выгоднее и удобнее производить его разработку. Весной следующего года, еще до начала таяния снегов и наступления вешнего большеводья, на прииск была отправлена новая команда, сформированная из работных людей Змеиногорского рудника, а осенью повелено усилить команду, добавив еще двести человек; разведку прииска продолжить, а где «благонадежность» окажется, с будущей весны производить и настоящие добычные работы [1].

В течение нескольких лет после открытия, вплоть до 1791 года, Риддерский рудник, несмотря на признание его «благонадежным», серьезно не разрабатывался, а основные рудные массы его «только разведывались». Причина – в неосвоенности всего этого района. Не возникли еще деревни Бутаково, Черемшанка, Зимовье, Быструха и Малоубинка. Не было проложено гужевых дорог, и крестьяне на верховых лошадях через перевалы Убинского хребта, многочисленные реки и долины ездили промышлять зверя. Объем добытой во время разведки руды возрастал, а охочих возчиков по найму не доставало. Поэтому руду добывали, сортировали и складывали на месте; на заводы с 1790 года отправляли лишь незначительную ее часть.

Когда в 1791 году вслед за Риддерским был открыт и Зыряновский, а в 1797 году – Белоусовский рудники и на юге Алтайского округа уже окончательно определились три группы богатых месторождений – Западная, Риддерская и Зыряновская, южные волости оказались в центре рудного края. Тогда горная администрация наметила программу формирования категории приписного населения округа. 3 декабря 1794 года Г.С. Качка в докладе царскому кабинету предложил приписать крестьян южных волостей к заводам, позволить им переселиться ближе к рудникам; для безопасности перевозки руды около отдельных рудников, особенно в «пустопорожних» местах по дороге к Риддерскому руднику, поселить престарелых инвалидов, не годных к горной службе, которые могли бы заниматься хлебопашеством и снабжать рудники провиантом [1, с.12].

Проблема транспортировки руднично-заводских грузов была решена хотя частично, чисто крепостническими методами. Указом Павла I от 3 марта 1797 года государственных крестьян Убинской, Крутоберезовской и Усть-Каменогорской волостей приписали к заводам. Приписка вызвала открытое волнение: крестьяне заявили, что под заводы не пойдут. Их привели в повиновение лишь с помощью роты солдат и отряда казаков. Последующая жалоба на имя императора последствий не имела. Так и не дождавшись «царской милости», крестьяне поневоле выполняли заводские работы [3].

2 февраля 1798 года Ф. Ф. Риддер получает очередное повышение в чине — становится обер-гиттенфервальтером 8-го класса. На протяжении всей трудовой деятельности Филипп Филиппович Риддер находился у производства, связанного с тяжёлыми и опасными условиями труда, плавильных заводов и рудников, практически без перерывов на отдых. Приобретенный вследствие этого, очевидно, силико-туберкулез вынудил его к осени 1799 года подать прошение об отставке в относительно молодом, сорокалетнем возрасте. Запись в послужном формуляре гласила: «служивший в Колывано-Воскресенских заводах обер-гиттенфервальтер Риддер ... поданным прошением, прописав службу, просил за имеющейся чахоткой и головной болезнью, засвидетельствованными тамошними медицинскими чинами, от заводской службы вовсе уволиться. Канцелярия представила (прошение) Кабинету, а от оногo, согласно прошению и по уважению свидетельства лекарскому 30 ноября... 1799 года уволен. С производением по силе учреждения пенсия по тогдашнему его чину по 150 рублей на год». Филипп Филиппович выезжает из Барнаула в Санкт-Петербург на жительство, где лечится у столичных докторов [4].

Одновременно началось заселение территории, непосредственно прилегающей к Риддерскому руднику. Уже в 80-90 годах XVIII века на кратчайшей дороге, соединяющей его с деревней Верх-Убинкой, появились новые деревни: Малая Убинка, Быструха, Черемшанка. На риддерской дороге, как и намечалось ранее, расселялись люди из числа престарелых мастеровых.

Ф. Ф. Риддер, стремясь облегчить труд рудокопов и сделать его более производительным, вводит на добыче руды шпуровое бурение и отбойку обуренной руды с помощью пороха. Вместо двухсменной работы назначает трехсменную. Под его началом усовершенствованы наиболее трудоемкие технологические процессы, на смену носилкам появились тачки, заработали ручные насосы, откачивающие грунтовые воды из забоев [1, с. 22].

Современники – горные специалисты, работавшие с Ф.Риддером в этот период, позднее засвидетельствовали, что «доверенность и расположение к себе» нашли у горного советника люди наиболее способные и деятельные, которых он тут же дальновидно выдвинул к руководству работами на руднике.

Всего за этот год было добыто 117948 пудов руды, и с этого времени работы на Риддерском руднике продолжались постоянно.

Показав себя умелым и дальновидным руководителем, хорошим организатором горного дела, Ф. Риддер покинул рудник. Вскоре он получает новое повышение и становится крупным чиновником в канцелярии Кольвано-Воскресенского горного округа, созданного в 1797 году.

Риддерский рудник, стоявший особняком от других групп месторождений, явился плацдармом для новых рудных поисков. В 1812 году начата разработка Крюковского, в 1847 году – Филипповского, 1820 году – Сокольного месторождений. Все они располагались по речке Филипповке в половине – полутора верстах от Риддерского рудника. К середине XIX века риддерская группа месторождений включала уже свыше двух десятков рудников и приисков.

Крюковское и Сокольное месторождения, кроме свинца, цинка и меди, содержали и компоненты, которыми больше всего интересовалась кабинетская администрация, - золото и серебро.

Немало талантливых новаторов, вышедших из простого народа, жили и работали на кабинетских рудниках и заводах. Они стремились механизировать производственные процессы и тем облегчить труд подневольных людей. Среди наиболее известных – К. Д. Фролов, создатель сложных гидравлических механизмов на Алтае [1, с.32].

Пока горные работы велись на поверхности прииска и прилив грунтовых вод был незначительным, для осушения горных выработок и подъема добытой руды успешно использовались рудные насосы и рудоподъемные ручные ворота. Тогда это было пределом «механизации» трудоемких работ. Но горняки все глубже врезались в гору. Появились новые штольни, орты, квершлагги. Заложена первая, Благовещенская шахта. Все чаще в переписке горного начальства прииск на речке Филипповке называют Риддерским прииском и Риддерским рудником. Бергайеры стали сетовать на то, что тремя ручными насосами, имевшимися на руднике, они не успевают откачивать воду из нижних выработок.

5 января 1801 года государем Павлом Петровичем Риддер был пожалован кавалером ордена Святого Иоанна Иерусалимского (католического приорства) и причислен «для исправления поручений в Герольдию».

6 августа 1801 года за «усердие своё к пользе Казны, заслуживает он ободрение и награду, присвоенную таковым приискателям» Александр I повелевает: «...выдать ему в награждение две тысячи восемьсот двадцать два рубля из сумм на сие по Берг-Коллегии определенных. Всемиловитейше жалуюем его при том в берггауптманы 6-го класса». В ответ на это в том же году Риддер обращается в Горную экспедицию с просьбой о назначении его на чиновничью должность берг-ратома, одновременно ходатайствует о прибавке к получаемому пенсиону, запрашивает в Кабинете «Свидетельство» об указании его заслуг перед Отечеством с момента его откомандирования во исполнение Высочайшего Именного Указа от 21-го января 1786 года «в числе прочих (Кольванских) заводских чиновников, начальством избранных, во вторую партию для отыскания в местах, около заводов лежащих, металлических приисков и всякого рода камней полезных для выработки разных вещей». В «Свидетельстве» доподлинно перечислялись все находки приискателя в том легендарном походе, особенно отмечались девять ваз и два пьедестала, выполненные из «большереченского» порфира и доставленные в Санкт-Петербург. А сверх того, рудник, названный по имени его Риддерским, содержащий в себе золото, серебро, медь и свинец, который до ныне существует «и по протяжению во оном жилы и по положению Горных Советов пресечения рудам еще не предвидится». Заключался документ информацией о выплате Риддеру вышеназванного единовременного вознаграждения и жалованием его «нынешним чином», декабря 29 дня 1802 года. Однако, оставаться бездеятельным столичным дворянином Риддер не желал. Едва болезни отступили, он добивается замены формулировки его отставки на: «уволен до выздоровления»; стал обращаться в высшие инстанции и правительственные учреждения с ходатайством о предоставлении ему службы, подчеркивая, что «чувствует себя хорошо и готов ехать служить в любые места», в том числе и в знакомую ему Сибирь [5].

Литература

1. Государственный архив Восточно-Казахстанской области (ГАВКО), ф.678, оп. 1, д.15, «История возникновения и развития горной промышленности Рудного Алтая в XVIII-XIX вв.», рукопись В.В. Романова (1960-1970 гг.)
2. Очерки истории Рудного Алтая. – Усть-Каменогорск, 1970.
3. Государственный архив Алтайского края РФ (ГААК), ф.1, оп.2, д.84, л.541
4. Малышева М., Познанский В. Фортуна Филиппа Риддера: [очерк об открывателе Риддерского месторождения] // Семь дней. — 1999. — 10, 17, 24 июня.
5. Гришаев В. Филипп Риддер: [очерк об основателе города Лениногорска] // Лениногорская правда. — 1995. — 4 ноября.

КЕНДІ АЛТАЙДЫҢ Ф.Ф. РИДДЕР ЖӘНЕ АШЫҚ ДАЛАДА ТҮСТІ МЕТАЛДАР А.П. Пашенцев, Р. Ертаева

Мақала оларды одан әрі дамыту үшін Алтай полиметалл кен зерттеу айналысты Ф.Ф. Риддер, жұмысының тарихи аспектісін зерттейді.

F.F. RIDDER AND OPEN FIELDS NONFERROUS METALS ON THE RUDNY ALTAI A.P. Pashentsev, R. Yertayev

The article examines the historical aspect of the activities of F.F. Ridder, who was engaged in research of polymetallic ore deposits in the Altai for their further development.

УДК 94(574)

А.С.Жанбосинова

Восточно-Казахстанский госуниверситет им. С. Аманжолова

1917-й: НАЧАЛО ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

***Аннотация:** Ровно сто лет назад начался кардинальный перелом всего социокультурного пространства Евразии, 1917 год стал отправной точкой становления совершенно новой системы общественных отношений и попыткой создания национальных государственных образований. Автор рассматривает вопросы истории национальной интеллигенции, их роли в создании Казахской государственности. Показаны сложные и драматичные отношения национальной автономии Алаш с Временным Сибирским правительством, Комуч и правительством Колчака с одной стороны, и советским правительством с другой в достижении главной политической цели.*

***Ключевые слова:** Алаш, национальная автономия, революция, государство*

Текущий 2017 год станет знаковым для постсоветского пространства – исполняется ровно 100 лет февральской буржуазно-демократической и октябрьской социалистической революции, давшей начало новой эпохе противостояния двух мировых систем: социализма и капитализма. Оглядываясь назад, понимаешь, что в результате потрясений и катастроф, общество понесло не только демографические и материальные потери, оно потеряло социокультурные ценностные ориентиры. В этих политически нестабильных условиях, когда невозможно было планировать будущее, казахская интеллигенция во главу угла своей политической деятельности поставила вопрос о национальном статусе казахов.

21 июля 1917 года в Оренбурге открылся исторический Всеказахский съезд, который длился до 28 июля. К слову сказать, одновременно практически в это же время проходил II Всемусульманский съезд в Казани, для алашевцев приоритетными оказались национальные идеи, глобальность и масштабность, стоящих перед казахским народом проблем. Особое значение на съезде имел вопрос о форме будущей государственности России и месте в ней Казахстана. В

постановляющей части съезда по первым двум вопросам было записано: «1. О государственном управлении. В России должна быть демократическая федеративная парламентская республика», «2. Об автономии Киробластей: Киргизские области должны получить областную автономию, смотря по национальным различиям и бытовым условиям».

Проект программы партии Алаш, опубликованный на страницах газеты «Казах» 21 ноября 1917 года «... попыткой определить, исходя из социально-политических и экономических реалий, оптимальный вариант развития Казахстана в условиях капиталистической России и носил демократический характер» [1, с.182].

Политические ориентиры, избранные лидерами Алаш в начале XX века, подтвержденные областными съездами казахов остались неизменными, и были направлены на создание казахской автономии, на созыв учредительного собрания и защиту прав и свобод своего народа, что подтвердили последующие события. Октябрьская революция ввергла страну в хаос гражданского противостояния. Белый террор в ответ на красный, гражданская война смешала народы, семьи, разделила их на противоборствующие лагеря, каждый боролся за свою правду.

Анархия, разруха, катастрофа, крушение традиционного уклада, смутное будущее, в этих невероятно сложных условиях политического бытия, партия Алаш взяла в свои руки инициативу и возложила на свои плечи ответственность по защите отечества.

«Волна анархии угрожает опасностью жизни и имуществу населения областей казак-киргизского народа, что единственным выходом из создавшегося положения является организация твердой власти, которую признавало бы все население казак-киргизских областей, съезд единогласно постановил:...» - образовать территориально-национальную автономию и присвоить ей название Алаш [2, 193-194].

Д. Аманжолова пишет, что «...образование автономии мотивировалось стремлением защитить народ в условиях анархии и разворачивающейся гражданской войны и было естественной реакцией самосохранения в обстановке всеобщего развала государственных институтов и потери управляемости как в центре, так и на местах...», приводимая ею цитата комиссара Временного правительства И. Шендрикова лишь подтверждает ее гипотезу «...Широкие слои туркестанского общества рассматривали объявление автономии прежде всего как организованный протест против разнузданности и анархии большевистской власти...» [1, с 182].

Среди алашевцев существовали трения не только по выбору столицы, но и политической ориентации, хотя в принципе это два взаимосвязанных явления. «Малордынцы», куда относились представители будущего западного отделения Алаш ориентировались на Туркестан и Среднюю Азию, представители восточного отделения связывали будущее с Сибирской Россией. Еще до съезда, в Томске 8 октября 1917 года состоялся первый Сибирский областной съезд, в нем приняли участие 182 делегата, в том числе 67 от национальных представителей. Центральное место занимал вопрос об устройстве Сибири, докладчики не исключали появления автономной единицы Сибири, для наций они предлагали культурно-национальную автономию. В качестве делегата на съезде присутствовал А. Букейханов, поддержав федеративное устройство России, идеи автономии Сибири, он отметил: «Самоопределение мы хотим получить вместе Сибирью...Здесь нам говорят о федерации и об автономии, мы же требуем себе самоопределения, предоставления нам права самим решать, как нам управляться и жить. Нельзя управлять страной из Петрограда, то же можно сказать и про Сибирь – нельзя ею управлять из одного места» [4, 200-202].

Еще ранее А. Букейханов отметил наличие двух групп национальной интеллигенции, отражавших прямо противоположные политические позиции, а он пишет «В составлении петиции принимали участие, с одной стороны, интеллигенция, воспитанная на русской литературе, верующая в европейскую культуру, видящая счастье родины в здравом претворении плодов западной культуры и считавшая религиозные вопросы второстепенными, при наличии обещанной 17 апреля свободы веротерпимости. С другой стороны, выступала и интеллигенция, воспитанная в духе восточной ортодоксии и национально-религиозной исключительности», определяя их как западников и тюркофилов [5, с.76].

Приоритетным направлением для Алаш являлось взаимодействие не с Туркестаном, а Сибирью, с Сибирской автономией. Уместно будет отметить, что один из лидеров будущего западного отделения Алаш Ж. Досмухамедов выступал за федерацию с территориально-национальной автономией с широкими полномочными правами, придерживался идеи объединения с тюрко-мусульманскими народами, идеальным вариантом государственного устройства он считал США. Национальное правительство после съезда выехало в Семипалатинск, временную столицу автономии, а Ж. Досмухамедов вернулся в Уральск. Вскоре, состоявшийся в январе 1918 года Уральский съезд в Каратюбе, поддержал резолюцию второго Всеказахского съезда о создании автономии и правительства Алаш Орды, и можно сказать заложил ее региональные основы на западе. Решением съезда был сформирован Уильский оляят, состоявший из пяти уездов, главой правительства был избран Ж. Досмухамедов, его заместителем стал Д. Кусябгалиев. Правительство определило лиц, ответственных за финансы, за аграрный сектор, за суд, охрану и безопасность. Центром стал Джамбейты. Именно здесь для подготовки профессиональных национальных военных кадров была создана юнкерская школа, казахская армия. 1 октября 1918 года, сообщает Д. Аманжолова, состоялся первый выпуск школы, подобные школы были открыты в Семипалатинске, Уральске [3].

В условиях усиливающегося гражданского противостояния и столь динамично меняющейся политической обстановки, Уильский оляят действовал достаточно эффективно, сформировав начала гражданской власти в подведомственной им территории, наладив контакты с Уральским казахским правительством.

Вместе с тем шло «триумфальное шествие советской власти» по всей стране, как такового мирного способа захвата власти не было, во всех случаях шло низвержение предыдущей, а это уже означало насилие. В ответ на эти действия и продекларированные большевиками свободы в центрально-азиатском регионе начался процесс национального самоопределения, проявившийся в формировании автономных государственных союзов, следует отметить, что ростки национальной независимости проявлялись и в самой РСФСР.

Семипалатинский совдеп признал власть народных комиссаров, и проправительственная партия большевиков в январе 1918 года создала исполнительный комитет. Областной казахский комитет решили признать Сибирское правительство Томска, высшей властью Сибири, предполагая, что правительство созданной автономии Алаш заключит определенные договоренности с правительством автономной Сибири.

Советское правительство, пытаясь не допустить отпадения окраин, поддержки ими контрреволюционных сил, приложило усилия компромиссного решения вопроса по национальным автономиям, не только Алаш, но и других автономных формирований.

Несмотря на активное участие алашских полков в гражданской войне совместно с белогвардейскими частями, руководство Временного Сибирского правительства настороженно относилось к Алаш Орде, не особенно приветствовала заявления Алаш об автономии. Для решения вопросов о взаимоотношениях Сибири и Казахстана в Омск прибывает А. Ермеков, наделенными особыми полномочиями от Алаш Орды. А. Ермеков Совету Министров Временного Сибирского правительства представил проект соглашения от 10 июля 1918 года, вводной части записки говорилось, что «Для защиты вновь восстановленных завоеваний февральской революции, давшей начало к политическому возрождению народов и окраин России... Освободившиеся теперь от власти большевиков автономные области, безусловно, должны сплотиться в грозный час, столкнуться и найти общий язык... Народный Совет Алаш-Орда обещает Временному Сибирскому правительству всемерную поддержку...». Первым пунктом соглашения Алаш Орда выставила свою главную идею, за которую и боролась: «Признание сибирским правительством территориально-национальной автономии Алаш в составе тех областей и губерний, какие указаны в постановлении всекиргизского съезда 5-13 декабря 1917 года. При чем границы будут установлены впоследствии путем выявления воли самого населения, проживающего на границах, и соглашения правительств автономных областей со смежными территориями» [6].

В августе газете «Свободная Речь» появилась статья «К вопросу о Киргизской автономии», где давалась информация об обращении крестьян Акмолинского областного земского собрания степных уездов Атбасарского, Акмолинского, Кокчетавского, Петропавловского и Омского к Председателю Совета Министров Временного Сибирского правительства, датируемая 30 июлем 1918 года, о несогласии по автономной территориальности казахов, в ходатайстве крестьяне обратили внимание на наличие областей «с огромным в них русским и другим населением», а также о возникновении возможных конфликтов среди населения на местах из-за понятия «территориальная киргизская автономия» [7, с. 119-121].

Насколько русско-крестьянское население не желало слышать об автономии, настолько же казахское население ратовало за автономию, что прослеживается в донесении уездного инструктора информатора о положении дел в Зайсанском уезде, где он побывал 29 июля 1918 года. В Зайсане действовало отделение комитета Алаш Орды, пользующееся значительным авторитетом среди местного населения, ввиду того, что большая часть населения поддерживает автономию казахов [6, с.121-122].

Далее в проекте, привезенном А. Ермаковым говорилось о необходимости признания Алаш-Орды центральным органом казак-киргизского народа, временно несущим в отношении последнего функции государственной власти. На этом основании все национальные общественные организации и учреждения подчиняются только ей (Алаш-Орде) и никакая другая власть не вправе вмешиваться в сферу ее компетенции. До объявления автономии Алаш распоряжением Временного Сибирского правительства, вводится временное подчинение Алаш Орды ВСП с неперенным участием в решении различных вопросов представителя от Алаш Орды. До объявления автономии, на всей ее территории восстанавливаются и действуют земские городские самоуправления...» [8, с.121].

Обосновывая предлагаемый проект, правительство Алаш ссылалось на первоначальную поддержку автономии Алаш в 1917 году, когда произошел обмен приветственными телеграммами, формирование различного рода провинциальных правительств, в частности создание в Самаре правительства Комитета членов учредительного собрания (КОМУЧ), на Южном Урале башкирского правительства, в Уральской области уральского Вилаэта. А. Букейханов пишет, что затянувшиеся переговоры с правительством Сибири лишили автономию Алаш Уральской области. Возможно, что другие казак-киргизские области не дождавшись автономии Алаш, последуют дурному примеру Урала, а дальше будут сепаратно искать ориентации с Туркестаном. Опасность распада автономии Алаш вынудит Алаш Орду решиться на крайние меры, отказаться от союза с Сибирью, объявить автономию Алаш и спасти единение казак-киргизского народа, пожертвовав выгодами с Сибирью [8, с. 122-127].

Сложность вопроса и неприкрытое желание не признавать автономию Алаш отразилось в выступлении редакции газеты «Свободная Речь»: «По существу, при удовлетворении киргизских претензий (претензий на собственную землю – авт.) от России должен быть отделен громадный край, местами густозаселенный русскими переселенцами (именно переселенцами – авт.), с целым рядом чисто русских городов...автономия в той форме, в какой ее требуют киргизские представители, равносильна полному отделению от России, равносильна образованию в ее пределах самостоятельного киргизского государства»[9, с. 120]. Противоречия между ВСП и Алаш Ордой были заложены изначально, ввиду совершенно разного менталитета, политических идей и политического инструментария для достижения цели.

Временное Сибирское правительство имело претензии на обширные пограничные регионы, однако в летне-осенний период политическая ситуация значительно усложнилась тем, что у ВСП испортились взаимоотношения с Башкортаном, Алаш Ордой и с другими подобными образованиями, национальные движения и автономии обуславливали напряженность между русскими и коренными народами Сибири и Азии. Что интересно, находясь в одном лагере противников большевизма они по разному определяли приоритеты и ориентиры будущей государственности, для Временного правительства главным считался вопрос о государственном устройстве и власти, как таковые инородцы и их проблемы не интересовали сибирское

правительство, вместе с тем они понимали необходимость союзнических отношений с ними, для великороссов, привыкших относить себя к высшей национальной ступени, можно, наверное, употребить фразу к «арийской расе», национальные проблемы были малопонятны и невразумительны, их порой возмущало, что какие-то инородцы стремятся к автономии. Для национальной интеллигенции вопрос о государстве, об автономии, о нации был продиктован историческим прошлым казахов, основание государственной власти казахов и создание казахской автономии для алашординцев были тождественными понятиями, реализация этих положений воспринималась ими как существование Казахского ханства в новом формате.

Неприемлемая позиция Временного Сибирского правительства для Алаш, подтолкнула Алаш Орду к смене ориентира на Самарский Комуч. 12 сентября А. Букейханов выступил в Уфе не только как лидер автономии Алаш, но и представитель тюрко-татарского мира. В выступлении он подтвердил приверженность национальной группы участников совещания «идею» Учредительного собрания – «но наши мечты оказались разбитыми, как и мечты всех демократов России». Далее он отметил, что в условиях развала и анархии областные правительства... совершенно необходимы и не являются признаком сепаратизма, а мыслят, что они составляют часть единой России, что автономные области в концерте мировых держав не могут играть никакой роли, если бы они захотели создать какое-нибудь маленькое сепаратное государство. Мы едины с демократической федеративной Россией. А. Букейханов призвал российских деятелей отказаться «от прежнего представления о том, что инородцы – рабы, а представители великороссии – это рабовладельцы», он подчеркнул, что новая Россия – «федеративная, демократическая, единая, и мы пойдем с русским народом, чтобы создать великую и счастливую Россию» [7, с.24].

Однако происходят непредвиденные события, трагические по финалу для Комуча, и по сути загоняющие алашевцев в западню, т.к. адмирал Колчак, монархист по воззрениям, противник всякого рода инородческих автономий, пришедший к ликвидации Алаш Орду.

Политическая ситуация усугублялась, и все больше расширялась дистанция между вновь образованными Временными правительствами по спасению России и автономными устремлениями Алаш, в программах предполагаемого государственного устройства великой России будь то монархия, будь то федеративная республика не было места для автономной государственности казахов. Слишком разными были политические ценности лидеров российского антибольшевистского движения и национальной интеллигенции казахов. Однако, даже в условиях скоростного формата изменяющихся событий, когда люди уже теряют ориентиры, А. Букейханов на заседании по междуведомственному устройству казак-киргизского народа, продемонстрировал, что эволюции его политических взглядов не произошло, что он так и остался представителем западнического течения национальной интеллигенции.

«...Теперь вы призвали нас, и мы пришли сюда, как братья. Киргизский народ не питает сепаратистских замыслов, он не желает отделения от России. Мы – западники. В своем стремлении приобщить народ к культуре мы не смотрим на восток, в Монголию, мы знаем, что там культуры нет. Наши взоры устремлены на запад. Получить культуру мы можем оттуда, через Россию, при посредстве русских. Мы пришли сюда с единственным желанием устроить порядок, необходимый для того, чтобы страна могла дойти до учредительного или национального собрания» [7, с.139].

На протяжении всего периода общественно-политической деятельности и короткого жизненного пути представители Алаш ни разу не отступили от намеченной цели, даже при отсутствии опыта и возможно некоторой политической неопытности, в условиях взаимоотношений с антибольшевистскими силами с одной стороны, с советским правительством с другой, они с настойчивой методичностью, постоянным упорством доказывали необходимость национальной государственности казахского народа, и только решение этого вопроса и согласие большевиков на создание Казахской автономной республики, обусловило их переход в лагерь бывших противников. А. Букейханов тонко подметил то, что возможно витало в умах его соратников: «Я не любил советскую власть, но признал», цель была достигнута – Казахская Автономная Советская

Социалистическая республика, алашординцы были согласны находиться в составе федеративного государства большевиков.

Современная история – история суверенной Республики Казахстан это итог деятельности и прошлых достижений наших предков, мечтавших именно о такой форме независимости, высокий уровень жертвенности за идею, за народ, за ее будущее это высшая степень гражданского патриотизма и пример для подражания подрастающему поколению казахстанской молодежи.

Литература

- 1 Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории. Алматы: «Таймас», 2009. – 412 с.
- 2 Город Алаш. Сборник документов. Е. Сыдыков, В. Кашляк (Составители), Семей, 2010. – 366 с.
- 3 Нам И. Национальные проблемы в работе первого съезда областников//Актуальные вопросы истории Сибири. Третьи научные чтения памяти профессор А. Бородавкина: Материалы Всероссийской конференции. Под ред. Ю. Кирюшина, В. Скубневского. Барнаул: Алт.ГУ, 2002. – 480 с.
- 4 Букейханов А. Избранное. Алматы: «Казак энциклопедиясы», 1995. – 478 с.
- 5 Алаш-Орда: Сборник документов/Сост. Н. Мартыненко. Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992. – 192 с. С.120-121
- 6 Восточное отделение правительства Алаш Орды. Сборник документов. Семей, 2010. – 425 с.
- 7 Селиверстов С.В. Алаш и Сибирь в 1918-1919 годах: позиция А. Букейханова и тенденции региональных отношений//Мир Евразии, 2000. №1(1) С. 22-27.

1917-ші: МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ БАСТАЛУЫ

А.С.Жанбосинова

Түйіндеме: Осыдан тура жүз жыл бұрын басталды түбегейлі сынуы барлығы әлеуметтік-мәдени кеңістік, Еуразия 1917 жылы нүктесі қалыптасу мүлдем жаңа қоғамдық қатынастар жүйесінің және әрекеттену құру ұлттық мемлекеттік құрылымдар. Автор қарайды тарихының мәселелері ұлттық интеллигенция, олардың ролін құру Қазақ мемлекеттілігінің. Көрсетілген күрделі және драматичные қарым-қатынас, ұлттық Алаш автономиясының Уақытша Сібір үкіметі, Комуч) және Колчак үкіметі бір жағынан, және кеңестік үкімет жағынан жеткізуде басты саяси мақсаттар

1917: the BEGINNING of STATEHOOD

A. Zhanbosinova

Abstract: Exactly one hundred years ago began a radical change of the entire social and cultural space of Eurasia, 1917 was the starting point for the development of a completely new system of social relations and the attempt to create a national state formations. The author examines the questions of history of the national intelligentsia, their role in the establishment of the Kazakh statehood. The complex and dramatic relationships of national autonomy Alash with the Provisional Siberian government, Komuch and Kolchak government on the one hand, and the Soviet government on the other to achieve the main political objective.

ЕСТЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 1920-1980 гг.

Аннотация: В статье «Естественное движение населения Казахстана в 1920-1980 гг.» рассмотрена динамика показателей воспроизводства населения Казахстана в длительной ретроспективе. Произведен сравнительный анализ особенностей демографического развития в 1920-1980-е гг. Большое внимание посвящено периоду 1950-1960-х гг. – времени демографического взрыва, переживаемого казахским этносом. Показаны основные причины демографического взрыва, его последствия. Выявлены факторы снижения показателей естественного движения в 1960-1980-е гг.

Ключевые слова: движение, перепись, воспроизводство, прирост, миграция, население

Демографические закономерности далеко не всегда действуют лишь во временных границах той или иной политической системы. Инерция событий, случившихся в рамках одного политического режима, может определять суть демографических эволюций в другой исторической эпохе. И инерция эта может быть не только негативной, но и позитивной, невзирая на эмоционально насыщенные характеристики ушедшего времени. Игнорирование данного постулата исключает из научного контекста возможности ретроспективного анализа, позволяющего осознать преемственность демографической истории в отдельно взятой стране на протяжении длительного времени.

В первые годы советской власти состояние учета процессов воспроизводства населения находилось на низком уровне. Поэтому катастрофические последствия Гражданской войны, голода начала 1920-х годов статистикой рождаемости и смертности отражены не были.

После Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Казахстане устанавливаются несколько коэффициентов рождаемости. По сельской местности: казахи – 37,0 на 1000 населения; «другие азиатские народности» - 52,6; «европейцы» - 56,4. По городам коэффициенты не устанавливались [1, с.51].

Приведенные данные, скорее всего, не совсем адекватны истинному положению дел. Об этом можно судить по признанию видного статистика тех лет А.Н.Донича: «Надежных данных о брачности, рождаемости, смертности населения не имеется, так как в КССР не существует органа, объединяющего ЗАГСы, а в глубинных районах фактически отсутствует и самая запись актов, особенно среди мусульман... Мы вынуждены признать, что достаточных и надежных материалов для суждения о приросте населения за счет рождаемости не имеется» [1, с. 51]

Данные слова характеризуют, в целом, уровень статистического учета и в следующем десятилетии, что не позволяет реально оценить состояние воспроизводства населения (в первую очередь казахского) во время голода начала 30-х гг.

Только к концу 1930-х гг. текущий учет населения достиг достаточно высокой степени точности. Так, в 1940 г. число рожденных на 1000 населения составило 40,8, умерших – 21,4, естественный прирост – 19,4. Высокий уровень смертности перекрывался еще более высоким уровнем рождаемости [2, с.96].

Таким образом, исходя из имеющегося статистического материала, можно предположить, что в конце 1930-х годов в Казахстане доминировал традиционный тип воспроизводства, присущий всем аграрным обществам. Этническая дифференциация воспроизводства отсутствовала в силу того, что подавляющее большинство казахов и русских оставались сельскими жителями.

Процесс воспроизводства населения в годы Великой отечественной войны очень сложно характеризовать из-за отсутствия статистической информации по республике в целом. Тенденции демографического развития были примерно одинаковы на всей ее территории. Вследствие этого, показатели рождаемости, смертности, естественного прироста показаны на примере г. Усть-Каменогорска.

Тип воспроизводства населения города в 1930-е годы был традиционным. Действие факторов, ведущих к переходу к современному типу воспроизводства (снижение показателей смертности, рождаемости) не наблюдалось. Тем более ярко на этом фоне видны катастрофические последствия войны. Если на начало 1941 г. общий коэффициент рождаемости равнялся 46,8 промилле, то в 1942 г. – 26,8, 1943 г. – 13,1, 1944 г. – 9,8, 1945 г. – 11,1 промилле. Таким образом, общий коэффициент рождаемости в 1941-1944 гг. сократился в 4,8 раза [2, с.96].

Общий коэффициент смертности в годы войны также значительно уменьшился. Так, в 1941 г. он был равен 35,3 промилле, в 1942 – 38,1, 1943 – 16,4, 1944 – 11,5, 1945 г. – 8,3 промилле[2, с.96]. Об улучшении медицинского обслуживания населения в эти годы речи быть не может. Дело в ином. Возрастная структура населения в 1940-е годы была довольно молодой. Высокий уровень рождаемости перед войной (46,8 промилле) был обусловлен высоким уровнем смертности (35,3 промилле), при этом значительную долю умерших составляли младенцы (в 1941 г. – 35,9%). В результате, вследствие резкого снижения рождаемости так же значительно снизился и общий коэффициент смертности. Помимо этого, в процессе смертности не участвовали мужчины молодого и среднего возрастов, находившиеся на фронте. Наконец, в это тяжелое время возможен и недоучет младенческой смертности органами регистрации актов гражданского состояния.

Значительные изменения в рождаемости и смертности в годы войны привели к крайне неустойчивому режиму воспроизводства населения. Так, если в 1941 г. естественный прирост составлял +11,5 промилле, то уже в 1942 г. – минус 11,3 промилле, в основном из-за резкого снижения рождаемости. Но это снижение дает эффект уже в следующем, 1943 г., - происходит существенное уменьшение общего коэффициента смертности. Естественный прирост составил минус 3,3 промилле. В последующие военные годы эффект снижения рождаемости продолжает сказываться на сокращении общего коэффициента смертности. Естественный прирост составил в 1944 г. минус 1,7 промилле, в 1945 г. – плюс 2,8 промилле[2, с.96].

Таким образом, война оказала решающее воздействие на процессы воспроизводства населения в глубоком тылу. Качество функционирования демографической системы было крайне низким.

Середина XX в. – особый период в истории населения Казахстана. Социально-экономические изменения послевоенных лет существенно повлияли на демографическую ситуацию в республике. В 1950-1970 гг. численность населения увеличилась в два раза (1950 г. – 6522,0 тыс. человек, 1970 г. – 13008,7 тыс. человек). Среднегодовые темпы роста населения в это двадцатилетие были в 3,4 раза выше среднегодовых темпов, характерных для столетия в целом (1897-2014 гг.)

Объясняя причину стремительного увеличения численности населения, казахстанская историография основное внимание уделяет миграционным потокам в республику, явившихся следствием программ освоения целинных и залежных земель, индустриального развития Казахстана. В результате, на фоне миграционной тематики несколько в стороне остался сюжет о естественном движении населения, сыгравший не меньшую роль в «демографическом ускорении» Казахстана.

Но в послевоенные годы произошли и кардинальные изменения в режиме воспроизводства населения (см. таблицу 1).

Таблица 1 - Воспроизводство населения Казахстана в 1950-1960-е гг. (на 1000 населения)

годы	рождаемость	смертность	естественный прирост
1950	37.6	11.7	25.9
1951	38.8	11.5	27.3
1952	36.8	11.9	24.9
1953	35.8	10.1	25.7
1954	36.6	10.0	26.6
1955	37.5	9.2	28.3
1956	36.2	7.7	28.5
1957	37.4	7.8	29.6
1958	36.9	6.9	30.0
1959	36.7	7.3	29.4
1960	37.2	6.6	30.6
1961	36.0	6.5	29.5
1962	33.6	6.5	27.1
1963	31.1	6.0	25.1
1964	28.4	5.7	22.7
1965	26.9	5.9	21.0
1966	25.7	5.8	19.9
1967	24.7	5.8	18.9
1968	23.8	5.8	18.0
1969	23.4	6.2	17.2

Источник: Население СССР.1973//Статистический сборник. – М., 1975. – С. 74

Данные таблицы 1 свидетельствуют о том, что в 1950-е – начале 1960-х гг. увеличение естественного прироста происходило за счет снижения смертности – в 1960 г. по сравнению с 1950 г. общий коэффициент смертности снизился на 43,6%. Уровень рождаемости до начала 60-х гг. был примерно одинаковым. В результате естественный прирост населения увеличился в 1960 г. в сравнении с 1950 г. на 18,2% и достиг высшей точки в демографической истории Казахстана – 30,6 промилле. Фактически, с начала 50-х до середины 60-х гг. XX века в Казахстане наблюдался демографический взрыв (согласно шкале, предложенной американским демографом Д.Боугом, «взрывными» можно считать темпы естественного прироста, превышающие 20 промилле в год). Демографический взрыв является составной частью Демографического перехода, суть которого в перемещении от одного типа воспроизводства к другому. Казахстан переживал состояние первого Демографического перехода (от традиционного, аграрного типа воспроизводства к современному, индустриальному) [3].

Подобные явления обусловлены следующими факторами. Во-первых, продолжается действие компенсаторного периода после Великой отечественной войны. Во-вторых, с середины 1950-х гг. в Казахстан прибывают сотни тысяч новоселов (освоение целинных и залежных земель, бурное индустриальное развитие), находившихся, в большинстве своем, в детородном возрасте. Общий коэффициент рождаемости оставался высоким в силу многочисленности репродуктивной части населения. Важным фактором повышения естественного прироста в рассматриваемый период явилось и то, что в Казахстане, под влиянием программы освоения целинных и залежных земель, получила развитие совхозная система. Значительное число казахстанских семей попало в сферу действия государственной системы социального обеспечения. Бесплатное образование, медицинское обслуживание существенно уменьшили семейные расходы на воспитание и содержание детей, что, в сочетании с сельским образом жизни, способствовало сохранению высокого уровня рождаемости. В то же время, улучшение медицинского обслуживания ведет к сокращению младенческой смертности, большей выживаемости детей. В результате растет коэффициент суммарной рождаемости. Так, в 1958-1959 гг. он составил 4,397 [4].

На взгляд автора, именно период 1950-1960-х гг. стал основой становления традиции многодетности, в первую очередь у казахского народа. Именно многодетности, а не высокой рождаемости, нейтрализуемой ранее огромной смертностью. Но состояние многодетности воспринимается на бытовом уровне как раз через призму рождаемости. Государственная поддержка (медицинское обслуживание и снижение младенческой смертности, бесплатное образование, социальные пособия и т.д.) является некоей абстракцией, остается на периферии бытового сознания и не видится ведущей причиной становления многодетности. Рождение же детей, их развитие происходит на глазах родителей, входит в систему семейных ценностей. Поэтому высокая рождаемость ощущается ведущим компонентом в конструировании традиции многодетности.

На динамику численности населения Казахстана большое значение оказывала и оказывает этническая дифференциация воспроизводства. В республике преобладали два этноса – казахи и русские, репродуктивные установки которых существенно отличались. В 1950-е – начале 1960-х годов миграционный приток европейских этносов сохранял общий коэффициент рождаемости на высоком уровне, так как большинство мигрантов находились в репродуктивном возрасте. Постепенно они выходят из этого возраста, тип воспроизводства приближается к простому. Чем больше прослойка такого населения, тем более существенным будет влияние их демографического поведения на показатели воспроизводства по республике в целом. Высокие темпы естественного прироста казахского этноса уже не в состоянии поддерживать предыдущее равновесие.

Важной причиной являются и изменения социально-экономического характера. Прежде всего – увеличивающиеся темпы урбанизации, появление новых потребностей у населения, изменение роли женщины в обществе и, как следствие, набирающий силу процесс планирование семьи. В итоге, в 1960-е годы наблюдается быстрое снижение общих коэффициентов рождаемости и смертности. При этом темпы снижения рождаемости были намного выше. Так, если в 1960 г. общий коэффициент рождаемости составлял 37,2 промилле, то в 1970 г. – 23,4, то есть уменьшился в 1,6 раза. Общий коэффициент смертности изменился не так значительно – с 6,6 промилле в 1960 г. до 6,9 в 1970 г. В результате естественный прирост сократился в 1,8 раза (в 1960 г. – 30,6 промилле, в 1970 г. – 17,4). Сокращение рождаемости наблюдалось во всех группах женщин репродуктивного возраста, в основном старшего (40-49 лет – в 1,7 раза). Значительно меньше стал специальный коэффициент рождаемости (число рождений на 1000 женщин репродуктивного возраста). Если в 1959 г. он

составлял 143,0, то в 1970 г. – 96,1 (в 1,5 раза). Коэффициент суммарной рождаемости стал равняться 3,351 (в 1959 г. – 4,397) (9). Демографический взрыв в Казахстане, таким образом, завершился.

В 1970-1980-е гг. показатели воспроизводства населения продолжают снижаться, достигнув минимума к 1990 г. (см. таблицу 2)

Таблица 2 - Воспроизводство населения Казахстана в 1970-1990 гг. (на 1000 населения)

годы	рождаемость	смертность	естественный прирост
1970	23,4	6,0	17,4
1975	24,3	7,2	17,1
1980	23,8	8,0	15,8
1985	24,9	8,0	16,9
1990	21,7	7,7	14,0

Источник: Население СССР. 1973. Статистический сборник. М., – С.74; Население СССР. 1987. Статистический сборник. М., 1988. – С. 116; Демографический ежегодник Казахстана. Алматы, 1996. – С. 63,74

Период 1950-1960-х гг. имеет большое значение для демографического развития современного Казахстана. Демографический взрыв, переживаемый в середине XX в. казахским этносом, существенно изменил этническую карту республики уже в 1970-1980-е годы. В начале XXI века в Республике Казахстан наблюдается вторая демографическая волна, вызванная демографическим взрывом. В репродуктивный возраст вступили представители первой волны, рожденные в 1980-е годы. Таким образом, высокий естественный прирост населения, наблюдающийся сейчас в РК – в огромной степени следствие демографической ситуации, сложившейся в КазССР в середине XX века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Народное хозяйство Казахстана. – 1928. № 11-12. – С. 51
2. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). Усть-Каменогорск, 1999. – С.96, С. 97
3. Для традиционного типа воспроизводства характерны высокая смертность и высокая рождаемость. При этом нормы рождаемости подчинены динамике смертности. Таким образом, именно смертность определяет ход демографического развития. К высокой смертности и необходимости высокой рождаемости были приспособлены социально-культурные нормы людей. В ходе урбанизации и становления индустриального типа воспроизводства смертность значительно снижается. Но так как уровень рождаемости закреплен в традициях (в первую очередь в сельской местности), он далеко не сразу реагирует на сокращение смертности и продолжает оставаться высоким. Следствием асинхронной динамики рождаемости и смертности является демографический взрыв, когда численность населения растет наиболее быстрыми темпами. Стабилизация численности населения после демографического взрыва происходит при падении рождаемости до достижения равновесия с показателями смертности. Рождение детей становится областью рационального выбора индивида. В настоящее время Демографический переход (первая фаза) завершился во всех развитых странах. В большинстве развивающихся, он начался в конце XX века. – см. Демографическая энциклопедия/ редкол. – А.А.Ткаченко и др. – М., ООО «Издательство «Энциклопедия»», 2013. – С.241
4. Население СССР. 1987. Статистический сборник. – М., 1988. – С. 212

1920-1980жж. ҚАЗАҚСТАН ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ТАБИҒИ ҚОЗҒАЛЫСЫ

А.Н.Алексеенко

Түйіндеме: «1920-1980жж. Қазақстан тұрғындарының табиғи қозғалысы» тақырыбындағы мақалада Қазақстан тұрғындарының ұзақ мерзімдегі динамикалық өсімі қарастырылған. 1920-1980жж. Демографиялық дамудың ерекшеліктеріне салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Қазақ этносының басынан өткен XX ғасырдың 1950-1960 жылдарындағы демографиялық жарылысқа үлкен көңіл бөлінген. Демографиялық жарылыстың басты

себентері, оның салдары көрсетілген. 1960-жж. Табиғи қозғалыстың төмендеу факторлары анықталған.

NATURAL MOVEMENT OF POPULATION OF KAZAKHSTAN IN 1920-1980

A. Alexseenko

Abstract: In the article "Natural movement of population of Kazakhstan in 1920-1980 years" the dynamics of the reproductive value of the population of Kazakhstan in long-term retrospect. Comparative analysis of the peculiarities of demographic development in the 1920-1980, Great attention is devoted to the period 1950-1960 – the time of the demographic explosion experienced in the Kazakh ethnic group. Shows the main causes of demographic explosion and its consequences. The factors of decrease in indicators of natural movement 1960-1980.

УДК 314.012(574)

Ж.С. Аубакирова

Восточно-Казахстанский государственный университет им.С.Аманжолова

КАЗАХСКАЯ СЕМЬЯ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация: В статье дается характеристика традиционной и посттрадиционной моделям семьи. Объектом исследования является современная казахская семья, вобравшая в себя нормы и ценности традиционной, расширенной семьи и в то же время воплотившая в себя новые нормы и ценности посттрадиционной модели. В основе этой трансформации находится эволюция семейных ценностей и демографического поведения. Ее нахождение в таком переходном состоянии и является актуальным с исследовательской точки зрения. Она представляется нам как фокус социометрического времени (прошлого, настоящего и будущего), в котором преломляются семейные ценности разных поколений, «разных эпох». Изучив эту квинтэссенцию семейных ценностных установок 3-х поколений современной казахской семьи через данное переходное состояние, можно зафиксировать здесь и сейчас исторический путь семьи вообще, который она прошла в течение веков.

Ключевые слова: казахская семья, демографическое поведение, семейные ценности, традиции, прогенетический интервал, интергенетический интервал

Демографическая политика является составной частью государственной политики РК. В Концепции государственной демографической политики РК одной из задач государственных органов при реализации демографической политики является улучшение условий жизнедеятельности семьи и укрепление семейно-брачных отношений [2].

Современное казахстанское общество серьезным образом трансформировалось, трансформировалась и система ценностей, в том числе семейных. В целом, формирование семейных ценностей обусловлено историческими, экономическими, политическими, социокультурными условиями его развития. Социокультурные измерения, связанные с увеличением степени свободы личности, расширением возможностей выбора занятий и способов деятельности, повышением значимости образования, приводят к усилению социальной дифференциации общества. В сложившейся ситуации именно семья противостоит последствиям социальной напряженности и является для личности консолидирующим центром [3].

Являясь важным индикатором изменения социума, семья за последние 20-30 лет претерпела существенную эволюцию. Несмотря на это, институт современной семьи в Казахстане, в том числе казахской, мало являлся объектом отдельных научных исследований. В то время как «семейный атом», по выражению российского социолога А.Антонова, столь же не исчерпаем для социологического познания, как и атом в физике [1; с.5].

Семья и воспитание детей в семье – одни из самых традиционных сфер общества, ответственных за сохранение и передачу традиций и обычаев молодому поколению, формирование его духовного облика.

Традиционная модель семьи, как известно, характеризуется патриархальностью, патрилинейностью, патрилокальностью. Как правило, супруги живут вместе или рядом с семьей родителей мужа. Приоритет отдается более близким отношениям с родственниками отца. Широким становится круг семейно-родственных связей. Одним из важных традиционных ценностей является многодетность, расширение семьи становится одной из концепций супружеской жизни. Другими важными ценностями традиционной семьи являются прочность отношений, стойкость брака в любых обстоятельствах, консервативность взглядов родителей, общение между поколениями, и наконец, семейная ответственность.

Е.М.Черняк в своей работе «Социология семьи: перспективы развития института» утверждает, что в рамках процесса трансформации семьи в современном социуме и перехода к новым семейным отношениям и ценностям необходимо сделать акцент на анализе социокультурных оснований функционирования разных типов семейных отношений. Трансформация традиционной семьи представляет собой процесс перехода от патриархальной формы отношений к современным [5; с.26].

Современная или посттрадиционная модель характеризуется совершенно новыми отношениями: равенством супругов, билатеральностью родственных связей, неолокальностью. Билатеральность представляет собой симметричные отношения индивида с родственниками, как с материнской линии, так и с отцовской. Неолокальность подразумевает поселение супругов на новом месте, а не в доме родителей одного из них. Родственные связи поддерживаются избирательно и в гораздо меньшем объеме. Растет индивидуализм. Как правило, современная семья отличается малодетностью. В основе изменения моделей семьи, на наш взгляд, приоритетным является трансформация семейных ценностей и демографического поведения семьи.

Демографическое поведение можно рассматривать как систему действий и отношений, опосредующих демографические поступки, явления. К демографическому поведению относятся действия и отношения, связанные с осуществлением полного репродуктивного цикла, с последовательной сменой репродуктивных событий, действий и отношений, препятствующих наступлению каждого звена репродуктивного цикла. Сюда относится и количество детей в семье, очередность и интервалы между рожденьями, методы внутрисемейного регулирования рождаемости, аборт и т.д. [4]

Демографическое поведение в контексте семейно-брачных отношений называют брачным. Под ним понимают поведение людей, связанное с заключением и прекращением брака. Его демографически значимыми аспектами являются: возраст вступления в первый и последующий браки; возраст расторжения первого и последующего браков; очередность брака, очередность развода, продолжительность безбрачного периода до вступления в брак и между браками, формы брака. [4]

Рассмотрим казахскую семью. Старшее поколение в современных казахских семьях, родившееся, как правило, в 1940-1950 гг. в сельской местности и прожившее большую часть своей жизни на селе, было многодетным, со своими семейными ценностями и установками, особым демографическим поведением. Это была расширенная семья с традиционными устоями в регулировании семейно-брачных отношений.

Среднее поколение, родившееся, как правило, в 1960-1970 гг. (большинство в период «демографического бума казахов») на селе и переехавшие в город (внутренние мигранты) отличается уже маргинальным поведением. Большинство из них представляет собой среднедетные или уже малодетные семьи, вобравшие в себя традиции как сельского, так и городского образа жизни. В большинстве своем, это поколение, выросшее на селе, получившее образование, живущее и работающее в городе. Выходные, праздничные дни и время отпусков, они проводили, как правило, в деревне, помогая родителям по хозяйству. Их дети также большее время своих каникул находились у бабушек и дедушек, общались с сельскими детьми. Маргинальный образ жизни сформировал маргинальные ценности и особый тип семьи – переходный.

Молодое поколение, родившееся в 1980-1990 гг. в городах, и живущее в городе с новыми ценностными установками представляет собой современный тип семьи, движущийся к посттрадиционной или уже являющейся таковой. Особенностью молодых казахских семей, в силу национальной ментальности является то, что они тесно связаны со старшим поколением. В большинстве своем, такие семьи не всегда живут под одной крышей с родителями, расселяются в одном городском доме, но в разных квартирах, в одном районе, но в близлежащих домах, или старшее поколение перевозят в села вблизи города или поселки, прилегающие к городу. Данный тип расселения позволяет им сохранять тесные родственные отношения и преемственность 3-х

поколений, оказывать помощь в воспитании детей, в совместной практике ведения домашнего хозяйства.

Таким образом, можно предположить, что современная казахская семья утратила не все нормы и ценности традиционной, расширенной семьи и в тоже время воплотила в себя новые нормы и ценности посттрадиционной семьи. В основе этой трансформации находится эволюция семейных ценностей и демографического поведения. Ее нахождение в таком переходном состоянии и является актуальным с исследовательской точки зрения. Современная казахская семья представляется нам как фокус социометрического времени (прошлого, настоящего и будущего), в котором преломляются семейные ценности разных поколений, «разных эпох». Изучив эту квинтэссенцию семейных ценностных установок 3-х поколений современной казахской семьи через данное переходное состояние, можно зафиксировать здесь и сейчас исторический путь семьи вообще, который она прошла в течении веков от традиционной расширенной до посттрадиционной нуклеарной.

В связи с этим широким остается круг объектов исследования демографического поведения казахской семьи в будущем. Обозначим, на наш взгляд, наиболее важные из них:

1. Осуществить теоретико-методологический анализ основных научных подходов к изучению понятий «ценность», «семейные ценности», «ценностные установки», определить содержание данных дефиниций. Построить шкалу семейных норм и ценностей традиционной, маргинальной и посттрадиционной казахской семьи. Выяснить, как проявлялся конфликт ценностей в казахской семье? Проанализировать демографическое поведение разных типов семьи.

2. Через эволюцию семейных ценностей изучить, как произошло изменение внутренней структуры казахской семьи, трансформацию внутрисемейных связей? Какие существовали стереотипы поведения и нормы взаимоотношения в расширенной семье: общение с большим кругом родственников, разветвленность родственных связей? Каким образом в современной городской семье сужается круг родственных контактов, когда при современном ритме жизни не хватает времени на полноценное общение. Каким образом, это повлияло на трансформацию моделей семейных отношений? Как изменилось представление об обязанностях родственников по отношению друг к другу?

3. В традиционном обществе семья и семейно-родственная группа играет основную роль в социализации личности. В посттрадиционном обществе в процессе социализации личности активно включаются и другие институты: детсады, учебные заведения, различные образовательные центры по развитию детей, услуги нянь и т.д. В этом ракурсе возникает необходимость изучения новых, «других» ценностей, которые могут повлиять на появление «других» способов социализации личности в, маргинальной казахской семье?

4. Как повлияли ценностные установки на мотивацию создания семьи, на отношение к добрым сексуальным связям, критериям выбора брачного партнера, на отношение к рождению детей в различных моделях семьи? Как изменились представления о гендерных ролях внутри современной казахской семьи?

5. Изучить протогенетический и интергенетический интервал, используя устный нарратив и анамнестический метод. Протогенетический интервал – время рождения первого ребенка после вступления в брак. Чем меньше интервал, тем традиционнее установки на рождаемость. После вступления в брак в течение какого времени - первого, второго, третьего и т.д. года рождается первый ребенок? Интергенетический интервал – интервал между рождениями следующих детей по очередности, между первым и вторым, вторым и третьим и т.д. Чем больше разрыв между ними – тем выше социальные установки (рациональное поведение). Возможно ли данный разрыв рассматривать как время на получение образования, повышение квалификации, карьерный рост, социализацию женщины и т.д.? Изучить эти интервалы в трех поколениях, рассмотреть, как они изменились на протяжении нескольких десятков лет?

6. Осуществить интервьюирование членов семьи. Во время собеседования выяснить, влияет ли религия на восстановление традиционных семейных ценностей казахов или появление новых ценностей, демографических установок?

7. Изучить семейную политику государства. Проанализировать правительственные документы, государственные программы поддержки семьи, выяснить, как они могут повлиять на восстановление традиционных семейных ценностей? Может ли повлиять государственная семейная политика в Казахстане (программа поддержки многодетности, материальное стимулирование рождения 3, 4 и более ребенка, пропаганда традиционных семейных ценностей) или религиозные воззрения на возврат патриархальных ценностных установок в современную казахскую семью?

8. Можем ли мы предположить, что движение семейных норм и ценностей на микроуровне, т.е. семьи, идет в направлении: традиционные - маргинальные - посттрадиционные, а на макроуровне, т.е. государства (или религии?) может возникнуть движение ценностных установок семьи назад: от посттрадиционных - к маргинальным - и опять к патриархальным?

В заключении можно отметить поливариативность форм современной казахской семьи как объекта исследования, параллельность существования разных моделей: традиционной, маргинальной, посттрадиционной на основе поливариативности и параллельности существования семейных ценностей и демографического поведения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Антонов А. И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления, 1996. – 304 с.
- 2 Концепция государственной демографической политики РК. – Астана, 2000.
- 3 Порохнюк Е.В. Социокультурные измерения традиционной модели семьи и брака: социологический анализ // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Сер. общ. и гум. наук. – 2013. - №2(23). – С.1-5
- 4 Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грищанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколов, О.В. Терещенко [Электрон. ресурс] – 2003.- URL: <http://voluntary.ru/dictionary/568> (дата обращения: 02.12.2016).
- 5 Черняк Е.М. Социология семьи: перспективы развития института. М., 2000.

ҚАЗАҚ ОТБАСЫ: ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МІНЕЗ – ҚҰЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ Ж.С.Аубакирова

Мақалада дәстүрлі және дәстүрліден кейінгі отбасы үлгілеріне сипаттама беріледі. Зерттеу объектісі ретінде өн бойына дәстүрлі отбасының құндылықтары мен нормаларын жинақтаған, сонымен бірге дәстүрліден кейінгі жаңа нормалар мен құндылықтарды сіңіре бастаған қазақ отбасы қарастырылады. Бұл трансформацияның негізінде демографиялық мінез – құлық пен отбасы құндылықтарының эволюциясы жатыр. Оның осындай өтпелі жағдайда болуы зерттеудің өзектілігі болып табылады. Ол бізге «әртүрлі дәуірлердің» отбасылық құндылықтары сынығы бейнеленетін социометрикалық уақыттың фокусы ретінде (өткен, қазіргі уақыт және болашақ) көрінеді. Заманауи қазақ отбасының 3 буынының отбасылық құндылықтары ұстанымдарының квинтэссенциясын зерттей келе осы өтпелі жағдай арқылы отбасының бірнеше ғасырлар бойы жүріп өткен жалпы тарихи жолын бекітуге болады.

KAZAKH FAMILY: TRANSFORMATION OF DEMOGRAPHIC BEHAVIOR AS AN OBJECT OF INVESTIGATION Zh.S. Aubakirova

This paper describes the traditional and post conventional family models. The object of research is a modern Kazakh family, which incorporates the norms and values of a traditional, extended family, and at the same time embodies new post conventional norms and values of the family. At the heart of this transformation is the evolution of family values and demographic behavior. Its presence in such a state of transition is relevant from the research point of view. It appears to us as the focus of sociometric time (past, present and future), which refracts the family values of different generations, "different eras." Having studied these quintessential family value orientations of 3 generations of modern Kazakh family through this transitional state, it is possible to fix here and now a historic family way in general, the way it has gone during centuries.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БОЙЫНША ЕСКЕРТКІШ КІТАП: ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТ

***Аннотация:** Мақалада 1941 – 1945 жылдардағы соғысқа аттанып опат болған, хабарсыз кеткен және ауыр жараланған әскерилердің мұрағат құжаттары негізінде этнодемографиялық аспектілері қарастырылған. Ұлы Отан соғысы – еліміздің тарихындағы қайғылы кезең, ол әр отбасының, әр адамның тағдырына өшпес із қалдырды. Ұлы Отан соғысына арналған зерттеу жұмыстарының көптігіне қарамастан кейбір аспектілер әлі де болса тереңдетіп зерттеуді талап етеді. Солардың бірі қарастырылып отырған – адам факторы, соғыс адамы, опат болған жауынгерлер, хабарсыз кеткендер, олардың ұлттық құрамы. Мақалада қарастырылатын мәселенің өзектілігі сол – алғаш рет Шығыс Қазақстан облысы бойынша Ұлы Отан соғысында опат болған жауынгерлерге арналған «Боздақтар» ескерткіш кітабының негізінде зерттеліп, қосымша мұрағат құжаттары пайдаланылып отыр.*

***Кілтті сөздер:** Шығыс Қазақстан облысы, Ұлы Отан соғысы, ескерткіш кітап, адам шығыны, ұлттар, қаза тапқандар, хабарсыз кеткендер, әскери қызметкерлер.*

Тәуелсіздік таңының алғашқы күндерінен бастап елбасының бастауымен ұлттық сананы өзгерту үшін ұлттық тарихымызды түгендеу қолға алынды. Елбасымыз 1999 жылы «Тарих толқынында» атты танымдық-зерделік кітап жазды. «Қазақ болмысының ерекшелігі – оның тарихшылдығы. Қара халықтың тарихтан хабардарлығы мейлінше жоғары болған. Керек десеңіз, білім институттарының дамыған жүйесі бар бүгінгі күннің өзін бұрынғы қазақтардың санасындағыдай жаппай тарихшылдықпен салыстыруға болмайды.

Тарихи білімнің мұндай жүйесі қатардағы көшпелілер үшін тарихи – мәдени оқиғалардың ағыны ретінде бала кезінен сана – сезіміне сіңіп отырған. Қазақ даласының дүйім жұртында кең құлашты тарихи сана болған, себебі бұл даладағы әрбір жұмыр басты пенденің жады бала кезінен ауызша айтылатын қисапсыз мол дерекке әбден жаттығып, көз қанық болып өскен. Халық тарихын түсініп – білу әрбір адамның өз басындағы сезім – түйсікпен астасып отырған.

Бұрынғы бабаларының іс – әрекеті қазақтар үшін өзінің замандастары сияқты зерделенген. Және сан ғасыр бұрынғы тарихи оқиғалар жеке басының тағдырымен тамырласып жатқан. Қатардағы сахара қазағы өз халқының тарихымен біте қайнасқан. Ол өзін ұдайы халық тарихының бір бөлшегі ретінде сезінген...» [8].

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев осы кітабында тарихшылар алдында тұрған келелі міндеттерді айқындап берді. Тарихи ғылымның шоқтығы биіктеп, жаңа дем біткендей күйде болды. Кеңестік тарихшылардың назарынан тыс қалып жатқан көп дүние қайтадан зерделене бастады. Соның ішінде атап өтері – «көпшіліктің тарихы». Тарихи тұлғаларды әспеттеумен қатар біз қара халықты, көпшілікті де бөле жармауымыз керек. Тарихты жасап жатқан тек қана жеке дара тұлғалар емес екенін ұмытпауымыз керек. Халық әр тарихи кезеңде саяси құбылыстардың табы қалай әсер етті, әлеуметтік портреті қандай болды деген сұрақтарға жауап беретін уақыт келді.

Дүниежүзі бойынша қаншама халықты қан қақсатқан Ұлы Отан соғысы біздің еліміз үшін де ауыр естеліктерге толы кезең. Соғысқа қаншама ұлан мәңгі келмеске аттанды, қаншама қыршын жарық дүниемен уақытсыз қоштасты. Ұлы Отан соғысы тарихындағы осындай ақтандақ тақырып – адам факторы, соғыс адамы, опат болған жауынгерлер, хабарсыз кеткендер. Кімдер олар, қалай өмір сүрді?

Әрине, соғыс тақырыбында зерттеу еңбектер өте көп жазылды, әлі де жазылып жатыр. Десе де, осындай еңбектердің ішінде ескерткіш кітаптар бойынша жүргізілген зерттеулер жоқтың қасы. Ескерткіш кітап соғыста қаза тапқандар мен хабарсыз кеткен әскери қызметкерлердің есімін ұмыт қалдырмай ұрпақ жадына түю үшін ғана емес, тарихи – ғылыми бағытта соғыста шейіт болғандардың әлеуметтік портретін жасауда пайдалану үшін қазіргі уақыттың өзекті тақырыбының жұмысында бірден бір дерек көзі рет ретінде пайдаланылады. Бұл кітаптарда әскери қызметкерлерге қатысты әлеуметтік – демографиялық сипаттағы ақпараттар сақталған: аты – жөні, қызметі, туған жері, туған жылы, әскерге шақыртылған жері, қаза болған жері мен уақыты немесе хабарсыз кеткен жері мен уақыты. Айта кетерлік жайт – әскер қатарына алынғандардың ұлты туралы мәлімет ескерткіш кітапта

берілмеген, бұл мәліметтер мұрағат құжаттарында сақталған. Жинақтама томда жалпы әр жылдар үшін жасалған соғыстағы адам шығынына байланысты кестелер де бар.

«Боздақтар» ескерткіш кітабында Шығыс Қазақстан облысының әкімшіліктік-аумақтық территориясынан Ұлы Отан соғысы жылдары қан майданға аттанған жауынгерлердің тізімі қала мен аудандар бойынша жеке-жеке ұсынылып көрсетілген. Соғыс жайлы кешенді мәліметтер: аты-жөні, тегі, жылы және туған жері, қай әскери комиссариаттан шақырылғаны, сонымен қатар жақшаның ішінде әр түрлі оқылым нұсқалары көрсетілген. Одан ары майдандағы тағдырлары туралы: қайтыс болған жылдары, жерленген жерлері туралы мәліметтер келтірілген. Мәліметтер әр түрлі дерек көздерінен түскен. Бұл жұмыстар сонау соғыс болып жатқан кезден басталған. Ең алғаш осындай мәліметтерді жинақтауды соғыс ардагерлерінің өздері бастады, әскери құрамалар бойынша кеңестер құрып, шайқас болған жерлерден кездесулер ұйымдастырылды, есімі белгісіз жерленген әскерилердің аты-жөнін анықтауға амалдар жасалды, соғыста қаза тапқан жолдастарының құжаттарын, хаттарын, фотосурет, киім үлгілерін, жеке естеліктерін жинақтады. Ең алғашында мұндай естеліктер кішігірім мектептерде орын алса, кейін келе мұражайлар мен мұрағаттардан орын тепті. Соған қарамастан мәліметтің аздығына байланысты ізшілер қозғалысы пайда болып, оған тек мектептер ғана емес училищелер мен техникумдар да септігін тигізді. Осындай ізшілер қозғалысының еңбектері жемісті болып, көбі хабарсыз кеткен деп есептелген мыңдаған жауынгерлердің есімдері анықталып, мүрделері қайта ардақталып жерленді. Уақыт өте келе қоғам бұл қозғалысқа назарын аударып, соғыс құрбандарының және хабарсыз кеткендердің есімін түгел атап жазу идеясы туды. Ол ең алғаш бүкілодақтық Зерде кітабының бас редакциясында басылуға ұсыныстар қарастырылды. Сонымен қатар, басқа елдердегі осындай форматтағы кітапты жасау тәжірибесін пайдалану басты назарда ұсталынды [7].

Шығыс Қазақстан облысы бойынша Боздақтардың бірінші томы 1995 жылы шығарылды. Мұнда «Семейліктер Ұлы Отан соғысы майдандарында» деген тақырыпшамен семейліктердің негізгі аттанған дивизиялары, соғыс қимылдарымен болған аймақтары көрсетіліп, Семей облысынан Абай, Абыралы, Ақсуат, Аягөз аудандары бойынша соғыс құрбандары мен хабарсыз кеткендердің тізімі берілді [1]. Боздақтардың екінші томы Шығыс Қазақстан облысынан Зырян қаласы және Большенарым ауданы тумаларының тізімімен толығы түсті [2]. Үшінші томы Шығыс Қазақстан облысының Глубокое, Катонқарағай, Зайсан, Тарбағатай аудандарынан 1941-1945 жылдары Ұлы Отан соғысында қаза тапқан, ауыр жарақаттан қайтыс болған, хабарсыз кеткен жауынгерлер жөнінде мәліметтер берілді [3]. 1999 жылы шыққан төртінші томда Күршім, Марқакөл, Самар аудандарынан [4], 2000 жылы шығарылған бесінші және алтыншы томда Таврия, Ұлан, Шемонайха, аудандарынан [5] және Лениногорск, Серебрянск қалаларынан Ұлы Отан соғысында қаза тапқан, ауыр жарақаттан қайтыс болған, хабарсыз кеткен жауынгерлер жөнінде деректер берілді [6]. Боздақтардың жинақтама томын ҚР ҰҒА Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жұмыс тобы даярлады. Мұнда соғысқа қатысқан жазушылардың алғыс сөзі, Қазақстанның Ұлы Отан соғысындағы адам шығыны, Кеңес Одағының батырларының және үш дәрежелі Даңқ орденінің иегерлерінің тізімі, Қазақстандағы эвакогоспитальдардың қызметі, соғыс майдандарында шайқасқан республиканың әскери құрамалары, еңбекші, диқаншы, малшылардың жеңіс жолына арналған еңбектерімен қатар ғылым мен мәдениеттің соғыс жылдарындағы жай-күйі қамтылған [7]. Аталмыш томдарды жасау жолында деректер әбден тексерілген, нақтыланған соң ғана енгізіліп отырды. Осы томдарды жасауда қыруар еңбек еткен бас редакция мен облыстық редакция мүшелері күрделі де қиын шараларды атқарып шықты. Соғыс қимылдар жүргізілген аймақтардың мұрағаттық қорларымен байланыстар орнатылды. Іздеу, анықтау, талдау, жинақтау жұмысының салмағы осыдан 22 жыл бұрынғы кезеңде қандай болғанын елестету онша қиынға түспейді. Яғни, орасан зор ақпаратпен қиыншылықтарға толы жұмыс жүргізіліп, қорытындысы көпшілік назарына ұсынылды.

Жалпы, Ұлы Отан соғысы кезіндегі КСРО – ның адам шығыны мәселесіне әр – түрлі көзқарастар қалыптасқан. Соғыс уақытында Қызыл Әскер қатарына алынған құрамалар әрқашан тіркеліп отырған. Қызыл Әскерде одақтас мемлекеттердің ұлттарымен қатар, әр елден, әр облыстан түрлі ұлттық құрамалар әскерге аттанып жатты. Бұл сол кезеңге дейін орын алған саяси жағдайларға тән құбылыс болды. КСРО – да Ұлы Отан соғысына қатысқан әскери қызметкерлердің ұлтына бөліп көрсету әсіресе, «Кеңес Одағының батыры» атағын алған адамдарға қатысты жарияланып жүрді. Дегенмен, кеңес дәуірінде мұрағат құжаттарының ашық пайдалануға берілмеуі 1990 жылдарға дейін бұл мәселемен айналысушыларға тосқауыл болып келді.

Шығыс Қазақстан мемлекеттік мұрағатында «Боздақтар» ескерткіш – кітабы мәліметтері жинақталған 1264 қорда этнодемографиялық аспектіні айқындайтын мынадай кесте берілген [9, II 19].

№ 3 жинақтама кесте
ШҚО бойынша ҰОС жылдарындағы ұрыс кезіндегі ұлттардың адам шығыны

№	Ұлт	1.04.1941 ж-ға ұлттың жалпы саны	Оның ішінде әскерге кеткендері	1941 – 1945 ж.ж. ұрыс кезіндегі шығындар түрлер бойынша				Барлық түр бойынша шығындар
				Ұрыста қаза тапты	Госпита льда қаза тапты	Тұтқы нда қаза тапты	Із – түссіз жоғалды	
1.	Орыс	218769	48295	9511	1642	24	8742	19919
2.	Қазақ	242585	38618	8284	1613	50	7945	17892
3.	Татар	8469	3967	923	548	6	1315	2792
4.	Украин	26166	8273	1531	368	3	1595	3597
5.	Неміс	3368	1386	193	70	3	493	759
6.	Еврей	1450	422	141	23	1	44	209
7.	Белорус	12784	5669	1139	284	2	1487	2912
8.	Тәжік	2205	1043	252	106	9	469	836
9.	Корей	949	480	160	73	7	142	382
10.	Өзбек	1553	823	279	97	9	84	469
11.	Басқа	6075	1949	389	217	5	727	1338
12.	Қорыты нды	538 456	93 627	22 872	4 739	193	23 716	51 520

Көріп отырғанымыздай, кестеде нақты 10 ұлт өкілдері және басқа деген жинақтаушы атаумен бірнеше ұлт өкілдері берілген. Үшінші бағанда 1941 жылдың 1 сәуіріне дейінгі жалпы әр ұлт өкілдері бойынша адам саны көрсетілген. Сәйкесінше, одан кейін жалпы адам санынан әскерге аттанғандар саны бар. Төртінші баған 1941 – 1945 ж.ж. ұрыс кезіндегі шығындар түрлер бойынша біріктірілген: ұрыста қаза тапқандар, госпитальда қаза тапқандар, тұтқынға түсіп қаза тапқандар, із – түссіз жоғалғандар. Соңғы бағанда барлық шығын түрлері бойынша қорытынды сандар берілген. Осы көрсеткіштерді пайызға айналдырып, салыстырмалы түрде қарайтын болсақ:

орыс ұлты өкілдерінің жалпы санынан 22,07 % - ы майданға аттанған, оның 9,1 % - қайтқан жоқ; қазақтардың жалпы санынан 15,91 % - ы майданға аттанған, оның 7,37 % - қайтқан жоқ; татар ұлты өкілдерінің 46,84 % - ы әскерге кетіп, 32,9 % - ы шығынға ұшырады; украиндардан 31,61 % - ы әскер қатарына шақырылып, майданнан 13,7 % - ы қайтпады; неміс ұлты өкілдерінің 40,61 % - ының 22,5 % - ы опат болды; еврей ұлты өкілдерінің әскерге аттанған 29,10 % - ының 14,41 % - ы қайтпады; белорус ұлтының 44,34 % - ының 22,77 % - ы; тәжіктердің 47,3 % - ы әскерге кетіп, оның 37,91 % - ы шығынға ұшырады; корей ұлты өкілдерінің жалпы халық санының 50,57 % - ының 40,25 % - ы шығынға ұшырады; өзбек ұлтынан 52,9 % - ының 30,1 % - ы қайтпаған; басқа ұлт өкілдерінен майданға аттанған 32,8% - ының 22,02 % - ы қайтадан елге оралмады. Салыстырып қарағанда анық байқалатыны көпшілігінің 50% - ға жуығы майданнан түрлі себептермен қайтпаған. Тек татар, неміс, тәжік, корей, өзбек ұлт өкілдерінің және жинақталып «басқа» деп көрсетілген бірнеше ұлт өкілдерінің шығыны 50 пайыздан біршама жоғары. Төртінші бағанда 1941 – 1945 ж.ж. ұрыс кезіндегі шығындар түрлер бойынша біріктірілген, соның ішінде: ұрыста қаза тапқандар жалпы әскерге шақыртылғандар санынан 24,42 %, госпитальда қаза тапқандар – 5,06 % , тұтқынға түсіп қаза тапқандар – 0,2 %, із – түссіз жоғалғандар – 25,3 %.

Фашистік Германияға қарсы соғысқа ешбір дайындықсыз КСРО халықтары жұмыла кірісті. Соғысқа қатысушы түрлі ұлт өкілдері көптеген қиындықтарды бастан кешірді. Көпшілігі өте жас болды, орыс тілін жетік білмеді, әскери өнерден мүлдем хабары болмады. Осындай қиындықтардың жеңуге себепкер болған осыншама түрлі ұлттар арасындағы өзара достық пен түсіністік. Қазақ, орыс, украин, татар, белорус, корей, өзбек барлығыда ұлтқа бөлінбей бір халықтай күресе білді. Бұл жеңіске жетудегі басты факторлардың бірі болды.

Батырларымыздың ерлігі біздер үшін әрқашан үлгі - өнеге. Бұл ерлік өскелең ұрпақтың санасында мәңгілік жатталып қалуы керек және сол үшін біздер қоғам болып жұмыла жұмыс істеуіміз керек, жасалған жұмыстарды тиянақтай түсіп, тарих сабақтарын жадымыздан бір сәтке де шығаруға құқымыз жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Боздақтар. Отан қорғау жолында құрбан болған боздақтарға арналған ескерткіш – кітап. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. Т.1.– 390 бет.
2. Боздақтар. Отан қорғау жолында құрбан болған боздақтарға арналған ескерткіш – кітап. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1996. Т.2.– 495 бет.
3. Боздақтар. Отан қорғау жолында құрбан болған боздақтарға арналған ескерткіш – кітап. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. Т.3.– 727 бет.
4. Боздақтар. Отан қорғау жолында құрбан болған боздақтарға арналған ескерткіш – кітап. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1999. Т.4.– 501 бет.
5. Боздақтар. Отан қорғау жолында құрбан болған боздақтарға арналған ескерткіш – кітап. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000. Т.5.– 524 бет.
6. Боздақтар. Отан қорғау жолында құрбан болған боздақтарға арналған ескерткіш – кітап. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000. Т.6.– 541 бет.
7. Боздақтар. Жинақтама том. Алматы: Қазақстан баспасы, 1995. – 474 бет.
8. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. 30 – 31 бет.
9. Шығыс Қазақстан мемлекеттік мұрағаты. Қор-1264, Тізбе-1, Іс-20.

КНИГА ПАМЯТИ ПО ВОСТОЧНО – КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

А.Ж.Аубакирова

В статье на основании архивных документов рассмотрены этнодемографические аспекты военнослужащих, которые погибли, пропали без вести и были тяжело ранены в 1941-1945 годах. Вторая мировая война как трагический период в истории страны, оставила неизгладимый след в судьбе каждого человека, каждой семьи. Несмотря на обилие исследований о Великой Отечественной войне, некоторые аспекты все еще требуют углубленного изучения. Один из них - человеческий фактор, человек войны, погибшие военнослужащие, без вести пропавшие, их национальный состав. Актуальность рассматриваемой проблемы в том, что впервые вопрос изучается на основе книг памяти, посвященным погибшим в Великой Отечественной войне по Восточно-Казакстанской области, а также дополнительных документов из архива.

THE BOOK OF MEMORY ACROSS THE EAST KAZAKHSTAN REGION: ETHNODEMOGRAPHIC ASPECTS.

A. Zh.Aubakirova

In article on the basis of archival documents ethnodemographic aspects of the military personnel who has died are considered, were missing and were seriously injured in 1941-1945. World War II as the tragic period in the history of the country, has left an indelible mark in destiny of each person, each family. Despite abundance of researches in the Great Patriotic War, some aspects still demand profound studying. One of them considered - a human factor, the person of war, the died military personnel, without message, missing, their national structure. Relevance of the considered problem is that for the first time the question is studied on the basis of the book of memory by the povyashchenny dead in the Great Patriotic War across the East Kazakhstan region, in addition according to documents of archive.

ЕРМҰХАН БЕКМАХАНОВТЫҢ ТҰЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ

Аннотация: Мақалада Ермұхан Бекмахановтың өмірлік жолы мен оның ғылыми-педагогикалық қайраткерлігі қарастырылған.

Кілт сөздер: тұлға, ғылым, қоғам.

Ермұхан Бекмаханұлы Бекмаханов - Қазақтан шыққан алғашқы тарих ғылымының докторы, еліміздегі отандық тарих ғылымының негізін салушылардың бірі, профессор, Қазақ ССР ғылым академиясының корреспондент-мүшесі. Көрнекті ғалым Ермұхан Бекмаханов 1915 жылы қазіргі Павлодар облысы Баянауыл ауданының жеріндегі Жасыбай көлінің маңайында дүниеге келген. Кеңес дәуірінде Бекмахановтар әулетінің Абылайхан ұрпағы екені ашық айтылмады. Тек бүгінгі күні ғана олардың ұлтымыздың мақтанышы Абылайдың тікелей ұрпақтары екендігін жұрт біле бастады. Осы тақырыпты қазақ баспасөзінде алғашқы көтерген, өзі де Абылай ханның ұрпағы, төре тұқымдары тарихының зерттеушісі және білгірі, белгілі өнер қайраткері Шота Уалиханов былай деп жазады: «...Абылай ханның баласы Уәлидің кіндігінен он төр ұл туғаны белгілі. Соның біреуі – Тәуке. Тәукеден Жанпейіс, одан Жанбөбек тараған. Жанбөбек үш ұл көрген: Бегедай, Беген, Жошы. Бегеннен Бекмахан мен Жармұхамед туады. Бекмаханнан Тоқаш, Дінше және Ермұқан» [1]. Орта дәулеті бар Бекмахан Бегенұлының шаңырағында дүниеге келген Ермұхан — Абылайханның жетінші буын ұрпағы. Ермұхан 1921 жылы әкесінен айырылады. 1932 жылы Баянауылдағы жеті жылдық мектепті тәмамдаған соң, Ермұхан Семей қаласына жол тартып, Семейдегі мұғалімдер семинариясына түседі. [2]

Ермұхан Семейдегі педтехникум жанындағы бір жылдық дайындық курсынан бітіргеннен кейін, 1933 жылы оқу - ағарту халық комиссариатының жолдамасымен Воронеж қаласына сапар шегеді. Мұнда ол мемлекеттік педагогика институтының тарих факультетіне түсіп, оны 1937 жылы аяқтайды. Ермұхан Бекмахановтың Тамбов пен Воронежде оқып жүрген өмір кезеңінен деректер аз. Ермұхан Бекмахановтың тарих ғылымына тереңнен келуі осы жылдары қалыптасты. Ол осында ғылым жолында жүріп халық тарихы жөнінде өзіндік тұжырымдамалар жасау қабілетіне ие болды. Үнемі тың ізденіс, ыждаһатты даярлық, көп оқу оның бойындағы дарындылық пен зеректіктің отын маздата түседі. Әсіресе, ол тарихты шынайы түрде зерттеу идеясын өз көкірегіне нық орната алған. Міне, Бекмахановқа осы қасиеті үлкен абырой - бедел әперді, ол елдің есінде, жұрттың аузындағы тұлғаға айналды, ғылымда және қоғамда биік тұғырға көтерілді. Ермұхан Бекмаханов - ғұлама ғалымдығымен қатар тәлімгер ұстаз, ағартушы-педагог. Оның педагогикалық жолдағы қызметі Алматы қаласындағы № 28 мектептен бастау алады. Мектепте мұғалім болумен бірге ол 1937 жылы Алматыдағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтында (қазіргі Ы. Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясы) еңбек етті. Бекмахановтың тарих ғылымына тереңнен келуі осы жылдары қалыптасты. Ол халық тарихы жөнінде өзіндік тұжырымдамалар жасау қабілетіне ие болды. Үнемі тың ізденіс, ыждаһатты даярлық, көп оқу оның бойындағы дарындылық пен зеректіктің отын маздата түседі. Әсіресе, ол тарихты шынайы түрде зерттеу идеясын өз көкірегіне нық орната алған. Міне, Бекмахановқа осы қасиеті үлкен абырой - бедел әперді, елдің есінде, жұрттың аузында жүргізді, биік тұғырға көтерілді. [3] Өзінің ұйымдастырушылық қабілетімен көзге түсе жүріп, халықтың оқу-білім меңгеруіне айрықша үлесін қосты. Е. Бекмаханов 1939-1940 жылдары аталмыш педагогикалық ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметін де атқарады. Институт директорлығымен қоса Қазақ педагогикалық институтының (қазіргі Абай атындағы Алматы университеті) аспирантурасында оқып, түбегейлі ғылымға ден қойған. Аспирантурада ол Діқан Әбілев, Мәлік Ғабдулин, Әли Есмағанбетов, Дүйсенбек Еркімбаев сияқты белгілі азаматтармен оқыды. Аспирантураны ойдағыдай тәмамдаған ол, 1940-1941 жылдары БКП(б) Орталық Комитеті жанындағы жоғары партия мектебінде оқиды. Ермұхан Бекмаханов өзінің ғылыми ізденісін еш тоқтатпай, жетілдіре түсуге ұмтылып отырды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Ермұхан Бекмаханов әртүрлі оқу орындарында тарих пәнінен дәрістер оқиды. Оның бұл қызметі өмірінің соңына дейін жалғасты. Ермұхан Бекмахановтың өмір тарихына шөла қарасақ, ол 1941-1942 жылдары Қазақ КСР Оқу халық комиссариатында мектептер басқармасының бастығы, 1942-1944 жылдары Қазақ КП Орталық

Комитетінің лекторы, 1943-1948 жылдары Қазақ Ғылым академиясының тарих, археология және этнография институтында аға ғылыми қызметкер, институт директорының орынбасары болып қызмет атқарады. [4]

Бекмахановтың ғылым жолындағы алғашқы ізденістері педагогика саласымен тығыз байланысты. Ермұхан Бекмаханов қазақ мектептері үшін тұңғыш ежелгі дүние тарихы мен КСРО халықтары тарихы бойынша әдістемелік-құралдар жасауға белсенді қатысады. Аталмыш ғылыми еңбектер 1938-1939 жылдары «Халық мұғалімі» (қазіргі «Қазақстан мектебі») журналында жарияланып, ұстаздардың ғана емес, сондай-ақ былайғы жұрттың да қызығушылығын тудырды. Е. Бекмахановтың тарих ғылымына басы бүтін ден қоюы соғыс кезеңімен тұспа-тұс келді. Оның тарих ғылымындағы алғашқы қадамдарына, кейін үлкен арнаға ұласуына қамқорлық жасап, жетекшілік еткен КСРО ғылым академиясының академигі, белгілі тарихшы Анна Михайловна Панкратова болған еді. Академик-тарихшы жас ғалымға бағыт-бағдар беріп, ғылыми ізденісінің жетілуіне көп ықпал етті. 1941 жылдың күзінде Мәскеу түбіндегі қауіпті жағдайға байланысты Ресейдің ірі тарихшы-ғалымдарының тобы Алматыға қоныс аударды. Орталықтан келген тарихшылардың ішінде А.М. Панкратовадан басқа атақты М. П. Вяткин, Н. М. Дружинин, Я. Я. Зутис, А. П. Кучкин сияқты тамаша мамандар болды. Іскер ғалым А. Панкратова олардың бәрін шоғырландырып, соғыс талабына сай ғылыми жұмысқа пайдалануды ұсынады. Бұл идеяның басы-қасында сол кезде Оқу халық комиссариатында қызмет істейтін Ермұхан Бекмахановта жүреді. Сөйтіп, Ресей мен Қазақстан ғалымдарының үлкен тобы алдымен мектеп мұғалімдері үшін соғыс жағдайында тарих пәнінің оқыту әдістемесін аз уақытта жасап шығарады. Аталмыш әдістемелік құрал тез арада баспаға жіберіліп, тіпті Өзбекстанда да жарық көреді. Бұдан соң, ресейлік тарихшылар мен жергілікті ғалымдар тобы бірлесе отырып, ерте дүниеден бастап сол кезге дейінгі қазақ тарихының бір томдығын жазуға кіріседі. Орыс ғалымдарының көпшілігі қазақ тарихын толыққанды білмейтін. Олар Алматы мұрағаттарынан, Ұлттық кітапханадан мағлұматтар алуға мүмкіндік алады. Осы жұмыстарға араласқан ғалымдардың ішінде ең жасы, көңілден шығар іс атқарғаны Ермұхан Бекмаханов болған.[5]

Сол кездерде «Қазақ КСР тарихын» дайындау барысында үлкен дау туғызған мәселе 1837-1847 жылдардағы Кеңесары Қасымұлының көтерілісіне байланысты болды. Авторлар ұжымының өзара талқысынан соң, Е. Бекмахановтың көзқарасы көпшілік қолдауына ие болып, кітаптың сол тарауын жазу оған жүктеледі. «Қазақ КСР тарихының» бір томдығы 1943 жылы Алматыда басылып шықты. Бұл еңбек Кеңестік республикалардың тарихын зерттеудегі алғашқы жұмыс болумен ерекшеленеді. Сондай -ақ, оны жасауға беделі зор, білімі мол ғалымдардың қатысуы - кітаптың маңызын арттырды. «Қазақ КСР тарихы» сталиндік сыйлыққа да ұсынылды. Бұл ұсыныс сарапшылардың сынынан сүрінбей өткенімен, авторлар қуанышы ұзаққа созылмады. Кітаптың мазмұндық мәселесі үлкен дауға ұласып, Е. Бекмаханов үшін бұл мәселе трагедияға айналды. Сталиндік сыйлық жөніндегі комитеттің соңғы мәжілісінде КСРО Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Яковлев «Қазақ КСР тарихы» орыстарға қарсы жазылған, саяси жағынан зиянды кітап деген орынсыз пікірлер айтып, сарапшылардың ойын сан-саққа аударады. Яковлев: одақ жерінде жазылатын тарих «орыс ұлты тұрғысынан» жазылған тарих болуы керек, әр республиканың жеке ұлттық тарихын жасау зиянды, интернационализм пікіріне сай келмейді»-деген еді. Әрине, оның көзқарасы - шовинистік тұрғыдағы екені сөзсіз. Нәтижесінде сыйлық берілмейтін болып шешіледі. Ермұхан Бекмаханов 1943 жылы Мәскеуде «Қазақтардың Кеңесары Қасымұлы басқарған азаттық күресі» тақырыбы бойынша жүргізген зерттеулері негізінде кандидаттық диссертациясын қорғайды. Ал, 1946 жылы небәрі 31 жасында «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» тақырыбындағы докторлық жұмысын қорғап, оны 1947 жылы жарыққа шығарады. Алайда, Кеңесары бүлігін сынаушылар Е. Бекмахановтың монографиясын қатал сынға ала бастайды. «Қазақ КСР тарихына» бағыт алған сын-пікірлер енді оның монографиясына ойысады. Жергілікті сыншылар үшін «Қазақ КСР тарихы» авторларына, беделді Мәскеулік ғалымдарға соқтығудың орнына монография авторына «Қамшы ала жүгіру» тиімді керінді. Е.Бекмахановқа өзге біреудің қолжазбасын «ұрлап, көшірген» деп жала жапты. Алайда істің анық-қанығына тексеру жүргізген академик Дружинин «көшіріп алған» деген пікірді мүлде теріске шығарып берді. [6] 1948 жылдың ақпанында КСРО Ғылым академиясының тарих институтында Бекмахановтың монографиясы талқыға салынады. Талқылауда қазақстандық тарихшылар Кеңесары Қасымұлы көтерілісі «реакцияшыл, феодалдық - монархиялық, ұлтшылдық» сипатта деген «ортақ пікір» білдіріп тұрып алады. Оларға Бахрушин, Дружинин, Вяткин және Кучкиндер қарсы шығып, академик Греков автордың жеке басына соқтығу, оны буржуазияшыл, ұлтшыл деп айыптау, ғылыми пікірталасқа жат әрекет екендігіне көңіл аударады. Сонымен, 1948 жылы Мәскеуде өткен ақпан кеңесі Е. Бекмахановқа төнген қауіпті

сейілткендей болды. Өкінішке қарай дау-жанжал онан соң да өрши түседі. 1948 жылдың 14-19 шілде аралығында Қаз КСР ҒА тарих, этнология және археология институтында ғалымның «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жж.» монографиясын тағы да талқылауға салды. Бес күндік талқылауда оның еңбегін сынаушылар өте қатал пікірлерге жол берді. Бұлар: «Е. Бекмахановтың кітабы - мазмұны жағынан негізсіз, буржуазияшыл-ұлтшылдық сарындағы идеясыз еңбек, ғылыми жағынан зиянды» деген пікірлер айтылды. Е. Бекмахановты 1951 жылы ірі саяси қателіктері үшін ҚазМУ-дің КСРО тарихы кафедрасы профессорлығынан шығарылады, университеттен қуылып, ғылыми-атақ дәрежелерінен айырды. Қазақстандағы тұңғыш Қазақстан тарихы кафедрасының ашылуы да Е. Бекмахановтың тағдырымен байланысты болғанына көз жеткізу қиын емес. «Ұлтшылдарды әшкерелеудің» аласапыран тұсында Қазақ КСР тарихы кафедрасы да жабылып, тек 1958 жылы, яғни Е. Бекмаханов айдаудан оралған соң ғана қайта жұмысын бастаған. Е. Бекмаханов бұдан кейін де КГБ-нің «құрығына» ілігіп, бақылауда болады. Ол аласапыран осы уақытта Алматы облысы, Нарынқол ауданындағы мектепте, онан соң, Жамбыл облысы, Шу ауданындағы бір ауылда тарих пәнінен мұғалім болады. Соңғысында жүргенде, яғни 1952 жылы тұтқындалып, 25 жылға сотталады. Қазақ тарихының ірі білгірі, ойы сұңғыла ғалым Е.Бекмаханов сталиндік қуғын - сүргіннің, шовинистік көзқарастың құрбаны болды. [7] Кенжелеп қалған ұлттық тарих ғылымын қаз-қаз бастыру жолында маңдай терін төге еңбек еткен оның есімі осыдан кейін тасаланып, мұралары жоққа шығарылды. Идеологиялық шеңберге мойынсұнбаған ғалым өзінің нағыз дер шағын тұтқында өткізді. Оның тұтқындалуымен бірге қазақ тарихы да қапасақа қамалды, тарихи мұраларымыздың орны үңірейіп қалды. Кеңес дәуірі халықтың, ұлттың тарихшыларын емес, жетекке еріп, айтқанға көніп, шектеулі жұмыстармен ғана айналысатын «партияның сенімді тарихшыларын» жасақтауға тырысты. Қатаң бақылау жасап, олардың нақты тарихи дүниелерді жазуына тыйым салды. Алайда, айтулы 1953 жылдағы өзгерістердің нәтижесінде КСРО-ның бас прокуроры Е. Бекмахановтың ақғау қағазына қол қояды. Алайда, айтулы ғалымның өмірі бұдан кейін де тынышсыздыққа толы болды. Ол 1954 жылы ҚазМУ-ге қайта орналасып, тек аға оқытушылық қызметін ғана атқарды. Осындай әділетсіздіктердің бәріне де тоқырамай, тозбай, қайыспай қарсы тұра білген ғалым ғылыми ізденісін де тоқтатпады. Бойдағы бар күш-жігер, ақыл-ойын ғылыми ізденістерге арнады. 1957 жылы Мәскеудегі «Ғылым» баспасынан оның «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты көлемді жаңа монографиясы жарыққа шықты. Осыдан кейін оған докторлық ғылыми дәреже мен профессорлық атағы қайтарылып берілді. [8]

Ғалымның алаңсыз еңбек еткен кезі 1958-1966 жылдары болды. Осы жылдары ол ойында жүрген орасан көп, ұшан-теңіз идеяларын іске асыруға тырысты. Оның редакторлығымен бірнеше ғылыми жинақтар жарияланды. Ғалымның жетекшілігімен тың тақырыптарға зерттеулер жүргізіліп, оқулықтар даярланды, ғылыми Кеңес ашылып, одақтық ғылыми кеңестер мен конференциялар ұйымдастырылды. Е. Бекмаханов 1962 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясына корреспондент-мүше болып сайланды. Оның ойы Қазақстан тарихын еліміздің барлық жоғары оқу орындарында енгізу еді. Ол тәуелсіздік жылдары ғана іске асты. Тарихымыздың айтулы білгірі, тарлан талант Ермұхан Бекмахановтың асыл тұлғасы кейінгі уақытқа дейін өзінің бағасын ала алмай келгені өкінішті. Ғалым жанын сала зерттеген Кеңесары Қасымұлының болмысы, азаттық қозғалысы бүгінгі егеменді еліміздің тарихындағы айрықша кезең болып, өз бағасын алып отыр. Кеңесары хан қазақ көгіне көтеріліп, ұлттық мақтанышқа айналды. Ал, оның тарихымыздың төрінен орын алуына Ермұхан Бекмахановтың ерен еңбегінің тікелей ықпал еткені сөзсіз.[9]

Ермұхан Бекмаханов 1966 жылы небәрі 51 жасында көз жұмды. Ғұмырының келте болуына қуғын - сүргіннің, айдаудағы азаптардың себеп болғанын айтудың өзі ауыр. Тәуелсіздікпен келген алмас қылыштай ақиқат заман талантты тұлғаларымызды туған халқымен қауыштыруды бастады. Ақталған арыстармен бірге қазыналы мұра тарихымыз, әдебиетіміз, мәдениетіміз қайтып оралды. Ұлтымыздың рухани қазынасы толысты. Қоғамдық өміріміздегі тегеуірінді сілкініс өткен тарихымызға жалтақсыз мойын бұрғызып, шындықтың жүзіне қаймықпай тура қарауға, келешекке нық сеніммен аттануға негіз болды. Осындай түбегейлі өзгерістер кезеңінде Ермұхан Бекмаханов сияқты ғұламаның асқақ тұлғасы, әйгілі есімі қазақ көгінде алтын әріптермен мәңгіге жазылмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сәрсекке, М. Ермұхан Бекмаханов: ғұмырнама / М. Сәрсекке.- Астана: Фолиант, 2010.- 671 б.- (Нартұлға).
2. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы: Көп томдық. Т.18. Ермұхан Бекмаханов. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдырында.- Астана: Астана полиграфия, 2010.- 491 б.- (Мәдени мұра). - (Қазақұлт-азаттыққозғалысы).

3. Сәрсеке, М. Ноқталанған тарихшы: Ермұхан Бекмахановтың шерлі ғұмыры туралы деректі роман-эссе / М. Сәрсеке; әл-Фараби атынд. Қазақұлттықун-ті.- Алматы: Қазақун-ті, 2015.- 570б
4. Омарбеков, Т. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас/ Т. Омарбеков, Ш Омарбеков.- Алматы: Қазақун-ті, 2004.- 388б.
5. Махат, Д. Тіл мен ділтағдыры: тарихи деректер, уақыт бедері және ақиқат: (мақалалар мен зерттеулер) / Д. Махат.- Астана: Ана тілі – Ата тарих, 2007.- 192б.
6. Бекмаханов, Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40- жылдарында: Оқу құралы / Е. Бекмаханов.- Алматы: Санат, 1994.- 416б.
7. Бекмаханова Х. "Мехнат бізді мойыта алмады [Текст] / Бекмаханова Х. // ЕгеменҚазақстан . - 2013. - 15 ақпан (№ 68). - 7
8. Сәрсеке М. Ермұханның "соңғы шайқасы" [Текст] / Сәрсеке М. // Егемен Қазақстан . - 2015.- 19 ақпан (№ 33). - 9
9. Ермахан Бекмаханов – қазақ тарихының геродоты [Мәтін] // Мәдениет. - 2015. - №9.- Б.2-6

**СТАНОВЛЕНИЕ КАК ЛИЧНОСТЬ И НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ЕРМУХАНА БЕКМАХАНОВА
С.Б. Бажеева**

В статье рассматривается жизненный путь Ермухана Бекмаханова и его научно-педагогической деятельности.

**RESEARCH IN SCIENCE AND PERSONAL GROWTH AND DEVELOPMENT OF
YERMUKHAN BEKMAKHANOV
S.B. Bajeeva**

The article is concerned with the way of life of Ermukhan Bekmakhanov and his scientific and pedagogical activity.

УДК [94:323] (474.5)

Д.А. Джумагалиев

Институт истории государства КН МОН РК

АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ «ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТВЕ

***Аннотация:** Статья посвящена аспектам реализации «исторической политики» в современной Литве. На основании материалов в СМИ и других источников автор рассматривает историческую политику проводимую Литовской Республикой для формирования идеологических основ государства.*

***Ключевые слова:** историческая политика, историческая память, СССР, Прибалтика, Литва.*

В конце 80-х и начале 90-х годов взор мирового сообщества был обращен на восток. На глазах всего мира шел распад последней великой империи современности Советского Союза. Этот процесс имел историческое значение всемирного масштаба, так как затронул многие страны. Несмотря на прошедшие четверть века, последствия этого события продолжает влиять на современный мир. С падением советского военно-политического союза и продвижением блока НАТО на восток, в Восточно-Европейских странах некогда входивших в сферу влияния СССР, и в странах Прибалтики являвшихся составной частью Советского Союза идет процесс национального государственного строительства и переосмысления исторического прошлого. На этот процесс влияют экономические и политические приоритеты этих стран.

Как известно, история может дать ответ на те или иные события прошлого, между тем, уроки прошлого зачастую играют непосредственную роль в жизни сегодняшнем. Возникает вопрос о политической актуальности исторической науки в целом. В связи с этим, большое значение имеет

актуальность исследования исторической политики проводимой странами Прибалтики и Восточной Европы.

Термин «историческая политика» был введен немецкими историками в конце 80-х годов XX века, позднее её заимствовали и развили польские историки. По определению российского историка Алексея Миллера, «историческая политика – это набор приёмов и методов, с помощью которых находящиеся у власти политические силы, используя административные и финансовые ресурсы государства, стремятся утвердить определённые интерпретации исторических событий как доминирующие» [1, с. 10]

На сегодня исследование исторической политики широко распространился по всему миру, наиболее всего в пост-коммунистических государствах. Впутывание политики в историю происходит в каждой стране, выделяясь лишь размахами мероприятий, осуществляемых государственной администрацией. В бывшем СССР беспрецедентная «национализация истории» стремительно стала разворачиваться именно тогда, когда, впечатленные перестройкой, многие виднейшие обществоведы выражали уверенность в том, что процесс «возвращения советских историков в мировое научное сообщество необратим» [2, с. 13].

Советское многонациональное государство никогда не было единым. Оно состояло из ряда национальных регионов, которые обладали существенными отличиями. Особым статусом обладала Прибалтика. Коренные жители всегда были склонны считать себя, свои народы и культуры ближе к Западу, тогда как Россия и другие союзные республики воспринималась ими как Восток. Понятие принадлежности балтийских государств Европе появилась до включения прибалтийских республик в состав Советского Союза. Ее корни следует искать не только в межвоенном периоде, но и на ранних этапах, когда Прибалтика развивалась в рамках Европы. К тому же национальная политика СССР была сильно идеологизирована, активно пропагандировался лозунг слияния наций, создания новой общности – советского народа. Стирание самобытности каждой национальной культуры шло через активное внедрение русского языка [3]. Результатом чего стало отождествление русских и коммунистов, советизации и русификации.

Европейская идея в балтийском варианте представляет собой идею принадлежности балтийских наций и государств к особому типу цивилизации основанной на христианской этике, гуманистических традициях эпох Ренессанса, Реформации, Просвещения, объединяющей народы Европы. Европейская идея стала одним из компонентов национальной идентичности Литвы. Галина Кобецкайте в 1993 году, отмечая «мультикультурность европейских стран», писала, что «Европа объединяется, соединяется, стремится к единообразию, вскоре исчезнут границы, будет введена единая денежная система, даже гражданство будет европейским, Европа не только идет к единообразию, она раздвигает свои границы» [4, с. 133].

Национальная идентичность в государствах – бывших республиках СССР складывается по антиколониальной модели [5, с. 21]. События последних лет, интеграция стран Балтии в ЕС подчеркивают историческую предрасположенность Латвии, Литвы и Эстонии к тому, чтобы быть частью европейского политического, культурного и экономического пространства. Местные политические элиты сделали выбор в пользу Европы, еще раньше на подобный шаг пошли латышские, литовские и эстонские интеллектуалы. На протяжении XX столетия Балтия пребывала в зоне бесспорного европейского влияния и культурного доминирования [4, с. 152].

Одним из интереснейших стран региона, с точки зрения исторической политики, безусловно, является Литовская Республика. Государственность Литвы имеет тысячелетнюю историю, которую можно отследить до князя Миндовга (1195-1263), основателя Литовского государства. Объединяя раздробленные литовские и соседние русские земли, Литва достигла вершины могущества в конце XIV века при великом князе Витовте. Но время никого не щадит, великие империи со временем распадаются, эта участь не обошла и Литву. От государства когда то занимавшего территорию от Балтийского до Черного моря, осталась лишь небольшая часть, собственно литовских земель.

Географически Литва находится на северо-востоке Европы. На севере граничит с Латвией, на юге и востоке - с Республикой Беларусь, на юго-западе - с Польшей и Калининградской областью России. На западе омывается Балтийским морем, и занимает площадь 65 301 кв. км. Население Литвы составляет около 3,5 млн. человек. Этнические группы: литовцы - 80%, русские - 8,6%, поляки - 7,7%, белорусы - 1,5%, украинцы - 1,2%. Литва является парламентской республикой. Независимость республики была объявлена 11 марта 1990 года, СССР признал независимую Литовскую Республику 6 сентября 1991 года. Глава государства – президент. Глава правительства – премьер-министр. Законодательный орган – однопалатный Сейм [6].

Основы политики Литвы на постсоветском пространстве заложены еще «Конституционным актом о неприсоединении к постсоветским восточным союзам» от 8 июня 1992 года. Литва провозгласила, что «никогда и ни под каким видом не присоединится к создаваемым на основе бывшего СССР политическим, военным, экономическим или иным союзам либо содружествам государств» [7].

Историческая память стала фундаментальной основой национально-государственного строительства в постсоветских республиках, однако эта память была очень избирательной. Новые независимые страны «забыли» всё из своей давней и недавней истории и построили постсоветскую национальную идеологию. В частности, вся историческая политика стран Прибалтики основывается на доктрине правопреемства. Современные Литва, Латвия и Эстония – это государства, возникшие на обломках Российской империи по итогам Первой мировой войны, естественное нормальное развитие которых было прервано «советской оккупацией» [8].

Как было отмечено выше, историческая политика проводится государством, чтобы формировать идеологические основы государства. И для того, чтобы продвигать эту политику создаются негосударственные объединения и фонды с сильной финансовой поддержкой. Во главе этих организаций встают видные общественные деятели. Создаются учреждения, которые способствуют координации тенденций развития истории, с целью защиты исторического прошлого в интересах государства.

В Вильнюсе в бывшем здании гестапо и НКВД создан и действует Музей жертв геноцида Литвы. Эти музеи – визуальное свидетельство конструирования в странах Балтии идеологии тотального отказа от советского прошлого путем приравнивания Советского Союза к Третьему рейху, Сталина – к Гитлеру, а коммунизма – к нацизму. И прибалтийские законы, вводящие уголовную ответственность за несогласие с оккупационной доктриной, были приняты в продолжение серии законов, по которым многие европейские страны вводят уголовное преследование за отрицание Холокоста и других преступлений нацистов. Музей жертв геноцида в Вильнюсе – единственный на постсоветском пространстве музей, располагающийся в бывшем здании КГБ (в период нацистской оккупации здесь находился также и гестапо). Само здание является историческим памятником и единственное изменение в его внешнем виде – гранитные плиты на одной из стен, на которых выбиты имена литовцев-партизан, боровшихся после Второй мировой войны за независимость от СССР [9].

Также в Литве создан и действует Центр исследования геноцида и резистенции жителей Литвы (ЦИГРЖЛ). Это государственное учреждение, занимающееся исследованием проявлений геноцида, преступлений против человечества и военных преступлений в Литве, преследований жителей Литвы в период оккупации, процессов вооруженного и невооруженного сопротивления оккупационному режиму, иницирующее юридическую оценку действий организаторов и исполнителей геноцида, увековечивающее память борцов за свободу и жертв геноцида. Кроме того, центр координирует исследования в данной области, проводимые другими учреждениями [10]. Деятельность, задачи, функции, правовое положение, структура и организация работы ЦИГРЖЛ определены в [Законе о Центре исследования геноцида и резистенции жителей Литвы](#) [11].

Центром исследования геноцида и резистенции жителей Литвы руководит генеральный директор, которого по предложению премьер-министра назначает и увольняет Сейм. ЦИГРЖЛ подотчетен Сейму и правительству Литвы.

Литва, Латвия и Эстония в начале 90-х годов поставили перед собой задачу требования с Германии и России, возмещения им ущерба за несколько лет нацистской и многолетней советской оккупации страны. А в 2000 году литовский Сейм принял закон «О возмещении ущерба от советской оккупации». Для подсчета этого ущерба при Сейме была создана специальная комиссия. В 2010 году литовский Сейм принял закон об уголовном преследовании за «отрицание факта оккупации».

В современной Литве присутствует два подхода к формированию государственности и ее позиционированию в мире. Эти подходы можно показать на примере двух политических деятелей. Одними из них являются литовский политик, публицист Витаутас Ландсбергис и бывший президент Литвы Валдас Адамкус. Для В. Ландсбергиса Литва представляла интерес, прежде всего как политическое и геополитическое явление. Как активный сторонник теории «нации-государства» он призывал к использованию опыта Великого Княжества Литовского при формировании литовской исторической политики. По его мнению, сохранение литовского духа в сочетании с активностью литовского народа неизбежно приводило бы к сохранению особого статуса Литвы в любых межгосударственных объединениях, включая Европейский союз. Политик подчеркивает, что исторические знания особенно важны для таких стран, как Литва, поскольку эти страны вынуждены

опровергать «инсинуации» о том, будто после развала СССР появились новые страны [12]. Как известно, Литва вошла в Российскую империю в 1795 году по итогам третьего раздела Речи Посполитой. В 1915 году она была оккупирована кайзеровской Германией, а в 1918 году провозгласила независимость. 3 августа 1940 года Литва стала частью СССР.

Совсем другой взгляд на развитие Литвы демонстрировал В. Адамкус. Он был приверженцем «открытой» Литвы, пребывающей в составе западных демократий и разделяющей базовые принципы свободного мира. Будущее Литвы В. Адамкус связывал с формированием политической демократии по американскому образцу и укреплением начал толерантности в литовском обществе. Распространение трансатлантических идей в Литве он сравнивал с христианизацией Литвы [13, с. 95].

В настоящее время в Литве более распространены идеи В. Ландсбергиса. Рост евроскептических настроений вызван рядом причин, но при этом важной задачей является сохранение литовской национальной идентичности в условиях сохранения Литвы в составе ЕС. Касаемо наследия Великого Княжества Литовского, то его нужно расценивать не в качестве элемента возрождения ушедшего величия, а в качестве символа литовской суверенной государственности, применяемого в принципиально новых условиях. Способность к модернизации в рамках трансатлантического объединения, а не замкнутость на своих проблемах позволит Литве избежать участи превращения в захолустье Европы.

В заключение следует сказать, что с вхождением Литвы и других прибалтийских стран в Европейский союз, политические и экономические интересы тех или иных государств будут оказывать влияние на идеологию и историческую политику в данном регионе. А с окончанием «холодной войны» и распадом СССР противоречия в регионе не исчезли, вместо старых появились новые геополитические и иные проблемы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Миллер А. Россия: Власть и история // Pro et Contra. Журнал Российской внутренней и внешней политики. Т. 13. – 2009. – С.6-21.
- 2 Буховец О.Г. Центральная и Восточная Европа: Почему не срабатывает демонстрационный эффект западного историописания? // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. Вып. 5 / Рэдкал. У.Н. Сідарцоў (адк. рэд.), С.М. Ходзін (нам.адк. рэд.) [і інш.] – Мн: БГУ, 2009. – С. 9-19.
- 3 Кобецайте Г. Почему мы (второй раз) вышли из Империи? // [Электрон. ресурс]. – URL: http://moscovial.narod.ru/mokslas/2008_03_Kobeckaite_Imperija.htm (дата обращения: 14.10.2016)
- 4 Кобецайте Г. Родной язык – по воскресеньям? // Вильнюс. 1993. № 1. – С. 133-152.
- 5 Поляков Л.В. Основы политического консультирования. М.: КДУ: Издательство МГУ, 2004. – 238 с.
- 6 Литва // [Электрон. ресурс]. – URL: <http://www.countries.ru/?pid=358> (дата обращения: 14.10.2016)
- 7 Конституционный акт Литовской Республики о неприсоединении Литовской Республики к постсоветским восточным союзам // [Электрон. ресурс]. – URL: <http://highlander-ge.blogspot.ru/2013/02/blog-post.html> (дата обращения: 11.10.2016)
- 8 Элите стран Балтии предложили пустить часть зарплаты на компенсации за «советскую оккупацию» // [Электрон. ресурс]. – URL: <http://www.baltija.eu/news/read/43894> (дата обращения: 14.10.2016)
- 9 Музей жертв геноцида в Вильнюсе (Литва). Описание места и фотоэкскурсия // [Электрон. ресурс]. – URL: <http://urokiistorii.ru/memory/place/51648> (дата обращения: 14.10.2016)
- 10 [Сайт Центра исследования геноцида и резистенции жителей Литвы (ЦИГРЖЛ)]. – URL: <http://genocid.lt/centras/ru> (дата обращения: 14.10.2016)
- 11 Закон Литовской республики. От 5 июня 1997 г. № VIII-238. Вильнюс // [Сайт Сейма Литовской Республики]. – URL: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=43653 (дата обращения: 14.10.2016)
- 12 Ландсбергис: Россия хочет, чтобы историю писали по ее варианту. // [Интернет-портал компании «Ekspress Grupp»]. – URL: <http://ru.delfi.lt/news/politics/landsbergis-rossiya-hochet-chtoby-istoriyu-pisali-po-ee-variantu.d?id=29228625> (дата обращения: 17.10.2016)
- 13 Лопата Р. Литовские политики об исторической миссии Литвы // Беларусь в современном мире – Беларусь у сучасным свеце: материалы XIV Международной конференции, посвященной 94-летию образования Белорусского государственного университета, 29 октября 2015 г. / редкол.: В.Г. Шадурский [и др.]. — Минск: Изд. центр БГУ, 2016. – С. 95-96.

**ҚАЗІРГІ ЛИТВАДАҒЫ «ТАРИХИ САЯСАТТЫҢ» ЖҮЗЕГЕ
АСЫРЫЛУ АСПЕКТИЛЕРІ
Д.А. Жұмағалиев**

Мақалада қазіргі Литвадағы «тарихи саясаттың» жүзеге асырылуының аспектілері және оның мемлекеттің идеологиялық негізін қалыптастырудағы орны қарастырылады.

**ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE «HISTORICAL POLICY»
IN THE MODERN LITHUANIA
D.A. Jumagaliyev**

The article discusses aspects of the implementation of the «historical policy» in the modern Lithuania and in the formation of the ideological foundations of the state.

ЖОЖ 94:070(574)

Ж.С.Жылгелді

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

**АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР ТУРАЛЫ
БАСПАСӨЗДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН МАҚАЛАЛАРЫ**

***Аннотация:** Мақалада қазақ зиялыларының халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін оның бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою мақсатындағы жазылған мақалалар жайлы қарастырырылған. ХХ ғ. басындағы Қазақстандағы саяси және әлеуметтік мәселелер мерзімді басылымдар беттерінде кеңінен көтерілген болатын.*

***Кілттік сөздер:** Алаш, Ә. Бөкейханов, «Қазақ» газеті, Айқап, әлеуметтік мәселелер.*

ХХ ғасырдың басындағы алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары өздерінің саяси қызметінде ұлттық, сондай-ақ жалпы адамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп білді. Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресінде көмектесуге ұмтылды, әрбір адамның және әрбір халықтың жеке өз бостандығына құқығы мен бүкіл өркениетке еркін қол жеткізуі сияқты жалпы адамзаттық қазыналар үшін күресті. Қазақ зиялылары 1905 жылдан бастап осы мақсатта дала өңірінде қызу қызмет жүргізді. Қазақ зиялыларының көшбасшылары халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін оның бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін түсінді. Қазақ зиялыларының бүкіл қызметі осы мақсатқа арналды деуге болады. Ұлттық «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінің, «Айқап», «Сарыарқа», «Абай» журналдары мен басқаларының беттерінде олар тек білім ғана өркениетті дүниеге жол ашады, қазақтардың ұлт ретінде сақталуына көмектеседі деп, қазақ халқын білім алуға шақырды. Тіл мен әдебиетті дамыту ерекше бөліп көрсетілді. Қазақ тілі мен әдебиетінің дамыту проблемалары жөнінде араб графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінің тұңғыш талантты реформаторы, «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Жаңа әліпби» (1928) атты қазақтың тіл ғылымында ғана емес, бүкіл ғылыми түркітану әлемінде де жаңашылдық деп саналатын еңбектердің авторы А. Байтұрсынов көптеген мақалалар жазды. «Қазақ» беттеріндегі еңбектерінде А. Байтұрсынов балаларды мектептер мен медреселерде оқытудың маңыздылығын атап көрсетті. Ол өзінің қазақ және орыс мектептеріндегі оқыту проблемалары туралы ой-пікірлерін баяндай келіп, балаларды міндетті түрде екі жыл қазақ тілінде оқытуды талап етеді, «бастауыш мектептер миссионерлік саясаттан тыс болуға тиіс, яғни әрбір халықтың өз тіліне, жазуына және дініне құқығы болуға тиіс» деп санайды. Сонымен бірге ол орысша сауаттылықты да үйрену қажет екенін атап өтеді. ХХ ғасырдың басында қазақ зиялыларының қызметінде құқық проблемалары елеулі орын алды, өйткені қолданыстағы патша заңдары көшпелі халықтың құқығына нұқсан келтірді, мұның наразылық туғызғаны табиғи нәрсе. Өз халқының ежелгі өз жеріндегі қасіретті жағдайы туралы толық хабардар болған олар патша өкіметіне қазақ халқының әлеуметтік қажеттері туралы хабар жеткізуге, оның құқықтық мүдделерін қорғауға тырысты [1].

ХХ ғ. басындағы Қазақстандағы саяси және әлеуметтік мәселелер мерзімді басылымдар беттерінде кеңінен көтерілген болатын. Сондай мерзімді басылымдардың бірі – «Қазақ» газетінің

1914 жылғы санында Ә. Бөкейханның «Мұсылман съезі» атты мақаласында съезд барысында талқыға түскен мәселелерді жазады. Сондай өзекті мәселелердің бірі – қыздың неке жасы қарастырылып, 13 жаста адам баласының өсіп-жетілмейтінін ескере отырып, заңда неке шартына әйел жасы 16, ер жасы 18 болып жазылғандығын айтады. Яғни, ұл-қыздарды үйлендіруде жас ерекшеліктерін де ескеру керектігі, сол арқылы қызды жастайынан ұзатуға тыйым салынғандығы байқалады. Сонымен бірге Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романында да ұл жағының қалың малы жетпегендіктен Ақбілектің ұзатылмағаны, соның нәтижесінде қыздың көп қиналғаны, ақырында ол қалаға кетіп, оқу оқып, ғылым-білімнің арқасында көзі ашылғандығы, әйелдердің ер адамдармен тең екендігі жазылған. Бұл еңбекте ескі салт-сананың құрсауынан шыға алмаған қазақ қыздарының аса ауыр өмірі, оқудың ер адамдарға ғана емес, әйелдерге де керектігі насихатталады.

Әлихан Бөкейхан «Овцеводство в Степном крае» атты еңбегінде: «В последнем наблюдении мы видим цифровое выражение оригинальной всем известной черты киргизского семейного быта, в котором жен покупают. Бедные, не имея средств для уплаты за невесту, подолгу остаются холостыми и семьи маломочных хозяйств обогащаются мужчинами; богатый, располагая скотом для уплаты «калыма», имеет по две, по три жены; в богатой семье много женщин; на киргизской женщине лежит вся тяжелая работа; чем беднее семья, тем доля женщины в ней горше и тем не менее она выживает...» [2]. Ә. Бөкейхан ғылыми талдаулардың негізінде малдың тек тұрмыста ғана емес, адам өмірінде де, яғни үйленуде де басты рөл атқаратынын, қалың малды төлей алмағандықтан кедейлердің ұзақ уақыт үйлене алмай, кедейдің үйінде ер адамдардың санының, байларға қарағанда көп болатынын, қазақ әйелдерінің ауыр тұрмысын көрсетеді.

1917 жылы 21 шілдеде жалпы қазақ съезі болып, бағдарлама бойынша 14 мәселе қарастырылып, соның 9-шысы әйел мәселесі болатын. Ол бойынша: «әйелдердің саяси құқықтары ерлермен теңестіріліп, күйеуге тию ерік әйелдің өзіне беріліп, қалың малды жоғалтып, 16-ға толмаған қызға һәм 18-ге толмаған жігітке молданың неке оқуға рұқсаты жоқтығын, молда неке оқырлықта әйел мен еркекті карама-қарсы қойып ризалықтарын біліп оқуы керектігін, әмеңгерім деп зорлық қылуға тоқтау салып, екінші қатын алатын адам бұрынғы қатынының разылығын алуы тиіс екендігін, бұрынғы қатыны кетемін десе, басқа байға тигенше бұрынғы байы оны бағып-қақсын және жеті атаға келмеген жерден қазақ қыз алмасын» деген қаулы шығарылады.

Бұл қаулыда әйелдердің саяси құқықтары ерлермен теңестіріліп, ұл- қыздардың некеге тұру жасы және жеті атаға келмеген жерден қыз алуға рұқсат берілмейтіндігі нақты жазылады. Ал, әйелдер күйеуінен басқаға кеткенше, бұрынғы күйеуі оны бағып-қағу қажеттігі міндеттеліп, бұл әйелдерге әлі де болса қамқорлық жасау керектігін көрсетеді.

Француз зерттеушілері А.Беннигсен мен Ш.Лемерсье-Келькежейдің сөзімен айтсақ: «XX ғасырдың басында патшалық Россияға деген жеккөрушілік бойын түгелдей билеп алған қазақ зиялыларының» отаршылдық езгіге қарсы күресте, баспасөздің қажеттігін терең сезінуі болса, екіншіден, бүкіл империяны дүрліктірген бірінші орыс революциясының әсері еді. Ол туралы «Серкені» шығарушылардың бірі, оның негізгі авторы Міржақып Дулатұлы: «1905 жылдан бері біздің қазақ жұрты да басқалардың дүбіріне елендеп, олардың ісіне еліктеп ұлт пайдасын қолға ала бастады», - деді.

«Серкенің» не жазғаны, не айтпақ болғаны, жалпы бағыт бағдары мен мақсаты, неліктен «Серке» атанғандығы туралы газет шығарушылардың бірі. М.Дулатовтың газеттің бірінші санында жарияланған «Жастарға» деген өлеңі мен екінші санындағы «біздің мақсатымыз» атты бас мақаладан көруге болады. Өлеңінің бірінші шумағында:

Найзаменен түртсе де,
Жатырсың, қазақ, оянбай.
Мұнша қалың ұйқыны
Бердің бізге, ой, аллай-ай!

Бірінші шумақтан М.Дулатовтың бүкіл саналы өмірінің басты мақсатына айналған, қалың ұйқыдағы қазағын оятудың әрекеті байқалады.

М. Дулатов өзінің шығармаларында қазақтарды оқуға, орыс білімін үйренуге, өнерлі болуға шақырады. Ол «Шығармаларында» өлеңдер жинағының алғы сөзінде былай деп жазады: «Қой, бүйтпелік, һәр халықтың күші һүнер болса, ол һүнерге аллатағала қасында һимәтіміз саясында біз қазақтар да ортақ болсақ керек, соның үшін мұсылманша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін қойып, көңілін ашып, мұнымен ахиреттік файдамызды табалық. Екінші – дүниемізде қажетті хақыларымызды алып, жерімізді, малымызды сақтау үшін, басқалардан қорлық көрмес үшін, орысша оқып, білім алу» [3]. Сонымен қатар М. Дулатов «Мұғалімдерге» атты мақаласында қазақтардағы оқу жайына байланысты: «Қазір біздің қазақ халқында оқудың жаңа дәуірі

басталған кез. Біздің қазақта шын қазақша мектептің керектігін біле бастаған шақ. Бұрын бізде екі түрлі оқушы бар еді. Орысша һәм мұсылманша. Орысша оқығандар қазақша хат тани білуді ғана қанағат қылып, көбі оған да шорқақ еді. Мұсылманша оқу тәртібі ең төмен дәрежеде болып... еді. Бұрын 5-6 жыл оқып та хат тани алмай қалатындар көп болушы еді. Кісі қайда оқыса да, керек ноғайша, керек орысша, керек басқаша, асыл мақсаты білім үйреніп, асса халқына, қалса өзіне пайда келтіру».

XX ғ. басында шыққан «Қазақ» газеті жеке жинақ болып басылып отыр. Осы жинақта қазақ зиялыларының оқу-білімге, саяси өмірге, салт-дәстүрге және т.б. өзекті тақырыптарға арналып мақалалары жарияланған. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы санында М.Д. (М. Дулатов – авт.) деген атпен «Оқушыларға жәрдем жамияты» атпен жарияланған мақалада: «Басқалармен тізелесуге, тартысуға, жарысуға оқу-білім керек. Надан жұрт оқымысты, білімді жұртпен қатар тіршілік ете алмайды, есігінде жүріп азып-тозып кетеді. Сондықтан осындай мезгілі өтпей тұрғанда қазақ баласына оқуға жабысудан басқа жол қалған жоқ. Теңдікке жетсек те, жұрттығымызды сақтасақ та, дүниеден сыбағалы орнымызды алсақ та, бір ғана оқудың арқасында аламыз. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз – оқу. Надан жұрттың күні қараң, келешегі тұман. Қазаққа орысша, мұсылманша оқудың екеуі бірдей керек. Біріне артықшылық, біріне кемшілік беру қате. Орысша оқушылар сайрап жатқан даңғыл жолға түскен секілді, орыстың тәрбие-тәртіпке қойылған школдарына кіріп оқиды, неше жыл оқитыны, алатын мағлұматы, бітіргеннен кейін нендей қызметке жарарлығы күні бұрын белгілі...».

Бұл үзінділерден көріп отырғанымыздай, М. Дулатов қазақ халқын тек оқу-білімге, өнерге, басқа ұлттардың тілін білуге шақырып қоймай, өз халқына да қызмет қылып, пайда келтіру керектігін және орыс тілінің, мектептерінің қоғамда алатын орнын да жазады.

«Қазақ» газетінің жинағында А. Байтұрсыновтың (1873-1937) қазақ балаларын оқыту, мектептер ашу, мұғалімдермен қамтамасыз ету, мектеп керектері жайынан бірнеше мақалалары жарық көрген. «Бастауыш мектеп» атты мақаласында: «Бастауыш мектептер жалғыз үкімет пайдасы үшін болмай, халық пайдасы үшін де боларға керек. Үкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, әр халыққа керегі өз діні, тілі жазуын сақтау. Солай болған соң бастауыш мектеп, әуелі миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек яғни қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір, суық қолдан тыныш боларға керек», - деп жазады. А. Байтұрсынов бұл мақаласында бастауыш мектептің ауадай қажеттігін айта отырып, оның саясаттан, миссионерлік пікірден аулақ болуын және білімді мұғалімдерге аса мұқтаждығын айқындай түседі.

Қазақ ұлтының дамуына, өркендеуіне үлес қосқан зиялыларымыздың ішінде С. Торайғыров ерекше тоқталуды қажет етеді. Оның «Қазақ ішінде оқу жолы қалай?» атты мақаласында: «Қазақтың қай жерінде болса да молда таралмаған, аз-аздап болса да төте оқу жайылмаған жер жоқ есебінде. Сол молда атанған адамдарымыз мейлі ескі жолдың қу мүйізді, құлқын өнештілері болсын, мейлі жаңа жолдың жарып салма, жарық ойлы, ғылым, педагогиканы судай ағызатын аузы алты қарыс атақтылары болсын қазіргі қалпында қазақ ұлтына пайда тигізіп ғылым, өнер шашудың қиындығы іштен тума соқырдың көзін ашу орайы жоқ өткелсіздеу көрінеді. ... Менің түсінуімше қазақ ішіне оқудың таралмауы, таралса да ілгері баспауының бірінші себебі: молдалардың үйрете білмегендігінен емес, үйрету тізгінінің қолдарына берілмей, осындай бәлелерге ұшырауларынан деп білемін», - деп жаза келіп, қазақ мырзаларының 15-20 баланы жиып әкеліп беретінін, ол балаларды сабақты меңгеру қабілетіне қарай оқытудың қажеттігін және олардың ата-аналарының разы болмағандығынан, я бір уақытта жиналмағандығынан екі-үш бөлім қылып оқытуға тура келетіндігі себептерін нақты көрсетеді [4]. Бұл мақаласында С. Торайғыров қазақ балаларын оқытудың кемшіліктері мен қиындықтарын нақты жаза отырып, сол кемшіліктерді жоюдың жолдарын және аса қажеттігін айтады.

Әлихан Бөкейхановтың 1910 жылы Санкт - Петербургте басылып шыққан «Киргизы» деген еңбегінде: «На киргизском языке пока нет ни одной газеты, точно так же киргизии не располагают до сих пор своей типографией. Мысль о том и другом возникла в Киргизской степи в счастливые дни свободы, но не осуществилась... Киргизская степь покорно несла беззакония, глубоко затаив ненависть и злобу»-деп жазуы сол қажеттіліктен туындаған еді. Ол туралы тарихшы М.Қойгелдиев: «XX ғасырдың алғашқы он жылдығында қазақ ұлттық интелгенциясы үшін жалпы елдік зәру мәселелерді көтеретін қоғамдық ойға қозғау салып, бағыт бере алатын газет журналдар шығару үлкен қоғамдық мәселеге айналған болатын. Қарқаралы петициясында өкімет алдына қойылған негізгі талаптардың қатарында қазақтардың «күнделікті мұқтажын айқындап отыру үшін қазақ тілінде газет шығару қажеттілігі» деп айтылған еді», - дейді. [5].

1913 жылы газетте жарияланған 215 мақаланың 44-ін Ә.Бөкейхан, 32-ін М.Дулатов, 23-ін А.Байтұрсынұлы жазған. Зерттеуші Ө.Әбдіманов газет алдына қойған бұл мақсаттарды шартты түрде: саяси-әлеуметтік мәселелер, шаруашылық-экономикалық мәселелер және мәдени-ағартушылық мәселелер деп үш желіге бөле отырып: «Газеттің осы мәселеге қатысты жарық көрген мақалаларын негізінен үш публицист жазып және дайындап отырғаны талассыз шындық. Олар Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов. Қай-қайсысы да кез-келген тақырыпқа жаза алар хас шеберлер болғанымен де Ә.Бөкейхан көбінесе саяси экономикалық, Ахмет-мәдени-ағартушылық, Міржақып әдебиет пен өнер мәселелеріне көбірек барғаны «Қазақ» беттерін ақтарғанда көзге айқын түседі. «Қазақтағы» көптеген бас мақалаларды А.Байтұрсынұлы жазған және бас жазушы ретінде қандай да бір мәселе болмасын өзіндік пікірін, өзіндік көзқарасын білдіріп, газеттің бағыт-бағдарын айқындап отырған. Оның кейінірек «батысшылдық» тобының идеологы атануы себепші болған көбіне – көп осы «Қазақтың» мақалалары арқылы танылуы болса керекті», - дейді.

1913 жылы ғана жер туралы айтылған. Жерге қатысты мақалалардың көбін ғасыр басындағы осы мәселенің ел таныған маманы Ә.Бөкейхан жазған. Дегенмен, мәселенің өте маңыздылығына, өткір қойылуына байланысты А.Байтұрсынұлы сол жылғы газетке «Қазақ жерін алу турасындағы нұсқа», «Жер жалдау жайында», «Көшпелі хәм отырықшы норма» сияқты мақалалар жазды. Жер мәселесі М.Дулатұлы «Земство не нәрсе» атты мақалалар сериясында да айтылған. «Айқап» журналының 1911 жылғы №11 санында Азамат Алашұғлы бүркеншік атымен Міржақып Дулатұлының «Жер мәселелесі» атты мақалада: қазақ жеріне мұжықтар орналастыруына байланысты қазақтарға бұрынғыдай көшіп жүру керек пе он бес десятинадан ер басына жер кестіріп, қала болу керек пе? Деген сұрақ төңірегінде зиялылар мен ноғайлар газет журнал арқылы мақалалар беріп, жақсы жерге орналастыруды пайдалы көрді. Атақты қазақ адвокаты Бакытжан Қаратаев мырза өзіне ерген ағайындарымен тиісті жерін кестіріп алып, қала болды. Қала болу мәселесі бүкіл қазақ жерін қамтып, қала болудың пайдалы жақтарын оқыған азаматтар газет журнал беттерінде мақалалар беріп халық сынынан өткізу керек деп жазды.

Газет шыға бастаған бірінші жылы қазақ зиялыларының арасында қызу талас тудырған бас қосып, съез өткізу мәселесі туралы да үшеуі бірдей арнайы мақалалар жазған. Аса маңызды мақаланы «Алаш азаматтарына» 1913 31 декабрь. Аталған авторлардың 1913 жылы газеттің бір нөміріне екі мақаладан жариялаған кездері жиі кездеседі. Ал, кейде, олардың бір нөмірде 3-4 мақаладан жариялаған уақыттары болған. Мысалы, апталықтың 7 санында М.Дулатұлының «Құлдар достығы» деген мақаласының жалғасы, «Адрианополи» деген мақаласы және «Қазақтың тарихының» жалғасы жарияланса, 9 нөмірінде: «Қазақ ақыны», «Ғабдолла Тоқаев», «Жер аудару» және «Қазақтың тарихы» атты төрт бірдей мақаласы басылған. Кезінде Абайды ойландырған, ақын жанын күйзелткен мәселелердің көбі «Қазақ» газетінің де өзекті мәселелеріне айналды.

Орыс большевиктерінің, өздерінің идеяларын іс жүзіне асыру мақсатымен, көшеге шыққан 1917 жылдың 3-4 июльдегі Петроградтағы бүліншілігі туралы айтқан Қыр баласының (Ә.Бөкейхан) «Мемлекет халі» деген мақаласы басылған, «Қазақтың» 237 санынан бастап газет бетінде большевиктер туралы «Олардың көсемі, серкесі, - жазушы Ульянов, жұртқа мәшһүр аты «Ленин» туралы жазыла бастады. Өзінің соңғы 1918 жылы шыққан сандарында, «Қазақ» большевиктерге, олардың жергілікті ұлттан шыққан жақтастарына қарсы белсенді күрес жүргізді. Олардың айуандық іс-әрекеттерін, екі жүзділіктерін әшкереледі, түпкі ниеттері мен уақытша жеңіске жету себептерін ашып көрсетті. «Аттан Алаш азаматтары!» -деп ұран тастап, большевиктерге қарсы жалпы халықтық күресті ұйымдастыруға тырысты. «Аттан Алаш азаматы!» -деген ұран мақалада: «Ау, алаш! Сен кім? – Сен жауынгер түріктің орнын басып қалған үлкен ұлысың. Бабаларың ат үстінде жүріп, қылышпен өздерін дүниенің жартысына ие қылған, Стамбулды алған, Карпат тауларының қалың қамалын бұзған. Ер түріктің ер жүректі ұлдары, сілкін, аттұрманыңды даярлап атқа мін, жауға аттан! Жауың кім? Жауың большевик.. Ортақ жау – большевикке қарсы жорыққа аттану кеудесінде жаны, денесінде бабалары түріктің титтей де қаны болған алаш азаматына парыз»- деп, жазылған.«Қазақ» газетін шығарушылар бастаған қазақ жауынгерлерінің әртүрлі майдандарда большевиктермен жүргізген бетпе-бет соғыстары «Қазақ» бетінде бейнеленді.

Міржақып Дулатов өзінің «Қайтсек жұрт боламыз» деген мақаласында қазақтардың өзін өзі қорғай алатын әскері болған жағдайда ғана жұрт бола алатұғынын дәлелдесе, «Торғай облысының қазағынан милиция алу тәртібі» деген мақаласында Алаш Орда бөліміне милиция алу туралы тәртібін айтқан. Біріншісінде, «Большевик деген бір пәле шығып.. Россия секілді зор мемлекет асты үстіне келіп ойран болғанда» біз қайтсек жұрт боламыз деген сұрауға, «Қайтсек жұрт боламыз дегенді

ойласақ, жауап біреу-ақ, әскеріміз болса ғана жұрт боламыз» деп жауап береді. Екіншісінде, сол әскерді құрудың 18 пункттен тұратын нақты тәртібін көрсетеді.

Шындығында «Алаш» пен ақтардың арасы жақсы болмаған, тек амалсыздан ғана «сен жақсы, мен жақсымын» жүрген. «Алаштың» көздеген мақсаты ағынан да, қызылынан да аулақ, өз алдына бөлініп шығу ғой», - дейді. Алданған орыс солдаттары мен жұмысшы шаруаларының зеңбірегіне сүйенген большевиктердің қазақ даласында кеңес өкіметін күштеп орнатуы салдарынан, 1918 жылдың 16 қыркүйегіндегі, 265 санынан кейін «Қазақ» газеті өзінің шығуын тоқтатты. Елде Кеңес үкіметінің, большевиктер диктатурасының орнауы «Қазақ» газетінің де, Алаш ардагерлерінің де, мұндай ата салтына, ұлт дәстүріне сай ерлік істерінің бұрынғыдай жыр-дастандарға арқау болып, ауыздан-ауызға тарап, атадан балаға жетіп ұлт, ұрпақ мақтанышына айналуына кедергі болды. Елін сүйген ерлерді өз халқына жау етіп, елін сатқан ездері ер етіп көрсеткен күндер басталды[6].

Ұлттық зиялыларымыз мәселелерді шешуде белсенді араласып, қазақ халқының мәдени және әлеуметтік жағдайларын көтеруге өздерінің белгілі бір үлесін қосқан еді. Сонымен қатар олар өз мамандықтары бойынша қызметтер атқара отырып, мерзімді басылым беттерінде мақалаларын жариялап, зерттеу еңбектерін де жазған. Осы еңбектер арқылы біз қазақ қоғамының әлеуметтік және саяси мәселелерін жан-жақты талдап, белгілі бір тарихи шындыққа қол жеткізуге тырысамыз.

ӘДЕБИЕТ:

1. «Қазақстан тарихы» (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. — Алматы: Атамұра, 2010.—59 б.
2. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное) / гл. ред. Р. Нурғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
3. Дулатов М. Шығармалары – Алматы: Жазушы, 1991. – 381 б.
4. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1993. – Т.2. – 208 б.
5. Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат. 1995. - 303б
6. <http://bigox.kz/ulattyk-basylymdagy-ziyalylardyn-zhariyalangan-makalalary/> Ұлттық басылымдағы зиялылардың жарияланған мақалалары

СТАТЬИ ОПУБЛИКОВАННЫЕ В ПРЕССЕ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ О ПОЛИТИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ

Ж.С.Жылгелді

В статье рассматриваются опубликованные статьи лидеров казахской интеллигенции просвещенные в целях ликвидации неграмотности, пробудить в народе стремление к знаниям. В начале XX века в Казахстане широко поднимались политические и социальные проблемы на страницах периодической печати.

ARTICLE PUBLISHED IN THE PRESS ALASH INTELLIGENTSIA ABOUT POLITICAL AND SOCIAL PROBLEMS

ZH. S. Zhylgeldy

In the article the published articles of leaders of Kazakh intelligentsia are examined enlightened for liquidation of illiteracy, to wake up in people aspiring to knowledge. At the beginning XX of century in Kazakhstan widely political and social problems rose on the pages of the periodic printing.

ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ САЯСИ МҰҒАЖЫРЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК БИЛІК ЖАҒДАЙЫНДА САЯСИ КҮРЕС

Мақалада Түркістан мұхтариаты талқандалған соң өлкедегі бірқатар ұлттық саяси элита өкілдері Түркияға, Ауғанстанға, Еуропа елдеріне саяси мұғажырлыққа кеткендігі баяндалады. Германияға бас сауғалаған Сералы Лапин, Грузия арқылы Түркияға өтіп кеткен М.Шоқай сияқты қазақ зиялылары өзге әріптестерімен бірге кеңестік биліктің Түркістандағы саясатын әшекерелеуі жайында қарастырылған.

Түйін сөздер: Түркістан, Түркия, Кеңестік билік, саяси мұғажырлық, Уақытша өкімет, жәдитшілер.

Қоқан автономиясы күйреген соң большевиктер өкіметі ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлері қуғындалды. Қалыптасқан ахуалды түсінген С.Лапин Түркістанның азаттығы үшін күресін шетелде жалғастыруды ұйғарды. 1918 ж. шілдесінде С.Лапин Түркістанның тұтқындар лагерьлеріндегі соғыс тұтқындары мәселесімен шұғылданып жүрген Германия комиссиясы өкілімен байланыс орнатып, одан өзін Германияға өткізуді өтінеді. Аталған комиссия өкілі С.Лапинді қажетті құжаттармен қамтамасыз етіп, Мәскеуге аттандырады. Мәскеуде неміс консульдығының көмегімен Түркия азаматтығын алып, Псков арқылы Германияға өтіп, 1918 ж. 20 қыркүйегінде Берлинге келеді [1, С.48].

С.Лапин Германияға келгеннен соң 1918 ж. 25 қыркүйек күні Германия Бас штабының өкілі лейтенант Эльснерді Қазан төңкерісінен кейін Түркістанда қалыптасқан саяси ахуалмен таныстырып, Түркістан халқына большевиктер үстемдігіне қарсы күресуде Германия Сыртқы істер министрлігіне өзінің Берлинге келу себебін түсіндірген хат жолдады. Бұл хатта ол өзін Түркістандағы ең беделді ұйымдардың бірі “Шуро-и-уламо” ұйымының жетекшісі, Түркістан автономиясы парламентінің мүшесі ретінде таныстырып, Түркістандағы кейбір саяси мәселелер бойынша келіссөз жүргізу үшін 6 миллион болатын Түркістан мұсылмандарының атынан өкіл болып келгенін мәлімдеп, Германияның Түркістанға әскери көмек көрсетуін өтінді.

Түркістандағы жағдайға әскери қимылдар арқылы әсер етуді көздеген С.Лапиннің жоспары бойынша Түркия аумағынан Сыртқы Кавказ арқылы Закаспий облысына әскер түсірілуі тиіс болды. Бұл істе Германияның сол тұста кеңес өкіметімен достық қатынас орнатқанын пайдаланып қалуға ерекше мән берілді. С.Лапиннің ұсынуына Германия большевиктерге ағылшын интервенттерімен және ақ гвардияшылармен күресуге көмектесеміз деген сылтаумен Орта Азияға өз әскерін енгізіп алып, онда ақ гвардияшылармен емес, «большевиктер үстемдігін» жоюға тиіс болды. Біртіндеп бұл іске Үндістан мен Ауғанстан мұсылмандарын және Түркияны тарту көзделді.

Әскери экспедицияны ұйымдастыруда С. Лапиннің ұсынуына Каспий теңізінен өткен әскер екіге жарылып, Ашхабад пен Бұқараны бетке алып, екіншісі Перовск пен Ташкент бағытында жылжып, ол топтар өз жолында жергілікті халық өкілдерімен толыға түсуі тиіс болды. Жоспарға сәйкес бұл екі топ Самарқанд қаласы маңында тоғысатын болып белгіленді. Экспедицияны жабдықтау мен басқару Германияға жүктеді. С. Лапин өз жоспарында Германия мен Австро-Венгриядағы бірінші дүниежүзілік соғыста қолға түскен мұсылман тұтқындары пайдалануды да назардан тыс қалдырмады. Ол бұл тұтқындарды болашақта құрылуы тиіс түркістандықтар армиясында әскери нұсқаушылар ретінде пайдалану қажет деп есептеді.

Осылайша С.Лапин Түркістанды азат етудің мүмкіндіктерін Германиямен байланыстырды. Алайда, Германияның көмегімен Түркістанды азат ету жөніндегі ұсынысқа неміс үкіметі жауап беруге асығыстық таныта қоймады. Өйткені, бұл кезде Германия Антанта елдерімен соғыста қалжырап, елдің ішінде революциялық ахуал қалыптаса бастаған еді.

Бірақ та бұл С.Лапиннің ұсынысына неміс үкіметі мүлде көңіл бөлмеді дегенді білдірмесе керек. 1918 ж. 22 қарашада Сыртқы істер ведомоствосының өкілі Харальд Козак С.Лапиннің ұсынысын елдің жағдайы оналғанда көңіл аударуға тұралық екен деп бағалап, ол жөнінде үкіметке мәлімдеме түсірді. Алайда, Германия үшін 1918 ж. соңына қарай жағдай барынша ауырлай түсіп, үкіметтің С.Лапин ұсынысына назар аударуына мұршасы болмады. Оның үстіне С.Лапин осы жылдың 17 желтоқсанында ауруға шалдығып, ауруханаға жатты да араға бір айдай уақыт салып көз жұмды.

Осы мәлімдемедегі тұжырымдардан түркістандық элитаның көшбасшыларының бірі ретіндегі С.Лапиннің саяси көрегендігі анық байқалады. Ол социалистердің идеялары мұсылман елдерінде шарифат қағидаларымен үйлесімділік таппаса, онда биліктің террорлық жолға түсуі ықтимал. Бұндай жағдайда ондаған миллион мұсылмандар патша өкіметі кезінде де болып көрмеген қасиетті соғыс «ғазуат» жариялауы мүмкін дегенді айтқан еді. Түркістан мұхтариятының қуып таратылуы мен одан соңғы кезде кең өріс алған азамат соғысы, басмашылық қозғалыстардың шынайы себебін Лапин алдын-ала болжай алды. Сол сияқты, қайраткердің саяси көрегендігі ретінде Түркістан өлкесінің унитарлы мемлекет бола алмайтындығын анық сезініп, оның болашағын федерациялық құрылым ретінде көре алғандығы. Бұл идея түркістандық ұлттық элитаның Лапиннен кейінгі көрнекті өкілдері Т.Рысқұловтың саяси көзқарастарында «Түркі республикасын» құру түрінде, С.Қожановта Түркістанды Ортаазиялық федерацияға айналдыру түрінде көрініс тапқанымен түпкілікті шешімді кеңестік билік ұлттық-территориялық межелеу арқылы іске асырды.

Түркістанда шексіз билікке ұмтылған орыс социалистеріне жолданған мәлімдемедегі улемашылардың ұстанған басты концепциясы отарланғанға дейінгі Түркістанның «исламдық басқару түрін» жаңа жағдайда қалпына келтіру болды. Мемлекеттік басқару аппаратын ұйымдастыру қағидасынан орын алған бұл ерекшеліктің мәні - «Махкама-и-шария» институтын енгізіп, оған жалпымемлекеттік заңдардың жасалуы мен орындалуын шарифат тұрғысынан қадағалайтын өкілеттік беруден туындады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында елеулі саяси күшке айналған бұл саяси ағым – жеке дара құбылыс емес еді. ХХ ғ. бас кезінде Түркияда кең өріс алған жастүріктердің саяси ұстанымдарына «Мұсылмандар лигасын» қолдаған, басқару органдары шейхтар мен улемдардың қолында болған «Бауырлас мұсылмандар» («Альахай» аль-мухамедди) партиясы ашық қарсы шықты. Олар мемлекеттік құрылымды қалыптастыруда «барлық заңдар мен қаулыларды жойып, шарифат заңдарын қалпына келтіруді мақсат етті». Ал жастүріктер қозғалысы идеологтарының бірі Ахмед Ризаның өзі «ислам әлеуметтік тұрғыда қарағанда прогреске қолайлы негіз болады», «исламда халифтың сайланбалығы қағидасы орныққан» және «халиф халықтың алдында жауапты» деген тұжырымдары арқылы ислам құндылықтарын қоғамды модернизациялау тетігі ретінде қарастыруға ұмтылады [2, с.263]. Негізінен жастүріктер «мұсылмандық құқықты еуропалық институттармен үйлестірудің мүмкіндігіне үлкен үміт артты және осы бағытты іске асыру әрекетін жалғастырумен болды» [3, с.178.]. Сол сияқты олардың бір бөлігі «прогреске тез және елеулі жетістіктермен қол жеткізу үшін еуропалық институттарды және Батыс елдері қоғамдық өмірінің нормаларын османдық негізге көшіру» жеткілікті деп есептеді. [4, с.203]. Демек, Кіші Азия жерінде пайда болған бұл идея Түркістанда одан әрі өріс алып, сунниттік басқару түрінің негізгі қағидаларының бірі – кеңесушілік қағидасын (аш-шура) басшылыққа алуға ұласты. Демократиялық сипатымен ерекшеленген осы исламдық кеңесушілік қағидасы ХХ ғ. 50-80 жж. бірқатар мұсылман елдерінің мемлекеттік құрылысында қолданыс тапты. Мысалы, Ливияда республикалық басқарудың ерекше түрі – жамахирия құруда осы қағида басшылыққа алынған. Жамахирияның өкіметтік билігінде сайланбалы халықтық конгресс пен комитеттер маңызды қызмет атқарған [5, с.113-114].

Кеңестік билікке оппозициялық бағыт ұстанған эмиграциядағы және билік басындағы саяси элитаның бастамашылығымен түрік халықтарын бостандыққа жеткізуге қолдау көрсететін ұйымдар қалыптаса бастады. Осындай ұйымдарды қалыптастырушылардың қатарында Түркістан мұхтарияты Уақытша үкіметінің төрағасы М.Шоқай, Бұхара Халық Республикасының президенті Осман Қожа, Татар Уақытша үкіметінің төрағасы Аяз Исхаки және т. б. болды. Большевиктік биліктің өміршендігін сезген ұлт зиялылары, азаттық жолындағы күрестің ауқымын кеңейту мақсатында шет елдерге жастарды жіберуді қолға алды. Шет елдермен байланысудың жолы ретінде осы бағыт таңдалды. «Түркістан азаттық қоғамы» бастама көтеріп, Бұхара Халық Республикасы үкіметінің төрағасы Файзулла Хожаев пен Түркістан АССР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Тұрар Рысқұловтар ресми қолдау көрсетіп, 70-ке таяу жасты Түркия мен Германияға оқуға жіберді. Алманияға жіберілген оқушылар арасында Ғазімбек Бірімжанов, Ахмет Наим, Ахметжан Ибрахим, Абдулахап Оқтай, Тахир Шағатай сияқты «Түркістан Ұлттық Бірлігінің» мүшелері бар болатын [6, с. 36].

Түркістандықтардан құралған (қазақ, өзбек және башқұрт ұлттық топтары) «Түркістан Ұлттық Бірлігі» комитеті 1920 ж. мамыр айынан басталып, 1921 ж. басында толығымен құрылды. Ұйымның құрылуына Түркия Республикасы да ықпал жасады. Атап айтар болсақ, 1921 ж. шілденің соңында Түркиядан Ұлттық Мәжілістің мүшесі Мұстафа Субхи Сойсаллыоғлы Бұхараға келіп, Түркістандағы ұлттық ұйымдардың басын қосатын одақ құрылды да, оның төрағасы болып З.Уәлиди сайланды [7, б. 90]. Тамыз айының 3-5 күндері өткен комитеттің алғашқы отырысында комитет «Орта

Азия ұлттық мұсылман ұйымдарының одағы» деп аталды. Бұл одақтың құрылуына көп еңбек сіңіргендердің бірі –Төрөқұл Жанұзақов еді. Ал 1920 ж. 5-7 қыркүйек күндері құрылтай өткізген ұйым мүшелері одақтың жарғысын қабылдап, Түркістан ұлттық байрағын қабылдады.

«Түркістан азаттық қоғамының» 1923 ж. 26-28 маусымда Кабулда өткен мәжілісіне Зәки Уәлиди, Осман Қожаұлы, Абдулқадир Инан және тағы басқа тұлғалар қатысып, мәжіліс М. Шоқайды сыртынан ұйымның Еуропадағы өкілі етіп сайлайды. Осылайша, 1923 ж. бастап ұйымның Германия, Франция сияқты мемлекеттерде шағын өкілдіктері ашылды. 1924 ж. 23-24 қарашада «Түркістан азаттық қоғамы» атынан Берлинде өткізілген жиында тұтас Түркістанның кеңестік бес республикаға бөлінуіне байланысты «Түркістан» атауының шетелдік баспасөзде қолданылуын жалғастыру, ал жеке республикаларды аймақ ретінде атау мақұлданады. Бұл шешім бойынша мәселен, Өзбекстан атауын «Түркістанның Өзбекстан аймағы», Қазақстанды «Түркістанның Қазақстан аймағы» түрінде қолдану қарастырылды. Жиында «Түркістан азаттық қоғамының сыртқы істер комитеті» құрылды [8, s.76]. Жалпы, Түркия Түркістан жәдидшілері саяси мұғажырлығының орталығы ретінде үлкен маңызға ие болды.

Түркияға барған Ж. Ақшора жастүріктер қозғалысына қызу араласа жүріп, Ресей қоластындағы түркі халықтарының азаттығы мәселесін жадында берік ұстайды. 1909 ж. Түркияда Қырым түріктерінің тәуелсіздігін қамтамасыз етуді мұрат тұтқан «Отан» ұйымның құрылуына ықпал жасады. Осы ұйым 1910 ж. тамызда Ыстанбұлда түрікшілдік идеясына арналған конференция өткізеді. Конференцияда 1910 ж. Түркістан өлкесінде болған жер сілкінісінің зардаптары мәселесіне байланысты баяндама жасаған Ж.Ақшора орыс үкіметі тарапынан көмек көрсетілмей жатқан түркістандықтардың ауыр халіне Осман империясы түріктерінің де жете көңіл бөлмей отырғанына қынжылыс білдірді. Ол барлық түрік азаматтарын түркістандықтарға қол ұшын созуға шақырып, түріктің түріктен басқа досы жоқтығын ескертті [9, б.76]. Түркия Республикасы 1921 ж. бастап түркістандық қайраткерлерге саяси баспана орталығына айналды. Саяси мұғажырлық өмірін Еуропада жалғастыру үшін 1921 ж. 25 ақпан күні Стамбулға келген Мұстафа Шоқай, бұл жерде Одақтас мемлекеттердің алдында Түркістан туралы мәселе көтереді. Ол Түркия туралы ортақ ой-пікірлер мен Түркияның келешегі жайындағы түркістандықтардың ұсыныс-тілектері жазылған құжатты ортақ күштер басқармасына тапсырады. Бұл құжат өте өткір тілмен жазылған еді [10, s.54]. Түрік ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілерін «Большевизм жақтастары» деп айыптаған одақтас мемлекеттерге тиісті жауап қайтару үшін ағылшын Бас қолбасшылығымен кездескен Мұстафа Шоқай сол кездері Мұстафа Кемал Пашаны Кеңестік Ресейге жақындатқан басты себептерді түсіндіре отырып, құрылып жатқан жаңа Түрік Республикасын қолдайтындығын білдіреді [11, s.7]. Түркия Республикасы бұдан кейінгі жылдарда Түркістан жәдидшілерінің саяси мұғажырлық орталығына айналады. Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыс Кеңестік Ресей тарапынан жеңіліске ұшырағаннан кейін Заки Валиди Тоған, Абдулқадир Инан, Абдулуахап Мұрат, Алимжан Тоған, Мұстафа Шахқұлы және Осман Хожа сияқты жәдидшілер Түркия Республикасын паналап, Мұстафа Субхи қызметінің нәтижесінде құрылған «Түркістан Ұлттық Одағын» қайтадан жандандырады. Түркістандық жәдидшілер 1927 ж. Стамбулда «Жаңа Түркістан», ал 1929 ж. Берлинде «Жас Түркістан» атты журналдар шығарады. Сондай-ақ 1921 ж. атқарылған маңызды істердің бірі Түркістаннан Түркияға оқуға шәкірттердің жіберілуі еді. Сол жылы Бұхара Халық Республикасынан Түркияға оқуға 25 студент жіберілді. Олар әуелі Кастамону қаласында оқып, кейіннен басқа қалалардағы оқу орындарына орналастырылды [12, s.205]. Сонымен қатар сол жылдары Түркістан және Бұхара Республикасының басшылары Тұрар Рысқұлов пен Фейзулла Хожаев жоғары білім алу үшін Германияға 58 студент жіберді. Университетті бітіріп, докторлық диссертацияларын қорғаған Тахир Чағатай, Абдулуахап Оқтай және Ибрахим Ярқын секілді жастар Түркияға орнығып, Түркістан және Түркістан жәдидшілігі, ұлт-азаттық күрес туралы мақалалар жазды.

Шетелдегі түркі эмигранттары арасында кейбір мәселелерге қатысты өзара қызу пікірталас, қырыңбақтық жағдайлар орын алғанымен олар Түркістанның азаттығы үшін күрес жүргізуде бірауызды болды. Жалпы, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының басты идеяларының бірі ретінде түрік халықтарының бірлігін, олардың азаттығын насихаттауда жасырын жағдайда жұмыс істеген «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымы маңызды рөл атқара алды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Германов В.А. Историки Туркестана в условиях политического террора 20-30-х годов. -Ташкент: Узбекистон, 2000.-40 с.
2. Петросян Ю.А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX начало XXвв). М., 1971.- 306с.
3. Дудина Н.А. Реформы танзимата и шариат // Ислам в истории народов Востока. М., 1981.

4. Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм) XIX-начало XX в. М., 1980.
5. Сюкияйнен А.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. –М.: Наука, 1986. -254 с.
6. Косаоғлу Т. Түркiстан’да Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. – SOTA. Haarlem, 2001. - 499 s.
7. Хаит Б. Түркiстан 1917 жылдың қарсаңында / неміс тілінен аударған Г.К. Көкебаева // Алаш. 2006. - № 4.
8. Andican A. Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. – İstanbul: Emre Yayınları, 2003. - 316.б
9. Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. -Алматы: Ғылым, 2002.-214 б.
10. «Известия», №29 16.XI.1918; «Коммунистический Интернационал», 1919, №5.
11. Çokayoğlu Mustafa, «Yiqilganga Yumruq», Türkistan, S.2, Noyabır 1934.
12. Т. Yarkin, Milli Mücadele Yıllarında Türkistanlıların Türkiye’ye Bağlılığını Gösteren Hadiseler, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Ankara, 1973.

**ТУРКЕСТАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНО –ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА, ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ИММИГРАЦИЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА ПРИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
Қ.Қ. Базарбаев**

В данной статье рассказывается о политической миграции в Турцию, Афганистан и Европу представителей национально-политической элиты после разгрома туркестанской автономии. Также рассматривается разоблачение политики советской власти в Туркестане, вместе с представителями казахской интеллигенции: иммигрировавшими в Германию Серали Лапиным, через Грузию в Турцию М.Шокаем и др.

**TURKESTAN NATIONAL LIBERATION STRUGGLE, POLITICAL IMMIGRATION AND
POLITICAL STRUGGLE AT THE SOVIET POWER
K. Bazarbayev**

This article deals with political migration in Turkey, Afghanistan and Europe representatives of national and political elite after defeat of the Turkestan autonomy. Also exposure of policy of the Soviet power in Turkestan, together with representatives of Kazakh intellectuals: immigrating to Germany Serali Lapin, through Georgia to Turkey M. Shokay etc. is considered.

УДК: 94:39(574.41-2С)(=512.145)

Б.Ж. Атантаева, К.М. Сембай

Государственный университет имени Шакарима г. Семей

**РОЛЬ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ
г.СЕМЕЙ (XIX ВЕК)**

***Аннотация:** В статье затрагивается тема этнокультурных процессов в среде татарского населения Восточного Казахстана. Татары представляют один из значимых этносов среди народа Восточного Казахстана, достижение которых не утрачивает свою ценность. Всесторонне изложены вопросы, связанные с культурными взаимоотношениями в этнической группе, а также с этнокультурной трансформацией.*

***Ключевые слова:** татарское население, культура, образование, купцы, торговля.*

В настоящее время, по данным этнодемографического ежегодника в 2016 г., татар в Восточном Казахстане насчитывается 16776 человек. Татарский этнос имеет давнюю и наглядную историю, которая тесно связана с историей всех народов, проживающих в Казахстане. Между казахским и татарским народами существуют долгие политические, экономические и культурные связи.

Первые сведения о массовых миграциях татар на территорию Казахстана относятся к середине XVIII века. Первоначальными точками расселения во второй половине XVIII в. был Уральск, с 1760 г. царским правительством было разрешено заселение Иртышской линии, и татары устремляются в построенные на ней крепости Петропавловск и Семипалатинск. Приблизительно тогда же стали складываться татарские слободы в Петропавловске и Семипалатинске [1].

Татары традиционно уделяли большое внимание процессам, благодаря которым культура передается между поколениями через учения. С середины XIX в. в компактно населенных татарами сельских поселениях появляются медресе, в начале XX в. они функционируют практически при каждой мечети (фото 1). На деньги татарских меценатов начинают открываться мусульманские библиотеки, выпускаются периодические издания на национальном языке. В городе Семипалатинск была образована развитая линия татарских кварталов, мечетей и медресе (фото 2). В 1862 году в городе численность населения достигало шести тысяч человек, третья часть из которых составляли татары, большинство из них занимались торговлей. Наиболее состоятельной частью Семипалатинска была Татарская слобода и Татарский край, который существует до сих пор и сохранивший свое название [2].

Фото 1. Конец XIX в. Мечеть Ахмета Ризы г. Семей (из фонда Областного историко-краеведческого музея г. Семей).

Фото 2. 1977 г. Татарская часть города. Реконструкция Матчиса (из фонда Областного историко-краеведческого музея г. Семей).

До революции почти все татары работали в мелком ремесле, скорняжном деле, обслуживали неотложные бытовые нужды жителей города. Основным занятием была все-таки торговля. В Восточном Казахстане татарские купцы осуществляли торговлю хлебом, мехами, коврами, тканями, кожей, галантерейными товарами, кондитерскими товарами, восточными пряностями и специями [3].

В 1880-х гг. в Семипалатинской области, как и во всей России, создавались попечительские организации и общества. В начале XX века в Семипалатинске действовало более 70 благотворительных обществ. И самое активное участие в их деятельности принимали татары [4]. До наших дней сохранились несколько мечетей, в том числе единственная на территории Казахстана двухминаретная мечеть, построенная в 1858-1862 гг. на средства местных купцов Сулейменова, Абдышева, Рафикова, Халитова. Одноминаретной мечети, построенной в 1910 г. на средства купца Латифа Мусина, позднее было присвоено его имя. С именами купцов Мусиных, Халитовых, Рафиковых связано развитие научно-технического прогресса и промышленности в городе. Садык Мусин, основатель династии купцов Мусиных, «семипалатинских Елисеевых», как называли их на самой крупной в России Макарьевской ярмарке, построил первую в округе паровую мельницу [5]. Они же, Мусины, стояли у истоков пароходства на Иртыше (фото 3). В 1908 г. на пристани верхнего Иртыша уже насчитывалось 46 пароходов и 87 барж, из них 2/3 принадлежали Л. Мусину [6].

В дореволюционной России наибольшую общеизвестность среди купечества обрела династия купцов и промышленников Мусиных. Основателем династии был казанский татарин - Муса Мусин. Первое его дело начиналось с выделки кож. Его сын - Садык открыл собственные магазины в Семипалатинске, Аягузе, Зайсане, начал сооружать паровую мельницу. Вел торговлю посудой,

гончарными, галантерейными и мануфактурными товарами, нефтью и керосином вместе с купцом Плещеевым. Дети Садыка - Латиф, Фатых и Салим увеличили богатство семьи. Латиф Мусин проводил грузовое и пассажирское судоходство по всему Иртышу, занимался перевозом хлеба в Россию [7].

Фото 3. Начало XX в. Товарно-пассажирский пароход г. Семей (из фонда Областного историко-краеведческого музея г. Семей).

Заметную часть купцов, промышленников и держателей торговых домов в конце XVIII – начале XIX вв. составляло татарское население города и области. В ходе работы в центре документации новейшей истории, по архивным делам, был найден документ «Приложение к отчету Семипалатинского военного губернатора о внутренней торговле в области за 1900 год», в котором город Семипалатинск значился главным пунктом хлебной торговли области - 380 тысяч пудов пшеницы, 30 тысяч пудов овса в год. Также по архивным данным было выяснено, что купец Латиф Мусин назван одним из наиболее крупных хлеботорговцев города[8].

Заметную роль в экономике Семипалатинской области являлись владельцы промышленных предприятий. Мыловаренные заводы Рафикова и Халитова удовлетворяли потребности в мыле не только самого города, но и за его пределами. Стараниями купца Абдышева было налажено салотопенное производство.

По мере вовлечения татар в общественную жизнедеятельность города в диаспоре выделялись лидеры, которые были состоятельными людьми. Согласно их инициативе в Семипалатинске стала образовываться мусульманская обществу, занимавшаяся удовлетворением религиозных и культурно-просветительских интересах. Открывались медресе при мечетях, организовывались клубы, благотворительность и товарищества взаимопомощи, развивалась национальная общественная мысль, издавались газеты, книги, рождалась национальная интеллигенция.

Татары активно принимали участие в культурной жизни города. В начале XIX века в Семипалатинске издавалась газета «Халк-Сюзи» («Народное слово»), являющаяся единственным печатным органом на татарском языке, в которой принимали участие многие мусульманские литературные деятели Европейской России и Сибири.

Усилиями учащейся молодежи и талантливых представителей татарской интеллигенции Семипалатинска было создано театральное общество «Мэдэният». Многократно проводились благотворительные спектакли в пользу мусульманского приюта, большим успехом пользовались просветительские чтения на татарском языке.

Славные традиции родоначальников семипалатинских татарских династий продолжают их потомки.

НайляЮсуповна и МахмутХамитовичАбдулкаримовы внесли огромный вклад в возрождение татарского языка и культуры в Семипалатинске (фото 4,5).МахмутХамитович, проработавший более 20 лет преподавателем Семипалатинского финансово-экономического техникума, в 1989 году выступил инициатором и организатором татарского общественного центра, впоследствии он был избран его первым председателем. Приложил много сил и знаний для возрождения татарской национальной культуры, укрепления связи с другими национальными обществами.

Фото 4. МахмутХамитовичАбдулкаримов
(из фонда Областного историко-краеведческого музея г.Семей).

Фото 5. НайляЮсуповнаИбдулкаримова
(из фонда Областного историко-краеведческого музея г.Семей).

Вместе с ним у истоков создания татарского центра была НайляЮсуповна. Она являлась членом президиума, вела большую работу по возрождению татарского языка, в свое время редактировала татарскую страничку «Галиябану» в областной газете «Семей таны», также газета «Сабантуй» к национальным праздникам.

Фарида ГабсадыковнаХалитова, уроженка с. БашкульБескарагайского района, большая часть трудовой деятельности которой была связана с Семипалатинском, в 1950-е годы была заведующей отделом агитации и пропаганды Семипалатинского обкома партии (фото 6). Она внесла весомый вклад в развитие образования и культуры Семипалатинской области, в совершенствование женского движения, в укрепление дружбы народов. Особое внимание Фарида Габсадыковна уделяла развитию народного творчества. В 1950-е годы под ее контролем осуществлялось строительство домов культуры, клубов не только в городе, но и в сельской местности. По её инициативе развивалась сеть школ с обучением на родном языке, в том числе и на татарском в школе №3. В школах города и области создавались народные театры, возросло число коллективов художественной самодеятельности. Она была одним из инициаторов создания в Семипалатинске музея Абая, а во время поездки по Абайскому району принимала личное участие в сборе экспонатов для музея.

Руководя идеологической сферой, Халитова внесла весомый вклад в возрождение духовной жизни края: принимала активное участие в проведении юбилея 100-летия Абая, в организации его музея. При её содействии в 1950-х годах была организована научная экспедиция АН РК во главе с Г. Мухаметхановым в Абайский район[9].

Фарида Габсадыковна отличилась среди женщин своей высокой культурой и эрудицией. Её в своё время признавали лидером среди женщин республик. Халитова Ф.Г. была отмечена высокими правительственными наградами.

Подобными высокими наградами награжден член городского Совета ветеранов, Почетный гражданин г. Семипалатинск – АхмеровГабдулгазизГайнутдинович (фото 7). Ветеран Великой Отечественной войны, принимал участие в освобождении Венгрии, Австрии, Чехословакии. Отмечен Орденом «Отечественной войны», двумя медалями «За боевые заслуги». В послевоенные годы АхмеровГабдулгазиз посвятил себя партийной советской работе. Работал в аппарате Семипалатинского областного комитета КП Казахстана, в Семипалатинском облисполкоме, более 10 лет занимал пост председателя Кировского райисполкома. В нынешнее время является заместителем председателя татарского общественного центра и также бессменный член Президиума, член Семейского городского Совета ветеранов войны и труда, член Совета аксакалов города, малой Ассамблеи народа Казахстана[10].

Фото 6. Фарида Габсадыковна Халитова
(из фонда Областного историко-краеведческого
музея г. Семей).

Фото 7. Ахмеров Габдулгазиз Гайнутдинович
(из фонда Областного историко-краеведческого
музея г. Семей).

С обретением независимости страны в Казахстане насчитывается 26 татарских и татаро-башкирских национально-культурных организаций. Татарскими обществами Казахстана проводится значительная работа по сохранению и развитию языка, культуры и традиций татарского народа [11].

Самое крупное национальное объединение татар Казахстана - Ассоциация татарских и татаро-башкирских общественных и культурных центров Казахстана «Идел». Ассоциация «Идел» организует научно-практические конференции по проблемам сохранения татарской культуры, проводит республиканские Сабантуи, ежегодный музыкальный фестиваль «Мелодии Иртыша», который проходит в Семипалатинске и Усть-Каменогорске. В Семипалатинске Татарским общественным центром руководит Габдулхак Ахунджанов - один из основателей фестиваля «Мелодии Иртыша». Духовная культура многими исследователями оценивается как наиболее устойчивая и наиболее жизнеспособная сфера культуры в условиях урбанизации. Однако необходимо отметить, что некоторые элементы духовной культуры неотъемлемо связаны с языковыми процессами, происходящими в этнической группе, и являются наиболее четкими их индикаторами. Учитывая процесс утраты национального языка, характерный для большинства малых этнических групп, к которым, безусловно, относятся и татары, можно констатировать, что сохранение духовных традиций является весьма проблематичным. Поэтому, после ликвидации Семипалатинской области Габдулхаку Ахунджанову удалось перерегистрировать и сохранить единственную в Казахстане иноязычную школу искусств, где обучение ведется на татарском языке.

Г.Г. Ахунджанов возглавляет Татарским общественным центром г. Семипалатинск с 1995 года, после в 1997 г. было присвоено почетное звание «Заслуженный работник культуры Республики Татарстан». При поддержке Президента РК Н.А. Назарбаева и первого Президента Татарстана М.Ш. Шаймиева в г. Семипалатинске была создана начальная музыкальная татарская хоровая школа, преобразованная в школу искусств, являющаяся единственной школой подобного рода не только в Казахстане, но и в СНГ [12].

В г. Семипалатинске были проведены пять международных конкурсов татарской песни и инструментальной музыки «Көзге Иртыш мунары», в которых приняли участие самодеятельные артисты из других областей Казахстана и Российской Федерации, Татарстана, Дагестана, а также из Китая. Существуют праздники, объединяющие представителей одного этноса, проживающих в разных странах. Таким праздником является «Сабантуй», что в переводе с татарского языка означает «Праздник Плуга», который обычно устраивают после окончания весенних полевых работ. Этот праздник свидетельствует о том, что татарский и казахский народы, имеющие общие тюркские корни, эту общность не потеряли и сегодня.

В нынешние дни Сабантуй, перейдя национальные границы, стал праздником дружбы. В нем активно участвуют представители разных национальностей, проживающих в Восточном Казахстане. Историки отмечают, что самому празднику уже больше тысячи лет, а местные знатоки утверждают, что в г. Семей его отмечают, по крайней мере, лет двести с момента переселения татар в регион. Весной 2013 г. татарская диаспора г. Семей заложила аллею «Казан ағашы» в новом парке Дружбы, разбитом на острове Полковничий, высадив 1700 саженцев деревьев и кустов, присланных из Татарстана. Гость сабантуя Минтимер Шаймиев и аким Восточно-Казахстанской области

БердыбекСапарбаев тоже посадили деревья в знак укрепления дружбы между двумя государствами [13].

Таким образом, исторические материалы свидетельствуют о том, что татарский народ внес большой вклад в развитие Восточно-Казахстанского региона. Современное развитие Казахстана показывает, что в стране созданы все условия для укрепления дружбы и единства между представителями различных наций. В настоящее время происходят позитивные изменения в культурно-духовной сфере этнических диаспор, свидетельством тому является динамично развивающаяся деятельность национально-культурных центров, целью которых является возрождение традиций, обычаев и культуры этносов, проживающих в Казахстане.

Этнокультурные объединения, в том числе и Татарский общественный центр, вносят новые краски в палитру содружества народа Казахстана и своей деятельностью позволяют более глубоко ощутить принадлежность к определенной общности и народу, укрепляют дружбу, межэтническую стабильность и взаимопонимание.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н., Ерофеева И.В., Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культура. - Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С. 233
2. Каримов Т.А. Роль ассоциации татарских и башкирских национально-культурных центров Республики Казахстан в консолидации казахстанского общества: перспективы, успехи, планы // «Тюрко-татары в современном мире: прошлое, современность, пути развития»: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Семипалатинский государственный университет имени Шакарима, 2009. – С. 24
3. Поляков С. П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана Хоз-во, социал. орг., этн. история. [Учеб.пособие для вузов по спец. "История"] – Москва Изд-во МГУ, 1980 –с. 72-74[Электрон. ресурс].
URL:<https://dvs.rsl.ru/semgu/Vrr/DocumentDetails?page=0&query=%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F+%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0&&dsm=all&&cat=UNIV&dlopen=false> (дата обращения: 28.10.2016)
4. Михнова П.В. Архитектурное наследие как социально-демографическая характеристика общества (на примере городов Северо-Восточного Казахстана // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы VI Международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск, 2010. Часть 2. – С. 42
5. Татары СемипалатинскогоПрииртышья. Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области. - Семипалатинск, 1998. – С. 19
6. Завалко Д.А. Татарская диаспора в ВКО в конце XIX – четверти XX века (по материалам всеобщих переписей населения) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы VI Международной научно-практической конференции Усть-Каменогорск, 27-28 ноября 2004 г. - Усть-Каменогорск, 2005. Часть 1. – С. 188-193.
7. Закиров Р.З. Татары в меняющемся мире. Очерки этнополитической истории в XX – начале XXI вв. - Казань: Татарское книжное изд-во, 2006. – С. 95-97
8. Коммунальное государственное учреждение «Центр документации новейшей истории» (КГУ «ЦДНИ») Ф-116, оп. 1, д. 91, л. 30
9. КГУ «ЦДНИ», Ф-979, оп. 1, д. 12, л. 28
10. КГУ «ЦДНИ», Ф-1131, оп. 1, д. 31, л. 45.
11. КГУ «ЦДНИ», Ф-979, оп. 1, д. 10, л. 1.
12. КГУ «ЦДНИ», Ф-116, оп. 2, д. 42, л. 6.
13. Камалджанова Т.А., Атангаева Б.Ж. Татарская диаспора в Восточно-Казахстанской области: история и современность // Миграционные процессы: тренды, вызовы, перспективы: сборник материалов международной научно-практической конференции// под ред. Н.Г. Багаутдиновой, Е.В. Фахрутдиновой. – Казань: Отечество, 2014. – С. 136

**СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ДАМУЫНА,
ТАТАР ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫҢ РӨЛІ (XIX ҒАСЫР)**

Б.Ж. Атантаева, Қ.М. Сембай

Бұл мақалада Шығыс Қазақстан татар халқының ортада этникалық және мәдени процестердің тоқталған. Татарлар Шығыс Қазақстан, оның мәні жоғалтады емес, оларға жету халқының арасында ең маңызды этникалық топтардың бірі болып табылады. Жан-жақты этникалық топқа мәдени байланыстарды, сондай-ақ этникалық және мәдени трансформация байланысты мәселелерді ұсынды.

**ROLE OF THE TATAR ETHNIC GROUPS IN THE ECONOMIC AND CULTURAL
DEVELOPMENT OF SEMEY (XIX CENTURY)**

B.Zh. Atantaeva, K.M. Sembay

The article touches upon ethnic and cultural processes in the environment of the Tatar population of East Kazakhstan. The Tatars are one of the most important ethnic groups among the people of East Kazakhstan, the attainment of which does not lose its value. Comprehensively presented issues related to cultural relations in an ethnic group, as well as ethnic and cultural transformation.

УДК 930.2

Н.С.Лапин

Институт истории государства КН МОН РК, г. Астана

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы систематизации историографических источников, предлагается и обосновывается применение при их классификации подходов разрабатываемых «Научно-педагогической школой источниковедения». По мнению автора, данный подход наиболее продуктивен при историографическом анализе исследований носящих междисциплинарный характер. Кроме того в статье дается новое определение «историографическому источнику» и «историографическому факту».

Ключевые слова: классификация, систематизация, историографический источник, историографический факт, виды, группы.

Вопрос классификации историографических источников настолько же необходимый и непереносимый, при любом историографическом анализе насколько дискуссионный и даже полемичный. Верно, примененная классификация способствует тому, чтобы лучше ориентироваться в привлекаемых историографических и исторических источниках, «установить их полноту и определить, какие виды позволили бы глубже изучить вопрос. Она также направляет исследователя на дальнейший поиск необходимых материалов, а если невозможно найти – показывает, какими другими источниками можно их заменить» [11, с. 501]. Кроме того и это является принципиальным – классификация историографических источников как и собственно любая классификация является одним из методов познания который применяется для систематизации* и анализа исторических явлений, в нашем случае историографических источников [7, с. 213]. Осуществив верную классификацию источников, исследователь сразу получит первые, количественные результаты которые помогут в зависимости от избранных подходов классификации в целом решить часть исследовательских задач поставленных перед собою.

В целом вопрос классификации историографических источников, имеет свою, по сравнению с собственно историческими источниками, определенную специфику, которая, по словам специалистов в первую очередь определяется сложностью понятий непременно применяемых в историографическом анализе «историографический факт» и «историографический источник» [см.: 11, с. 501].

* В статье понятия классификация и систематизация применяются как контекстуальные синонимы.

Так как в ходе дальнейшего анализа мы будем оперировать данными понятиями необходимо остановиться на них и дать свое определение, тем более что в специальной литературе существуют разное понимание того что есть «историографический факт» и «историографический источник» и как они соотносятся между собою [см.: 5, с. 36; 6, с. 96, 120; 11, с. 502-503; 12, с. 184-195].

При характеристике историографического факты мы исходим из того что он то есть историографический факт субъективен, по своей природе так как является результатом интеллектуального творчества, субъекта историографии, лежащего в области интерпретации и зависящего от целеполагания создания текста, тогда как историографический источник который так же является результатом творчества субъекта – материализован в конкретном зафиксированном тексте и является таким образом объективным. Кроме того по своей функциональной нагрузке историографический факт шире, чем историографический источник, то есть один и тот же историографический факт может быть отражен не в одном, а в двух и более историографических источниках принадлежащих одному субъекту историографии. То есть, очевидно, что, историографический факт и историографический источник – понятия не являющиеся тождественными друг другу [11-12].

В современных историографических работах, пожалуй наиболее популярно определение историографического факта данное без малого четыре десятка лет назад А.Н. Зевелевым и В.Н. Наумовым: «Историографическим фактом является факт исторической науки, несущий информацию об исторических знаниях, используемых для выявления закономерностей развития истории исторической науки» [5, с. 36; 6, с. 96]. Причем данное определение настолько популярно и емко, что уже не всегда различается от некоторых современных авторских определений [11, с. 502]. Мы также могли бы использовать его, однако оно не в полной мере передает понятие историографического факта относительно исторических исследований носящих междисциплинарный характер и применяющих не только исследовательский инструментарий, исторической и смежных ей социальных наук, но и их достижения и результаты.

Итак, историографический факт – любой актуальный для конкретного субъекта историографии (интерпретатора) исторический факт, отраженный в тексте и используемый в конкретном историографическом исследовании. Данное определение как видно шире чем принятые характеристики историографического факта в собственно исторической традиции но именно это позволяет находить и использовать для историографической интерпретации факты лежащие в широком поле гуманитарно-общественных наук.

В свою очередь историографический источник – любой зафиксированный текст содержащий научно-исторические факты. То есть это могут быть опубликованные монографии, статьи, тексты докладов, учебные пособия, выступления в СМИ, опубликованные рецензии или отзывы, аудио или видеозаписи лекций и т.п. По большому счету историографический источник также как и исторический источник в целом по своему возможному происхождению практически не ограничен. Думаю тут уместно сослаться на авторитет Марка Блока, по мнению которого: «Все, что человек говорит или пишет, что он изготавливает, к чему он прикасается, может и должно давать о нем сведения» [2, с. 39].

В нашей интерпретации историографического факта и источника необходимо небольшое дополнение, так как нераскрытой осталась роль собственно исследователя – субъекта историографии. Субъект историографии может выступать в двух позициях в контексте обращения к историографическому факту: во-первых как субъект-интерпретатор, то есть исследователь, проводящий историографический анализ и во вторых на наш взгляд автор текста также является субъектом – субъект-создатель, так как именно он первоначально осмысливает факты в своем тексте, формирует повестку исследования в соответствии со своими целями. В отношении же историографического источника позиция субъекта историографии только одна – субъект-создатель.

Как уже было выше сказано принципиальным вопросом в историографическом анализе является вопрос классификации привлеченных источников. Собственно классификация, систематизация уже является первым шагом историографического анализа. В классификации историографических источников учеными применяется несколько зарекомендовавших себя подходов или принципов систематизации: проблемно-тематическому, территориально-региональному, хронологическому, по виду, происхождению, авторству и др. при этом предлагается выделять например такие группы/типы историографических источников как: научные работы, материалы опубликованные в средствах массовой информации и архивные материалы; исследования общего характера и специальные исследования; научные работы историков, историческая учебная

литература, источники, содержащие информацию о жизни и творчестве историков; «по направлениям и теориям» и др. [см.: 1, с. 129; 4, с. 43, 47; 6, с. 126, 150; 11, с. 503].

Безусловно, выбор принципов классификации зависит от целей автора, темы и объекта исследования, имеющегося или доступного для анализа материала и т.д. и конечно в зависимости от темы исследования предпочтение может отдаваться одному или нескольким подходам, при этом в чистом виде применение только одного подхода может быть малоэффективным.

На наш взгляд оптимальным является применение нескольких подходов при систематизации, которые на наш взгляд дадут наиболее полное представление о классификации историографических источников используемых в различных исследованиях. Полагаем, что использование возможностей нескольких принципов систематизации позволяет оптимально раскрыть в целом преимущество классификации как метода исследования, то есть результаты разных подходов будут дополнять друг друга.

Предлагаемая нами классификация отталкивается от подходов «источниковедения историографии» разрабатываемых Научно-педагогической школой источниковедения (далее – НПШИ) – сайт Источниковедение.ru (С.И. Маловичко, М.Ф. Румянцева, Р.Б. Казаков и др.) на основе феноменологической концепции источниковедения восходящей к эпистемологической концепции А.С. Лаппо-Данилевского теоретическую основу которой создавала в свое время О.М. Медушевская [8;13]. Феноменологическая концепция источниковедения предоставляет возможность работать с историографическими источниками, «позволяет акцентировать внимание на специфике профессионализации исторического знания, выявлять его научные и ненаучные формы, помогает выработке критериев, позволяющих в источниковедческой операции историографического исследования отличать логику создания научного труда от логики иных форм историописания» [8].

Представители НПШИ за основу типологизации историографических источников берут принцип «другого» то есть принцип целеполагания авторов источников или то что мы выше определили, как «субъект-создатель», в связи с этим источники классифицируются в первую очередь исходя не из целей и задач исследователя проводящего систематизацию («субъект-интерпретатор»), а по замыслу автора источника, его целеполаганию. Такой подход в свою очередь позволяет систематизировать историографические источники и структурировать их не по значимости, то есть иерархически, а рассматривать их как «рядоположенные» [8; 9, с. 144, 153-154].

Непосредственно данный подход позволяет выделить виды и две группы историографических источников.

К видам историографических источников чаще всего относятся – монографии, диссертации, статьи, доклады, учебные пособия, материалы конференции и т.д. При выделении и определении видов историографических источников целесообразно опираться на понятия приведенные в ГОСТе 7.60.2003 в котором раскрываются основные виды печатных изданий и приводятся термины и определения [3]. При этом исходя из того что библиографическая и историографическая систематизации имеют все же свои особенности, выделение видов историографических источников при использовании понятий ГОСТа должно конечно обуславливаться рациональностью и корректироваться по необходимости.

Выделяемые в классификации группы историографических источников, дифференцируются типами исторического знания – научно ориентированные и социально ориентированные источники. Первая группа источников характеризуется нацеленностью на производство новых, научных знаний и содержит результаты теоретических и/или эмпирических исследований. К этой группе будут относиться: монографии, диссертации, статьи, опубликованные в профильных научных журналах, лекции, прочитанные перед профессиональной аудиторией, в том числе студентами по специальности, научно-подготовленные и квалифицированно обработанные публикации источников, специализированные учебные и справочные издания и т.п. Вторая группа источников характеризуется «целью конструировать национальное, локальное, конфессиональное, религиозное и т.д. прошлое и выполняет практические задачи удовлетворения потребностей общества в нужном (соответственно той или иной ситуации) прошлом, также контроля над социальной памятью» [9, с. 148-149; 10, с. 38]. Вторая группа будет включать в себя научно-популярные, информативные издания, общественно-политические публикации, интервью и выступления в СМИ, краеведческие публикации, публикации относящиеся к «фолк-хистори» и научно-популярные («popularhistory») и др.

Относительно «popularhistory» или научно-популярных изданий необходимо сказать, что сами представители НПШИ не относят данный тип публикаций ни к научно ни к социально ориентированным источникам [14, с. 423-424; 9, с. 38, с. 146; 10, с. 38]. Однако на наш взгляд научно-

популярные издания – книги и статьи и т.п. не только удовлетворяют стремление читателей к новым знаниям, но и в значительной степени конструируют прошлое и выполняют практические задачи удовлетворения потребностей общества в «нужном» прошлом так собственно, как и определяют «социально ориентированное историописание» например С.И. Маловичко (см. выше). Таким образом, полагаем что научно-популярные издания как историографические источники могут быть отнесены как к научно ориентированным так и социально ориентированным источникам, кстати, такой подход не исключают и представители НППШИ полагая что в зависимости от целеполагания к одной либо второй группе могут относиться такие виды как учебная литература и публикации исторических источников[14, с. 424].

Итак, на наш взгляд, на сегодняшний день проблемы классификации историографических источников позволяет наиболее адекватно преодолеть предлагаемая представителями Научно-педагогической школы источниковедения систематизация историографических источников по видам и по группам. При этом групповая классификация позволяет выделить научно ориентированные и социально ориентированные источники, что на наш взгляд наиболее актуально при анализе исследований носящих междисциплинарный характер.

Литература

- 1 Абдилдабекова А.М. Россия и Казахстан (XVIII – начало XX века.): Вопросы историографии. Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 136 с.
- 2 Блок М. Апология истории, или ремесло историка. Издание второе, дополненное. Перевод Е.М. Лысенко, примечания и статья А. Я. Гуревича. Москва: Издательство «Наука», 1986. – 254 с.
- 3 ГОСТ 7.60.2003 Издания. Основные виды. Термины и определения. – М.: ИПК Издательство стандартов, 2004. – IV+36 с.
- 4 Запрянова А. Типология источников историографического исследования // Харківський історіографічний збірник. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – Вип.10. – 402 с. – С. 41-52.
- 5 Зевелев А.Н., Наумов В.Н. Историографический факт: критерии оценок и анализа // Вопросы истории. – 1980. – №5. – С.32-41.
- 6 Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты: Учеб.пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История».– М.: Высш. шк.,. 1987.– 160 с.
- 7 Мазур Л.Н. Классификации метод // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. – М.: Аквилон, 2014. – С. 213-214.
- 8 Маловичко С.И. Феноменологическая концепция источниковедения как теоретическая основа источниковедения историографии / Концепция когнитивной истории: круглый стол к 90-летию со дня рождения Ольги Михайловны Медушевой. Материалы круглого стола. – 13 октября 2012 г. // Страница Научно-педагогической школы источниковедения – сайт Источниковедение.ru. [Электрон.ресурс].URL: http://ivid.ucoz.ru/publ/medushevskaja_90/om_malovichko/15-1-0-130 (дата обращения: 03.07.2016).
- 9 Маловичко С.И. Этическая составляющая проблемы классификации историографических источников // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі : [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: О.І. Журба (відп. ред.) [та ін.]. – Д. : ЛПРА, 2014. – С. 143–158.
- 10 Маловичко С.И. Проблема классификации источников в предметном поле источниковедения историографии // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2015, №2. – С. 36–44.
- 11 Ипполитов Г.М. Классификация источников в проблемно-тематических историографических исследованиях и некоторые методологические подходы к их анализу // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, т. 13, №3(2), 2011. – С. 501-509.
- 12 Ипполитов Г.М. Историографический факт и историографический источник как категории исторической науки: непростая диалектика // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т. 15, №1, 2013. – С. 184-195.
- 13 Румянцева М.Ф. Феноменологическая концепция источниковедения в познавательном пространстве постпостмодерна // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия История России. – 2006. – №2. – С. 5-17;
- 14 Казаков Р.Б., Маловичко С.И., Румянцева М.Ф. Классификация историографических источников: опыт соотнесения библиографического и источниковедческого подходов // 150 лет на службе

науки и просвещения: сборник материалов Юбилейной международной научной конференции. Москва, 5–6 декабря 2013 г. / Гос. публ. ист. б-ка России. – М., 2014. – 421-430.

ТАРИХНАМАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ КЛАССИФИКАЦИЯЛАУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ Н.С. Лапин

Мақалада тарихнамалық деректерді жүйелеудің мәселелері қарастырылады. Оларды классификациялау кезінде «Деректанулық ғылыми-педагогикалық мектептер» дамытқан тәсілдерді қолдану ұсынылады және негізделеді. Автордың пікірінше, пәнаралық зерттеулерге тарихнамалық анализ жасау кезінде бұл тәсіл ең нәтижелі болып есептеледі. Бұдан басқа мақалада «тарихнамалық дерек» пен «тарихнамалық фактіге» жаңа анықтама беріледі.

THE PROBLEM OF HISTORIOGRAPHIC SOURCES CLASSIFYING N. S. Lapin

The paper deals with the systematization of historiographical sources. There is proposed and justified the use of the approaches developed by «Scientific and pedagogical schools of sources» in their classification. According to the author, while historiographical analysis of studies bearing the interdisciplinary nature this approach is the most productive. Also a new definition of "historiographical source" and "historiographical fact given in the article.

ЖОЖ: 94 (574.42) " 19 "

Д.Е Қазықанов

Семей қ, Шакәрім Мемлекеттік Университеті.

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІР

Аннотация: Мақалада XX ғасырдың басындағы Шығыс Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі қарастырылған.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, қоғам, саясат, земство, Семей.

XX ғасыр басында Шығыс Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде ірі оқиғалар орын алды. Революция (1905-1907) қарсаңында өлкеде жұмысшылардың, шаруалардың және басқа да халық топтарының жергілікті үкімет орындарының, байлар мен өнеркәсіпшілердің озбырлығына қарсы жекелеген стихиялы бой көрсетулері болып өтті.

Қазақстанда жұмысшы қозғалысы кеңейе бастады. Ереуілдер саны көбейіп, олар неғұрлым бұқаралық және табанды сипат алды. 1902 жылдың маусымында Семей облысының Зайсан уезінде Михайлов кенішінің жұмысшы қазақтарының толқуы болып өтті. Өз талаптары қанағаттандырылмаған жұмысшылар кеніштен кетіп қалды, соның салдарынан ондағы жұмыс тоқтатылды.

Басталған орыс-жапон соғысы, оның империалистік сипаты және орыс әскерлерінің жеңілісі өлке халқы арасында патшалық режимге қарсы наразылық пен ашу-ызаның одан сайын өршуіне әкеп соқты [1].

Қазақстандағы революциялық қозғалыстың айтарлықтай өрлеуі 1905 жылғы қараша-қазан айларында өтеді, ол кезде 17 қазандағы патша манифесінің жариялануы Қазақстанның көптеген қалаларында көп адам қатысқан митингілерге, демонстрацияларға және халықтың қалың тобының басқа да бой көрсетулеріне ұштасқан болатын. Оларды дала өлкесінде Омбы қаласындағы 19 қазанда өткен митингі мен басқа да оқиғалар бастап берді, оларды ұйымдастырушылардың бірі ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы Әлихан Бөкейханов (1870-1937) болатын. Оның бастамасы бойынша манифест қазақ тіліне аударылды және вице-губернатордың рұқсатымен облыстық баспаханада басылып, 10 мың данасы қазақ ауылдарына таратылды.

1905 жылдың 9 қаңтарында басталып кеткен орыс революциясы Семей қаласында да орын алды. Семей өңірінің халқы да патшалық самодержавиялық билікке қарсы көтерілді. Семейде социал-демократтар революция пропагандасын кең түрде жұмысшылар, шаруалар, жергілікті гарнизон солдаттарына, казачестваға, орта оқу бөлімінде оқитындарға және қала, облыста тұратын қазақтарға

да насихаттады. Революция идеясында айтарлықтай рөл атқарған және Омбы комитетінің 1905 жылы Семейде ұйымдастырылған РСДЖП -нің шағын тобының жетекшісі большевик В.И.Соловодников болды.

1905 жылы 15 қарашада Семейде белгілі саяхатшы Г.Н.Потаниннің құрметіне арналған географиялық қоғамның бөлімше жиналысында көптеген оқымыстылар мен интеллигенттер қатысты. Айдаудағы социал-демократ Крушев кенеттен сөз сөйлеп, жиналғандарға Ресейде болып жатқан революция жайлы және оларды самодержавиемен күресуге шақырды.

1905 жылы қарашада Семейге жер аударылған әр түрлі партия революционерлері бірігіп, «Семипалатинский листок» атты газет шығара бастады. Онда олар парламент билік үлгісінің бюрократиялық және саяси құрылымының өзгертілуін талап етеді. 1905 жылы Семейде почта-телеграф қызметкерлері мен жұмысшылары ереуілге шықты. Семей облысының әскери губернаторы Галкин Дала генерал-губернаторлығына: Семейдегі почта-телеграф конторасының барлық мүшелері барлық қызметтік міндеттерін атқаруды бас тартқан және контора бастығының айтқанына көнбеді деп мәлімдейді. Бұл біраз жергілікті биліктің қимылының ала-құла болуына әкелді. Әскери губернатор жағдайды реттеу үшін Қарқаралыдан әскери полк шақырды. Ереуілге қатысқандар мен олардың жетекшілерін тұтқындау басталды. Кейіннен ереуілге қатысқандар «Семипалатинский листок» газетінде бұл ереуіл Ресейдегі Қазан төңкерісінің бір бөлігі болатын деп жазады. Қуғын-сүргіндердің болуына қарамастан, почта-телеграфтағы ереуілдермен басталған қозғалыс қалалық барлық кәсіпкерлікті және жергілікті гимназияда оқитындар 1905 жылдың 27 қарашасында директорға бірқатар талаптар қойып, олар да ереуіл жариялады. Екі ай бойы гимназияда ешқандай сабақ болмады. Басшылық жоғарғы сыныптың 48 оқушысын оқудан шығарды. Кейін олардың 30 -ын қайта қабылдауға мәжбүр болды. Бүкілресейлік патшалық билікке қарсы саяси артта қалған жұмысшылар, қызметкерлер мен еңбек етуші шаруалар тобы қатысты. Революциялық қайшылықтың шиеленісуіне байланысты қала қа басқа да қоғамдық топтар бірігіп, ұйымдаса бастады. Либералды буржуазия, шенеуніктер, қалалық буржуазия интеллигенттері «Народная свобода» атты партия бюросына бірікті. Бұл Ақпан төңкерісінен кейін белсенділік танытқан кадет партиясы болатын. Жергілікті аппараттағы ірі шенеуніктер, рухани ағымның өкілдері, көпестер, жергілікті капиталистер «Союза русского народа» атты қаражүзді бөлімше құрды. Семейлік қаражүзділердің жетекшісі мұғалім Ильминский парақтарын шығарып, кең көлемде шіркеуде уағыздарын жүргізді. Алайда, олардың одан арғы істері нәтиже берген жоқ.

1906 жылдың 4 қаңтарында II Николай Ақмола, Семей облыстарына төтенше жағдай енгізу туралы жарлыққа қол қойды. «Прииртышский край», «Семипалатинский листок», «Семипалатинская жизнь», «Трудовая жизнь» газеттерінің шығуына тоқтау салды. Жергілікті әлеуметтік-демократ ұйымдар мен үйірмелер Мемлекеттік думаға сайлау кезінде белсенділік көрсетті. Тек Өскемен қаласының өзінде ғана 1906 жылдың 29 қыркүйегінде полиция көшеден РСДЖП-нің 144 листогын (парағын) жинап алды. Саяси партиялардың дауысы үшін күрес болып жатты.

1906 жылы Семейде I Мемлекеттік Думаға депутаттар сайлауы өтті. «Общество взаимопомощи» арқылы жергілікті социал-демократтар сайлау алды барлық жиналыстарға қатысты. Большевиктердің Мемлекеттік Дума сайлауына қатысуы қала билігін алаңдатты. Барлық саяси белсенділер әр түрлі сылтаулармен Дума сайлауына қатысудан шеттетілді. Семейлік тұрғын Халитовтың куәлігі бойынша сайлау әділетсіз, заңсыз өткен. Сайлаушылар тізіміне Семейлік жұмысшылар Иван Егорович Пронин, Иосиф Феодорович Лаптев және т.б. сайланды.

II Мемлекеттік Думаға Семейлік жұмысшылардың таңдауымен саяси айдаудағы Н.Я.Коншин депутат болып сайланды. Алайда, Думаның Семейге хабарлауында Н.Я.Коншин ол ұйымның өкілі болудан бас тартқан, бұл саяси наразылыққа әкеліп қана қоймай, «общество взаимопомощидің» ыдырауына әкелді. Саяси көзқарастарында Коншин берік қорғаушы болды. Кейін ол меньшевиктердің жетекшісіне айналды. Ол паша шенеунігі қызметін адвокаттыққа ауыстырып, жұмысшылардың мүддесін жақтауға көшеді.

1907 жылы революциялық ереуілдерді жеткілікті түрде баса алмады деп бұрынғы әскери губернатор Галкинді қызметінен босатады. Оның орнына Тобылда қызмет істеген генерал Троицкий келеді. Онымен бірге полицмейстер Карамышев бастаған полиция және жандарм шенеуніктер тобы да келген болатын [2].

1914 жылдың тамыз айында басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс Шығыс Қазақстан өлкесінің өміріне едәуір өзгерістер алып келді. Мындаған ер-азаматтар майданға аттанды, армияны қосымша әскерлермен толықтыру мақсатында халықты жұмылдырды, орта шаруа-кедейлердің шаруашылықтары күйзеліске ұшырады, бағалар өсіп, жұмысшылардың еңбекақысы төмендеді. Тек Семей облысында ғана 1917 жылға қарай 17 мыңға жуық қазақ батырақтары болды. Көпестер мен

өнеркәсіп иелері майданға жіберілген ұн, май, тері, қой терісінен тігілген тоннан өте үлкен пайда тапты. Шетелдік капиталистер Кенді Алтайдың байлығын мейлінше тонап, әскери тұтқындардың еңбегін қанауды күшейтті. Қазақ байлары жоғары бағамен малды, жемді, етті сатты. Жергілікті халықтың жаңа идеяларымен танысуы және бұл идеялардың бұқаралық сипат алып бара жатқанын көрген отарлық билік полицейлердің санын көбейтуге мәжбүр болды.

XX ғасырдың басында алғашқы маркстік үйірмелер Өскеменде (1904), Шемонаихада (1914) пайда бола бастады. 1879-1899 жылдары Ресейдің 11 қаласынан жер аударылған халық еріктілері (А.Александров, Н.Ватсон, И.Емельянец, П.Попович, Е.Михаэлис, А.Трофимов, В.Иньков, А.Федоров, О.Костюрин, Н.Долгополов, т.б.) Шығыс Қазақстан облысының қоғамдық өміріне белсене араласты.

1916 жылы таптық және ұлттық қанау, соғысқа деген өшпенділіктің өсуі барлық жерде болып жатты. Соғыс жалпы ұлттық дағдарыс үрдісінің пісіп жетілуін жылдамдатып, соңы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске алып келді.

Көтерілістің шығуына 1916 жылдың 25 маусымындағы патшаның жарлығы себеп болды. Майданның ішкі тылына 19 бен 43 жас аралығында «жат» ұлттың ерлерін жұмылдыру болды. Ақмола және Семей облыстарындағы көтерілісті басу шараларындағы анықтамада 1916 жылдың 7 шілдесінен 5 қыркүйегі аралығында «Қырғыздардың едәуір тобыры Зайсан уезінде, бірнеше тобыр, олардың ішінде кейбіреулерінің саны 3000-ға жетті, әсіресе, Тайынты және Бөкен облыстарында көтеріліс ерекше белсенді жүрді» делінген.

Алайда, ұлт-азаттық көтеріліс қатыгездікпен басылды. Семей және Ақмола облыстарындағы көтерілісшілерге 12-кавалериялық жүздік, күшейтілген 11 жаяу рота әрекет етті. Бір уақытта қазақтар мен орыстар көтерілді. Зайсан уезінде 1916 жылдың 7 қарашасында әйелдер арасында толқу болды, 1917 жылдың қаңтарында Өскемендегі солдат әйелдер бүлік шығарды. Әскери әйелдер арасындағы ең ірі қимыл Семейде болды. Оны әрі қарай ауылдық мекендер жалғастырды.

1917 жылдың ақпанында Ресейде патша билігі құлап, буржуазиялық-демократиялық төңкеріс жеңді. Семейге бұл хабар 1917 жылдың 2 наурызында жетті. 1917 жылдың 5 наурызында «Қоғамдық ұйымдарды біріктіретін облыстық атқару комитеті» құрылды. Оларға 16 капиталист, 7 кулак, 8 офицер, 3 қазақ буржуазиясының өкілі кірді, тек 2 жұмысшы кірді. Өскеменде қоғамдық қауіпсіздікті қорғайтын коалициялық атқару комитеті қалыптасты. Бұл Уақытша үкіметтің жергілікті органдары еді.

Патша үкіметін құлатқаннан кейін, әр түрлі этникалық (облысты қазақ комитеті 1917 жылдың 27 наурызында Семейде «Республикалық офицерлер одағы» құрылды) құрылып, олар Уақытша үкіметті жақтады. Бүкіл елдегідей Шығыс Қазақстанда қос үкімет орнады. Уақытша үкімет барлық жұртқа теңдік бергенімен, қазақ халқының мемлекеттік басқару орындарына араласуы зор кедергілер арқылы жүзеге асырылды. Себебі, жергілікті жерлердегі Уақытша үкіметтің билігін жүзеге асырушы чиновниктердің империялық пиғылы мен шовинистік көзқарастары нәтижесінде қазақ жұрты үшін әлі де болса құқықтық шектеулер қойылды[3].

Ресей империясының отарлық жүйесінде қазақ халқы мемлекеттік басқару органдарынан мүлдем шеттетілген еді. Бұл саясаты арқылы патшалық Ресей феодалдық мешеулік қойнауында жатқан қазақ жұртының санасынан мемлекеттілік деген ұғымды өшіруді, өзін-өзі басқару қабілетінен толық айыруды көздеді.

Империялық басқару жүйесінде біржола қалыптасқан тәртіп бойынша қазақтардың басқару аппаратына тартылуы ең төменгі буынмен ғана шектелді. Ақпан төңкерісінен кейін билік басына келген Уақытша үкімет тарапынан мемлекеттік билік ісіне қатысу және сайлау құқықтарының берілуі, ұлттық-діни сипаттағы шектеулердің алынуы, қазақ халқының әртүрлі деңгейдегі әкімшілік-саяси органдарының жауапты қызметтеріне араласуы жол ашты. Енді, оқыған, білімді қазақ зиялыларының мемлекеттік билікке араласуына орай, қазақ жұртының құқықтарын қорғаудың маңызды тетіктеріне ие болды.

1917 жылы 13 желтоқсанда II-жалпықазақ съезінің шешімі бойынша Алаш ұлттық-территориялық автономия жарияланып, оны басқаратын Уақытша Алашорда Ұлт Кеңесі құрылды. Алашода үкіметінің орталығы Семей қаласы болды. Алаш автономиясын орнықтыру жолында Семей облысында да Алашоданың Облыстық Кеңесі Биахмет Сәрсеновтың төрағалығымен қызмет жасады. Төрағаның орынбасары Имам Әлімбаев, мүшелері: Ә.Сәтпаев, А.Қозыбағаров, хатшысы М.Оспанов болды. Алашорда Ұлт Кеңесінің жұмысына тікелей бақылаудың әрі талапты күшті болуынан, оның белсенді жұмыстар жүргізуіне себепші болды.

Семей облысының уездерінде де Алашорданың уездік кеңестері ашылып, мемлекеттік істерді қолға ала бастады. Зайсан уезінде Арынғазы Поштаевтың (дәрігер) жетекшілігімен алашорданың

уездік кеңесі жұмыс атқарған Уақытша сібір үкіметінің Зайсан уезіндегі инструктор – информаторының мәліметтеріне қарағанда Зайсандағы уездік Алашорда кеңесінің халық арасындағы беделі өте жоғары болған. Ал, Өскемен уезінде Алашорданың уездік кеңесін ұйымдастыру ісі уездік земство төрағасы Әміре Айтбақинға жүктеген.

Ұлт зиялылары қазақ жұртына да земство жүйесін енгізу туралы тілегін тарихта белгілі 1905 жылы Қарқаралы петицисында білдірген-ді. Өзін-өзі билеу құқығын айтпағанда, патша үкіметі қазақ елін салау құқығынан да айыруы земство мәселесінің оң шешімін табуы мүмкін болмады. 1917 жылы 17 маусым айында Уақытша үкімет бұрын земство жүйесі енгізілмеген аймақтарда земство мекемелерін ашу лайық деп тауып, арнайы заңмен бекітті. Бірақ, Қазақстанда Земство жүйесін Ресейдің орталық аудандарымен салыстырғандағы ерекшелігі - «әкімшілік» негізде жасалынды. Өйткені, Уақытша үкімет өзін-өзі басқару жүйесі ретінде земстволарға берілген құқықтардың өте кең болуынан Ресейдің мемлекеттік тұтастығына нұқсан келеді деп қауіптенген еді. Ал, үкімет чиновниктері әкімшілік негізде құру себебін Қазақстан қалқының қоныстану сиректігімен және мәдениеттің артта қалуымен түсіндірді.

1917 жылы I-жалпықазақ съезінде де Земство жүйесін көшпелі жұртқа да енгізуді де дұрыс деп тауып, бұл қаулысын Уақытша үкіметтің алдына қойған еді. Көп ұзамай, Петроградтан қазақ болыстарында да земство енгізуге бөгет болмасын деген үкіметтің ресми шешімі таратылды.

Семей облысында «Сарыарқа» газетінің мәліметтеріне қарағанда Земство сайлауы 1917 ж. қараша айының соңына қарай ауылдарда әлі аяқтала қоймағанын білдіреді. Ал, облыстық және уездік Земство мекемелері жұмысқа кірісуге дайындық үстінде екенін жазған.

Қараша-желтоқсан айлары қазақ халқы үшін өте қарбалас кезең болды. Себебі, Қазан төңкерісін түсіне алмаған, оны үреймен қабылдаған қазақ халқы қараша-желтоқсан айларында Земство сайлауы мен құрылтай жиналысына сайлау науқанына тартылып, бұл жауапты шаралар мен саяси өзгерістердің мәнін тез қабылдап, қорытып үлгере алмай жатты. Одан іле-шала, 1918 ж. 5 қаңтарда үміт етіп күткен Құрылтай жиналысының большевиктер тарапынан қуылуы және саяси ахуалдың жедел өзгеруі ұлт зиялыларын дағдартып қойды. Сонымен бірге, сайлау ісі аяқталып, қазақ зиялылары земство мекемелері арқылы ұлт мүддесі үшін қызметке енді кірісе бастаған уақытта, 1918 ж. Қаңтар-ақпан айында Қазақстанның Солтүстік-Шығыс аймағында кеңестік-большевиктік биліктің орнауына байланысты земство мекемелерінің жұмысы да қарқын алмай жатып тоқтатылды.

Кеңес билігімен келісімдерге келудің нәтижесінде жергілікті Алаш ұйымының жетекшілерінің бірі, Алашорда мүшесі Халел Ғаббасов Семей облыстық Кеңестің атқару комитеті төрағасының орынбасары, қаржы комиссиясының мүшесі қызметіне өтсе, Алаш партиясының белсенділері Биахмет Сәрсенов Халыққа білім беру комиссарының орынбасары, Имам Әлімбаев Еңбек және өнеркәсіп бөлімінің бастығының орынбасары қызметіне тағайындалды. Сонымен бірге, Семей облыстық және қалалық Кеңестің атқару комитетіне 1918 ж. 22-23 наурыздағы отырысында Жер бөлімінің төрағасының орынбасары ретінде Әубәкіровты, Азық-түлік бөліміне Ы.Оразалинді, Сот ісі бөлімінің мүшелігіне М.Боштаевты енгізеді. Ал, уездік кеңеске төрағаның орынбасары, жер бөлімінің төрағасының орынбасары, дәрігерлік-санитарлық бөлім комиссары ретінде А.Қозыбағаров, Жол байланысы бөлімінің бастығы А.Е.Болатовты, Әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінің бастығы етіп С.Дүйсенбин енгізілген.

Қарқаралы уезінде де Кеңес депутаттарының билігі құрылғанда құрамына большевик Нығмет Нұрмақовтармен бірге негізінен алашшыл азаматтар енгізілді. Өйткені, бұл істі ұйымдастырған қарқаралы уезі бойынша комиссар, Семей облыстық Кеңестің атқару комитетінің мүшесі Б.Сәрсенов болатын. Ал, Қарқаралы уездік Кеңестің төрағасы болып А.Райымбеков, орынбасары С.Байтенов (екеуі де Уездік Земство мүшесі болған) сайланды.

Семей облыстық және уездік Кеңесіндегі қазақ зиялыларының саяси күресі ерекше көрініс берді. Уақытша үкіметтің өз кезінде жер мәселесін шешпеуі большевик билігіне де осы ең өзекті де күрделі мәселе сүйретіліп келеді. Уақытша үкімет алдына ұлт зиялылары жер мәселесін шешу талабын қойғанда, ең алдымен Қоныстандыру Басқармаларының жоюды талап еткен болатын. Бірақ та, бұл мәселенің дұрыс шешілуіне мүдделі болмаған Уақытша үкімет билік басынан кеткеннен кейін, Семей облыстық земство басқармасы облыстағы әкімшілік билікті өз қолына ала отырып, 1918 ж. 6 ақпанда Облыстық земство жиылысының I-төтенше отырысында қабылдаған қаулысы бойынша Қоныстандыру Басқармаларының жұмысын тоқтатып, оның бөлімдері мен мүлкін Земство жанынан құрылған арнайы бөлімге тапсыруды шешкен еді.

Алайда, өлкедегі саяси билікті Кеңестер өз қолына алғаннан кейін қоныстандыру басқармасын жою ісі аяқсыз қалды. Мәселен, 1918 ж. 12 наурыздағы шаруалардың, жұмысшы және солдат депутаттарының біріккен съезінде А.Қозыбағаров жер мәселесі төңірегіндегі айтыста

қоныстандыру басқармасының қазақтарға қарсы саясат жүргізіп отырғандығын, қоныс аударушылар көптеген жеңілдіктерге ие екендігін айтып, ең бірінші қазақ халқына жеңілдіктер жасалуын талап етеді. Ал, И.Әлімбаев бұл съездегі сөйлеген сөзінде: «Қоныстандыру Басқармасы бір халықты бақытсыздыққа ұшырата отырып, екінші халықты бақытты еткісі келеді» деп, алдыңғы кезекте қазақтардың мүддесі қорғалуы қажеттігін дәлелдейді. Алайда, қазақ зиялыларының бұл қойған талаптары іс жүзінде аспады және оның жүзеге де асуы мүмкін емес еді.

Өлкеде 1918 ж. Маусым айында Кеңес билігі толық жойылғаннан кейін, қазақ зиялылары Алашорда үкіметінің уездік-облыстық бөлімдерін құру және оның қызметін дұрыс жолға қою ісін ұйымдастыруға жұмылды.

1918 ж. 24 маусымда «Земство туралы» арнайы заң қабылданып, Алаш автономиясында 1917 жылы 17 маусымдағы Уақытша үкіметтің заңы бойынша енгізілген және Кеңес үкіметі таратқан барлық Земство мекемелерін жедел түрде қайта қалпына келтірілуін, ал Земство ісі қолға алынбаған жерлерде Земство мекемелері 1917 жылы 17 маусым заңына сәйкес енгізілуін белгіледі. Сонымен қатар, Алашорда үкіметінің төрағасы Ә.Бөкейхановтың Семей уездік Земство басқармасының төрағасы А.Қозыбағаровқа жіберген қатынас құжатында (25 маусым. 1918 ж.). Алашорда әскеріне уездің әр болысынан 30 адамнан алу және оларды Семейге жедел жеткізу жөнінде қадап айтылған. Ол туралы деректе: « От каждой волости Семипалатинского уезда постановлено взять по 30 человек в состав отряда в милиций. Прошу немедленно опубликовать и собрать их с достаточным количеством лошадей милиционеров и лошадей представить в Семипалатинск» [4].

Семей облысында Земство ісін, яғни, өзін-өзі басқару мекемелерінің тізгінін қазақ зиялылары өз қолдарына алды. 1918 ж. 18 қаңтардағы Семей облыстық Земство жиылысының төрағасы болып Р.Мәрсеков және мүшелері ретінде Х.Ғаббасов пен Ә.Сәтпаевтың сайлануы (орынбасары К.Ляшкевич, мүшесі Троицкий) үлкен жетістіктердің бірі саналады. Семей облыстық Земство жиылысының мүшелерінің саны – барлығы 43 болса, оның 29-ы қазақ өкілдерінен тұруы және олардың ішінде беделді әрі білімді Ә.Бөкейханов, Ә.Ермеков, Т.Құнанбаев, Х.Ғаббасовтардың болуы себепті ахуалдың басқадай бағытта өрбуі ешбір мүмкін емес еді.

Семей уездік земствосының басқарма төрағасына А.Қозыбағаров, мүшелері болып А.Болатов, С.Дүйсенбин, П.Воробьев, А.Богатырев сайланады. Семей уездік земствосының халық мүддесі үшін сан-салалы жұмыстарының алға басуына себепші болған ісер А.Қозыбағаров белсенділігімен бірге, ұл уездік земство басқармасының заңгер -кеңесшісі ретінде (1918 ж. желтоқсаннан бастап) тәжірибелі саяси қайраткер, І-мемлекеттік Думаның депутаты А.Бірімжановтың қызметке алынуымен және 1919 ж. наурыз айынан бастап басқарманың құрылыс-техникалық бөлімінің бастығы ретінде инженер-құрылысшы, ІІ-Мемлекеттік Думаның депутаты М.Тынышбаевты жұмысқа алынған. Семей уездік земство басқармасы Алаш әскерін жасақтау ісінде де ерекше белсенділік танытады.

1918 ж. Маусым айында өз жұмысына қайта кіріскен Өскемен уезінің земство басқармасы мына құрамда қызмет атқарды: Әміре Айтбакин (төраға), В.Д.Алифанов, В.А.Саенко, Дүйсенбі Қалматаев (мүшелері). Ал, Зайсан уезінің земство басқармасына жетекшілік еткен Бәзікен Өскембаев болды. Жалпы, Земство жүйесі Алашорда Ұлт Кеңесінің шешіміне сәйкес, Алашорда шығарған заңдар негізінде жұмыс жүргізуі тиіс болатын.

Алайда, 1918 ж. 4 қарашада Уақытша Сібір үкіметінің Алашорда Ұлт Кеңесін таратып жіберуіне орай, Колчак диктатурасының режимінде жұмыс жүргізілді [5].

Большевиктерге қарсы саяси одақтастар 1918 жылдың мамыр айының соңында чех-словак әскерінің қолдауымен кеңес билігін құлатып, азамат соғысын бастап жіберді.

1918 жылдың жазына қарай біріккен контрреволюциялық күш Қазақстанның басым бөлігін, сондай-ақ Семей облысын басып алды. Басып алған аудандарда олар қанды режим орнатты. Өскеменде Совдеп мүшелері тұтқындалып, кейіннен өлтірілді. Тұтқындарға толы Өскемен түрмесіне «Оңтүстік-Шлиссельбург» деген атақ берілді.

Контрреволюциялық төңкерістің алғашқы апталарында шаруалар контрреволюцияға қарсы белсенді күрес жүргізді. Оған мысал ретінде 1918 жылдың шілдесіндегі Шемонаихада болған көтерілісті айтуға болады. Аяусыз жазалауына қарамастан, ақ гвардияшылдар тылының берік еместігі байқалады.

1919 жылдың сәуірінде Бақты, Үржар, Сергиополь уездеріндегі партизан отрядтары бірігіп, олар «Тарбағатайдың қызыл тау қырандары» деп аталды.

1919 жылдың күзінде Бұқтырмадағы ұсақ отрядтар бірігіп, «Алтай тауларының қызыл қырандары» болып аталды. 1919 жылдың желтоқсан айына қарай партизандардың және Қызық Армияның күштерімен облыста Кеңес үкіметі толық бекіді.

Азамат соғысы жағдайы Кеңес ұйымдарына біршама икемділік танытып, оперативті органдар құруға мәжбүр етті. Бұл органдардың төтенше өкілеттігі мен құқығы болды. 1919 жылдың сәуірінде ХКК-нің қырғыз өлкесін басқарудың революциялық комитетінің уақытша жағдайы қабылданды. Жергілікті ревкомның мақсаты мен міндеті анықталды. Декрет бойынша Ревком қарауында Ақмола, Семей, Тарбағатай және Орал облыстары кірді. 1920 жылдың 26 тамызында Жоғарғы ОАК және ХХК «Қырғыз Автономиялық Социалистік Кеңестер Республикасы» декретін қабылдады. Семей облысы ҚАСКР құрамына кірді. Оған Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы уездері енді.

Қорыта айтқанда, осы кезеңде Шығыс Қазақстан облысының қоғамдық-саяси өмірінде көптеген оқиғалардан қазақ зиялыларының саяси көзқарасын анық байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін бес томдық. «Атамұра» баспасы: Алматы, 2002. - 768 бет.
2. Ж.Касымбаев История города Семипалатинска (1718-1917). Алматы: 1998, 276-с.
3. Шығыс Қазақстан облысы. Энциклопедия – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы»: 2014. - 848 бет.
4. ШҚО, Қазіргі заман тарихы құжаттама орталылығы, ф-37, оп-1, іс-1, п-1.
5. Н.Шаяхметов. Қазақстанның солтүстік-шығыс аймағындағы қазақ зиялыларының қос төңкеріс пен азаматтық қарсы тұру жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметі // кандидаттық диссертация// Алматы: 2000. - 148 б.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА Д.Е.Казыканов

В статье рассматривается общественно-политическая жизнь в Восточном Казахстане в начале XX века.

THE SOCIO-POLITICAL LIFE IN THE EAST KAZAKHSTAN AT THE BEGGINING OF THE 21ST CENTURY D.E.Kazikanov

The article deals with the socio-political life of East Kazakhstan at the beginning of the 21 st century.

УДК 338.984

А.М. Измайлов

ФГБОУ ВО Самарский государственный экономический университет

К ВОПРОСУ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РОССИЙСКИХ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация: В представленной статье автором анализируются наиболее важные причины формирующие необходимость повышения конкурентоспособности российских фармацевтических предприятий.

Ключевые слова: конкуренция; конкурентоспособность; фармацевтика; фармацевтическая промышленность; фармацевтические предприятия.

Ключевым фактором развития и укрепления российской фармацевтической промышленности является повышение конкурентоспособности отечественных фармацевтических промышленных предприятий.[1,4] Данный фактор становится особо значимым в свете недостаточного уровня развития собственной фармацевтической отрасли как следствие ее «запущенности» в годы перехода от командно-административной экономики к рыночной, а также чрезвычайно высокой конкуренции со стороны иностранных производителей, заполнивших российский фармацевтический рынок.

Таблица 1 - Лидеры среди фармацевтических компаний по объему рынка на начало 2015 г.

№ п/п	Компания	Доля (%)
1	Novartis (Швейцария)	4,69
2	Sanofi-Aventis (Франция)	4,53
3	F.Hoffmann-La-Roche LTD (Швейцария)	4,28
4	Janssen Pharmaceutica N.V (Бельгия)	3,31
5	BayerSheringPharma AG (Германия)	3,3
6	"Фармстандарт" (Россия)	3,22
7	Berlin-Chemie (Германия)	2,8
8	Nycomed (Швейцария)	2,61
9	Gedeon Richter (Венгрия)	2,61
10	Teva Pharmaceutical Industries (Израиль)	2,19

Примечание - Эксперт Он-Лайн": электрон. журн. URL: http://expert.ru/ratings/table_612911.

Рынок на сегодняшний день представлен, в частности, компаниями из США, Швейцарии Индии, Китая, Франции, Германии, Японии.[2] Из числа отечественных фармацевтических производителей конкурировать с мировыми гигантами способна только одна компания: ПАО «Фармастандарт», доля рынка в России которой на начало 2015 года составило 3,22%.

Подробнее о лидерах среди фармацевтических компаний по объему рынка на начало года представлено в таблице 1.

Однако, учитывая происходящие в отрасли процессы, связанные с большими инвестициями в строительство и развитие медицинских и биофармацевтических кластеров, началом инвестирования российскими фармацевтическими компаниями в разработку новых видов инновационных лекарственных средств (ЛС) и прочих фармацевтических и парафармацевтических продуктов, можно говорить о наступлении особо благоприятного момента для ставки на укрепление конкурентоспособности российских фармацевтических промышленных предприятий. О росте показателей, характеризующих мировую и российскую фармацевтическую промышленность свидетельствуют также графики, отражающие объемы мирового и российского рынков (Рисунки 1 и 2).

Динамика показателей характеризует тенденцию роста фармацевтического рынка в стоимостном и натуральном выражениях.

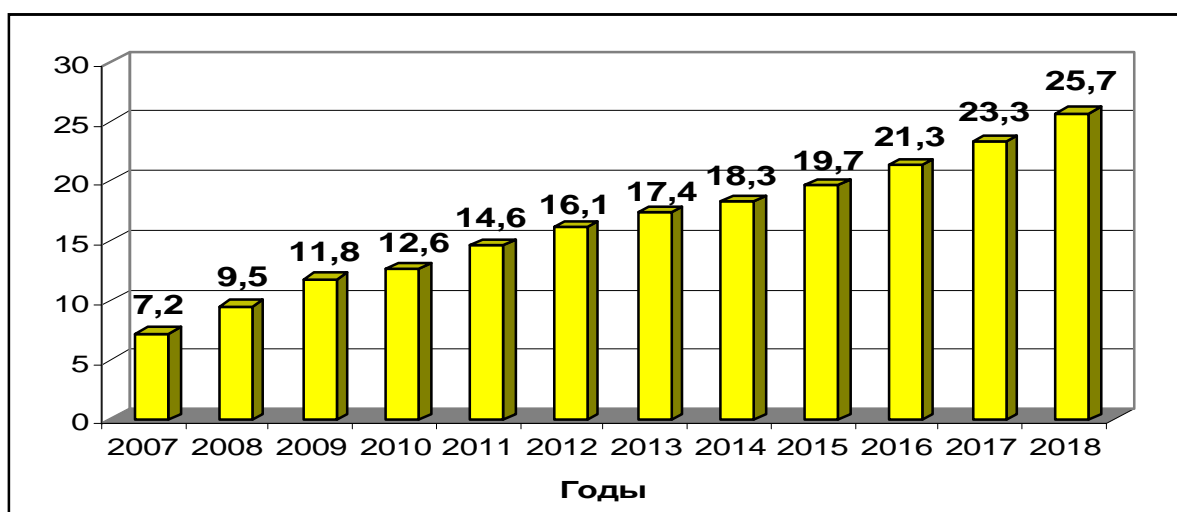

Рисунок 1- Объем и прогноз мирового фармацевтического рынка до 2018 г. (в млрд.долл)
Примечание – IMS Health

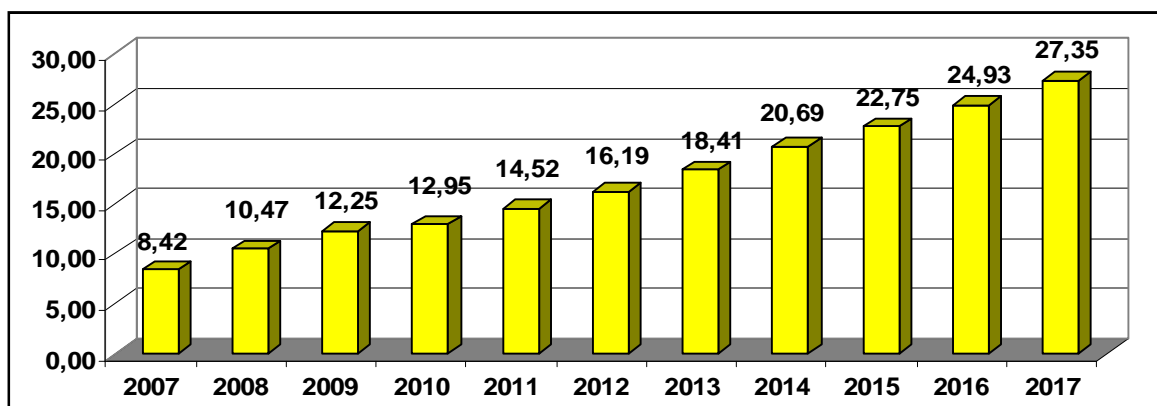

Рисунок 2- Емкость и прогноз динамики развития российского фармацевтического рынка до 2020 г. (в млн.долл по курсу на 05 апреля 2015 г.)

Примечание – DSM Group

Актуальность рассматриваемой проблемы заключается в необходимости повышения конкурентоспособности отечественных фармацевтических производителей на фоне высокой концентрации иностранных производителей. Отметим, что актуальность проблемы подкрепляется высоким значением отечественной фармацевтической промышленности и для обороноспособности страны, и в рамках сформированного Правительством Российской Федерации курса на импортозамещение. [3]

В связи с этим, особенно важным представляется вывод российской фармацевтической промышленности на новый уровень, позволяющий самостоятельно производить инновационные и оригинальные ЛС и другие виды фармацевтической продукции, что позволило бы снизить зависимость страны от иностранных фармацевтических производителей. Реализовать такую задачу можно только путем повышения конкурентоспособности собственных, российских предприятий фармацевтической промышленности.

Низкий уровень развития отечественной фармацевтической промышленности, характеризуется рядом проблем, которые можно разделить на четыре группы: рыночные, технологические, обусловленные особенностями производственного процесса, административно-правовые.

Данная классификация полностью характеризует проблемную сторону развития российской фармпромышленности, учет и ориентация на преодоление которых служит одним из ключевых мер при формировании направлений повышения конкурентоспособности предприятия фармацевтической

промышленности. Однако наряду с проблемами, тормозящими развитие отрасли, особое внимание стоит обращать на особенности фармацевтической промышленности, оказывающее прямое влияние на предприятия. Любая отрасль промышленности накладывает свои специфические особенности на предприятия, работающие в данной отрасли. Мы предлагаем систематизировать данные особенности по трем признакам: рыночный, хозяйственный и политико-правовой.

Рыночный признак отражает общие тенденции развития, присущие отечественной фармацевтической отрасли. Такие тенденции можно охарактеризовать как насыщенность рынка иностранными компаниями, ориентация российских производителей на производство дженериков, быстрый рост рынка и др. Хозяйственный признак характеризуется высоким инновационным потенциалом, длительностью процесса разработки продукта и организации производства, а также зависимостью отечественной отрасли от импортного сырья. Еще одной группой особенностей является группа, объединенная политико-правовым признаком. Данную группу можно охарактеризовать степенью государственного вмешательства и правовым регулированием хозяйственных взаимоотношений в отрасли.

Ключевыми элементами, влияющими на уровень конкурентоспособности предприятия являются факторы конкурентоспособности предприятия. В работе были классифицированы внешние и внутренние факторы конкурентоспособности предприятия фармацевтической промышленности с учетом уровней конкурентоспособности: товарного, предприятия, отрасли и страны. Выделение отдельных факторов, влияющих на уровень конкурентоспособности предприятия на одном из четырех уровней, позволяет лучше формировать представление о возможных конкурентных преимуществах предприятия фармацевтической промышленности, в свою очередь, являющихся основой для повышения уровня конкурентоспособности.

Отметим, что эффективный процесс управления конкурентоспособностью предприятия фармацевтической промышленности строится на основе модели процесса управления конкурентоспособностью фармацевтического предприятия, одним из ключевых аспектов которого является определение конкурентных преимуществ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пушкарев, О.Н. Оптимизация структуры аптечной сети / О.Н. Пушкарев, А.В. Евстратов // Вестник экономики, права и социологии. – 2016. – №1. – С. 62-66.
2. Евстратов, А.В. Исследование процессов слияний и поглощений компаний на мировом фармацевтическом рынке / А.В. Евстратов // Вестник Самарского государственного экономического университета. – 2016. – № 3 (137). – С. 32-37.
3. Евстратов, А.В. Основные направления деятельности субъектов фармацевтического рынка Российской Федерации / А.В. Евстратов, В.С. Игнатьева // Экономика: теория и практика. – 2016. – № 1 (41). – С. 35-40.
4. Евстратов, А.В. Процесс импортозамещения на фармацевтическом рынке РФ: возможности и перспектива / А.В. Евстратов, Г.А.Рябова // Известия Волгоградского государственного технического университета. – 2016. – № 1 (180). – С. 64-69.

РЕСЕЙ ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ КӘСПОРЫНДАРЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ СҰРАҚТАРЫ

А.М.Измайлов

Берілген мақалада ресейлік фармацевтикалық кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілікті арттыру қажеттілігін қалыптастыратын маңызды себептеріне талдау жасаған.

THE ISSUE OF INCREASING THE COMPETITIVENESS OF RUSSIAN PHARMACEUTICAL COMPANIES

A.M. Izmailov

In the present article the author analyzes the most important reasons for forming the need to improve the competitiveness of Russian pharmaceutical enterprises.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

В журнал принимаются рукописи на русском, казахском, английском языках. Периодичность журнала – 4 раза в год. Стоимость публикаций для сотрудников университета -2500, для других вузов -4500 тенге.

Требования к оформлению материалов:

1. Статьи, присланные в журнал, должны иметь:
 - ключевые слова (5-6 слов);
 - УДК (индекс статьи по Универсальной десятичной классификации);
 - ФИО авторов, название статьи, аннотацию (4–5 строк) на русском, казахском и английском языках;
 - пристатейные библиографические списки, оформленные в соответствии с требованиями стандарта библиографического описания (ГОСТ 7.1.–2003). **Статья, в которой литература оформлена не по требованиям к публикации не принимается;**
 - сведения об авторах, в которые желательно включить следующие данные: название вуза, ученую степень и звание, область, в которой работает автор, должность, место работы, почтовый адрес, номера телефонов, факса, электронную почту;
 - быть тщательно отредактированы и сопровождаться **экспертным заключением, рецензией от специалиста не входящего в состав редколлегии журнала;**
2. Объем материалов, как правило, не должен превышать 5 страниц, включая текст, рисунки, таблицы (шрифт Times New Roman – 11, интервал – одинарный, отступ от края листа – 2,0 см). Редактор Word – версия не ниже Word-2007.
3. Количество авторов одной статьи не должно, как правило, превышать 4-х человек;
4. Все рисунки, карты, фотографии, таблицы, формулы рекомендуется выполнять с помощью компьютерной техники и размещать в статье по мере их упоминания;
5. Основные требования, предъявляемые к иллюстративным материалам:
 - рисунки, фото должны быть изготовлены или обработаны в программах Adobe Illustrator 7.0–10.0, Adobe Photoshop 6.0–8.0 и представлены для публикации в форматах файлов (под PC): TIF, JPG;
 - фотографии должны быть черно-белыми, **качественными**, в электронном виде;
 - все таблицы, схемы и диаграммы должны быть встроены в текст статьи и иметь связи (быть доступными для редактирования) с программой-исходником, в которой они созданы (Excel, Corel Draw 10.0–13.0);
 - разрешение файлов – 300 dpi.
6. Все сокращения должны быть расшифрованы.
7. Порядок оформления литературы:
 - работы располагаются в алфавитном порядке, с указанием начальных и конечных страниц используемого материала;
 - по тексту в квадратных скобках указывается порядковый номер работы, на которую дается ссылка. **Подробно как заполнять литературу указано**
8. Принимаемые носители: CD, флэш.
9. Файлы необходимо именовать согласно фамилии первого автора, например, «Сидоров. Краснодар». Нельзя в одном файле помещать несколько статей.

Образец оформления статьи

УДК: 326.1

М.А. Иванов

Государственный университет им. Шакарима г. Семей

БИОГЕОХИМИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ И АККУМУЛЯЦИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ ...

Аннотация: В статье приведены результаты исследования... ..

Ключевые слова: среда, биолог, природа... .

ТЕКСТ. В формировании биогеохимических свойств компонентов ландшафта важную роль играет атмосферная, водная и биогенная миграция. Из всех природных вод наиболее заметные изменения наблюдаются в атмосферных осадках. Концентрация элементов в снегу зависит от температуры воздуха, направления розы ветров по отношению к источнику загрязнения, удаленности от него, рельефа местности. Различия химического состава атмосферных осадков обусловлены сложными перемещениями воздушных масс. На рис. 1 отображено содержание тяжелых металлов во льду водохранилищ.

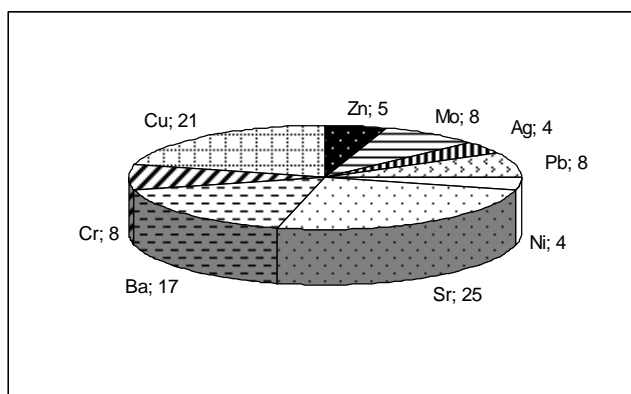

Рисунок 1 – Распределение содержания тяжелых металлов во льду водохранилищ Москворецкой системы

Дождевые воды по составу сульфатно-гидрокарбонатно- и сульфатно - хлоридно - кальциевые. Минерализация их выше за счет концентрации в атмосфере пыли. Выявлено преобладание тяжелых металлов, рассчитанных при выпадении на единицу площади ландшафта, в дожде (Sr, Pb, Cr, Zn, Ni) по сравнению со снегом (табл. 1).

Таблица 1 – Содержание тяжелых металлов в снегу и дожде, кг/га

№	Тяжелые металлы	Снег	Дождь
1	Pb	$0,5 \times 10^{-6}$	$0,2 \times 10^{-4}$
2	Cr	$0,4 \times 10^{-6}$	$1,6 \times 10^{-3}$
3	V	$8,5 \times 10^{-5}$	—
4	Zn	$0,4 \times 10^{-5}$	$8,0 \times 10^{-4}$
5	Ni	$9,4 \times 10^{-5}$	$1,6 \times 10^{-4}$

*Примечание: **

Литература

1 Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гипополипидемическая активность леуомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 35-37

**БИОГЕОХИМИЯЛЫҚ КОШИ-КОН
ЖӘНЕ АККУМУЛЯЦИЯ АУЫР МЕТАЛДАРДЫҢ ...
М.А. Иванов**

Бұл мақалада биосферадағы экологиялық-геохимиялық өзгерістердің даму сипаттамасы қаралады. Қоршаған геохимиялық және экологиялық-геохимиялық өзгерістердің әсерлері бөлек және жеке талданды. Біз биосферадағы экологиялық-геохимиялық өзгерістердің дамуының заңдылығын ұсынамыз.

**BIOGEOCHEMICAL MIGRATION
AND ACCUMULATION HEAVY METALS...**

M.A. Ivanov

This article discusses the characteristics of the development of eco-geochemical changes in the biosphere. Analyzed discretely, and in particular the relationship of environmental, geochemical and ekologo-geochemical changes. We present the laws of development of ecological-geochemical changes in the biosphere.

Приложение 1

Сведения об авторе

(заполняется на каждого автора)

№	Ф.И.О. автора	
1.	Место работы (без сокращений), должность	
2.	Ученая степень и звание	
3.	Почтовый адрес	
4.	Телефон: дом., раб., сотовый	
5.	Адрес электронной почты	

Приложение 1

Сведения о статье

(заполняется автором на каждую статью журнала)

№	Сведения (статья)	
1.	УДК (индекс Универсальной десятичной классификации)	
2.	Основной автор	
3.	Соавторы	
4.	Место работы автора (полное наименование)	
5.	Название, заглавие статьи	
6.	Название источника (полное наименование журнала (название издания, серия))	
7.	Год (дата) издания	
8.	Номер издания (том, выпуск, серия)	
9.	Страницы	
10.	Ключевые слова	
11.	Резюме на русском языке	
12.	Резюме на казахском языке	
13.	Резюме на английском языке	
14.	Список литературы	

Оформление материалов статьи и пристатейной литературы в журналах

* ФИО автора(ов) индексируется с местом работы каждого – А.В. Витавская¹, Н.И. Пономарева², Г.К. Алтынбаева³

** Место работы автора(ов) – Алматинский технологический университет¹, Национальный центр научно-технической информации², Рудненский индустриальный институт³

*** Библиографические описания в списке литературы оформляются в соответствии с ГОСТ 7.5-98. В качестве примера приводятся наиболее распространенных описания – статьи, книги, материалов конференций, патенты и электронного ресурса удаленного доступа.

Статья из периодического издания:

1 Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. № 8. - С. 40-41

Книга:

2 Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гипополипидемическая активность леуомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 5-37

Публикация из материалов конференции (семинара, симпозиума), сборников трудов:

3 Абимильдина С. Т., Сыдыкова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13

Электронный ресурс:

4 Соколовский Д.В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009).

*****При оформлении пристатейной литературы приводить полный перечень авторов издания (без др.).*

Адреса и реквизиты для оплаты:

071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глилки 20 «А»
РГП на ПХВ «Государственный университет имени Шакарима города Семей».
«Редакционный отдел», каб.305, тел: 8-7222-31-87-78
E-mail: rio@semgu.kz

РГП на ПХВ «Государственный университет имени Шакарима города Семей»
БИН 130 840 007 973
ИИК в АО «АТФ Банк»
KZ79826F1KZTD2002319
БИК ALMNKZKA
КБЕ 16
Код по ОКПО 30958953
Осн. вид деят-ти ОКЭД 85420
Адрес: РК , 071412,ВКО, г.Семей, ул.Танирбергенова 1, тел: 8-7222-32-47-23

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

1. С.К. Абдрахманов- д.в.н., профессор, Е.Е. Муханбеткалиев- к.в.н., К.К. Бейсембаев- доктор PhD, Т.Г. Бакишев- докторант, АО «Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина», г. Астана;
2. Ж.К.Кабышева-в.ғ.к., доцентм.а., Е.Б.Ахметжанова-магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
3. А.Н.Байгазанов- к.в.н., М.К.Нуркенова- к.в.н., и.о.доцент, Ч.О.Нуриманов-магистрант, Государственный университет имени Шакарима города Семей;
4. А.Т.Серикова- к.в.н., и.о. профессора, А.Е.Оспанова- магистрант, Государственный университет им.Шакарима г.Семей;
5. Н.Ж. Бектурова- PhD докторант, Казахский Национальный Аграрный Университет, С.Т. Дюсембаев - д.в.н., профессор, Государственный университет им. Шакарима г. Семей;
6. У.Г.Шамеева-магистрант, Г.К.Джанабекова- б..ғ.д., А.А.Жумагелдиев- к.в.н., профессор, Қазақ Ұлттық аграрлық университеті;
7. С.К. Абдрахманов- д.в.н., профессор, Г.Н. Есембекова- докторант, К.К. Бейсембаев- доктор PhD, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Tadeusz Jakubowski- докторPhD Warsaw University of Life Sciences – SGGW;
8. Д. Б.Болатбекова- магистрант, Ж.С.Киркимбаева- д.в.н., профессор, Н.Ә. Нөкеева-магистрант, Казахский Национальный Аграрный университет, Казахстан, г.Алматы;
9. Ж.К. Карипов магистрант, А.Н. Байгазанов- в.ғ.к., Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қаласы, Қазақстан;
10. Қ.А.Қасенов -магистрант, С.Т.Дюсембаев - д.в.н., Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
11. Н.О. Коржикенова- доктор PhD, Казахский Агротехнический университет имени С.Сейфуллина, О.Д.Игликов- к.с.х.н., доцент , М.А.Байкишева- младший научный сотрудник, С.А.Красильникова- Лаборант, Государственный университет имени Шакарима города Семей;
12. Е.С. Сахариев-магистрант, А.Н.Байгазанов- в.ғ.к., У.А.Чушеков- магистрант, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қаласы, Қазақстан;
13. Н. Е. Мұратбекова-магистрант, С. М. Тугамбаева- в.ғ.к., профессор м.а, А. М. Нусупов-магистр, Б. С. Ахметова- а-ш.ғ.к, доцент м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
14. Г.Е. Жузжасарова- магистрант, А.Т Серикова- в.ғ.к., профессор м.а., Д.Е.Иминова-специалист высшего уровня, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
15. С.К. Абдрахманов- д.в.н., профессор, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, г. Астана, К.К. Есенбаев-магистрант, У.А. Чушеков- магистрант, Государственный университет имени Шакарима г. Семей;
16. А.П. Пашенцев- к.и.н., Т. Ахметжанов- магистрант, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет;
17. А.П. Пашенцев- к.и.н., Р. Ертаева- магистрант, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет;
18. А.С. Жанбосинова-д.и.н., профессор, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова;
19. А.Н. Алексеенко- д.и.н., профессор, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова;
20. Ж.С. Аубакирова- к.и.н., Восточно-Казахстанский государственный университет им.С.Аманжолова;
21. А.Ж.Аубакирова- магистрант, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті;
22. С.Б.Бажеева- магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
23. Д.А. Джумағалиев- магистр, Институт истории государства КН МОН РК;
24. Ж.С.Жылгелді – магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
25. Қ.Қ. Базарбаев- PhD доктор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті;
26. Б.Ж. Атантаева- д.и.н., профессор, К.М. Сембай- магистрант, Государственный университет имени Шакарима г. Семей;

27. Н.С.Лапин- к.и.н., Институт истории государства КН МОН РК, г. Астана;
28. Д.Е Қазықанов –магистрант, Семей қ, Шәкәрім Мемлекеттік Университеті;
29. А.М. Измайлов- к.э.н., ФГБОУ ВО Самарский государственный экономический университет:

МАЗМУНЫ

ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

С.К. Абдрахманов, Е.Е. Муханбеткалиев, К.К. Бейсембаев, Т.Г. Бакишев ЭПИЗООТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И РАЙОНИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИИ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ ПО СТЕПЕНИ БИОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СИБИРСКОЙ ЯЗВЕ.....	3
Ж.К.Кабышева, Е.Б. Ахметжанова СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ АУЫЗ СУЫМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН СУ ЖҮЙЕСІНІҢ ГИГИЕНАЛЫҚ ТАЛАПТАРЫ.....	8
А.Н.Байгазанов, М.К.Нуркенова, Ч.О.Нуриманов ЭПИЗООТОЛОГИЧЕСКИЙ МОНИТОРИНГ БЛЮТАНГА НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	12
А.Т.Серикова, А.Е.Оспанова ПИЩЕВАЯ ЦЕННОСТЬ И ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ КОЗЬЕГО МОЛОКА ИЗ ЗОНЫ ПОВЫШЕННОГО РАДИАЦИОННОГО РИСКА.....	16
Н.Ж. Бектурова, С.Т. Дюсембаев ОРГАНОЛЕПТИЧЕСКИЕ И БИОХИМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ КОНИНЫ ПОЛУЧЕННЫХ ИЗ РАЗНЫХ ЗОН РАДИОАКТИВНОГО РИСКА БЫВШЕГО СЕМИПАЛАТИНСКОГО ЯДЕРНОГО ИСПЫТАТЕЛЬНОГО ПОЛИГОНА.....	20
У.Г.Шамеева, Г.К.Джанабекова, А.А.Жумагелдиев АФРИКАЛЫҚ ҚАРА ТҮЙЕКҰСТАРДЫҢ ЖҰМЫРТҚАЛАУ ЖИЛІГІ МЕН ЖҰМЫРТҚАСЫНЫҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ.....	23
С.К. Абдрахманов, Г.Н. Есембекова, К.К. Бейсембаев, TadeuszJakubowski СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ПРОВОДИМЫХ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ ПРОТИВ БЕШЕНСТВА В СТРАНАХ ЕС И РК.....	27
Д. Б.Болатбекова, Ж.С.Киркимбаева, Н.Ә. Нөкеева ОБСЕМЕНЕНИЕ КОЛБАСЫ МИКРООРГАНИЗМАМИ НА ОСНОВНЫХ ЭТАПАХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ЕГО ПРИГОТОВЛЕНИЯ.....	31
Ж.К. Карипов, А.Н. Байгазанов ПАСТЕРЕЛЛАНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІ.....	35
Қ.А.Қасенов, С.Т.Дюсембаев ТӨТЕНШЕ ЖӘНЕ МАКСИМАЛДЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ҚАУІПТІ АЙМАҚТАРДА ЖЫЛҚЫ ЕТІН ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ – САНИТАРИЯЛЫҚ САРАПТАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ.....	38
Н.О. Коржикенова, О.Д.Игликов, М.А.Байкишева, С.А.Красильникова ПЛЕМЕННЫЕ КАЧЕСТВА МАРАЛОВ И НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ИХ ПРОДУКТИВНОСТИ.....	42
Е.С.Сахариев, А.Н.Байгазанов, У.А.Чушеков ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БОЙЫНША ҚҰТЫРЫҚ АУРУЫНЫҢ ПОПУЛЯЦИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ.....	45

Н. Е. Мұратбекова, С. М. Тугамбаева, А. М. Нусупов, Б. С. Ахметова ЖАС ТӨЛДЕРДІҢ ИНТЕНСИВТІ ӨСУІ МЕН ЖЕТІЛУІНЕ ЕНЕСІНІҢ ЖАСЫНЫҢ ӨСЕРІ.....	47
Г.Е. Жужасарова, А.Т Серикова, Д.Е.Иминова ЖЕМІСТЕРДЕГІ НИТРАТТАР МӨЛШЕРІ ЖӘНЕ НИТРАТТАРДЫ АЗАЙТУ ЖОЛДАРЫ....	50
С.К. Абдрахманов, К.К. Есенбаев, У.А. Чушеков ГИС В ЭПИЗООТОЛОГИЧЕСКОМ МОНИТОРИНГЕ БЕШЕНСТВА.....	54
ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ	
А.П. Пашенцев, Т. Ахметжанов ТОРГОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ СЕМИПАЛАТИНСКА В XVIII - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.....	57
А.П. Пашенцев, Р. Ертаева Ф.Ф.РИДДЕР И ОТКРЫТИЕ МЕСТОРОЖДЕНИЙ ЦВЕТНЫХ МЕТАЛЛОВ НА РУДНОМ АЛТАЕ.....	60
А.С.Жанбосинова 1917-й: НАЧАЛО ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	63
А.Н.Алексеенко ЕСТЕСТВЕННОЕ ДВИЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 1920-1980 ГГ.....	69
Ж.С. Аубакирова КАЗАХСКАЯ СЕМЬЯ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ.....	73
А.Ж.Аубакирова ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БОЙЫНША ЕСКЕРТКІШ КІТАП: ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТ.....	77
С.Б.Бажеева ЕРМҰХАН БЕКМАХАНОВТЫҢ ТҰЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҒЫЛЫМ ЖОЛЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ.....	81
Д.А. Джумагалиев АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ «ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТВЕ.....	84
Ж.С.Жылгелді АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР ТУРАЛЫ БАСПАСӨЗДЕ ЖАРИЯЛАНҒАН МАҚАЛАЛАРЫ.....	88
Қ.Қ. Базарбаев ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ САЯСИ МҰҒАЖЫРЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК БИЛІК ЖАҒДАЙЫНДА САЯСИ КҮРЕС.....	93
Б.Ж. Атантаева, К.М. Сембай РОЛЬ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ г.СЕМЕЙ (XIX ВЕК).....	96

Н.С.Лапин ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ.....	102
Д.Е Қазықанов XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІР.....	106
ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ	
А.М. Измайлов К ВОПРОСУ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РОССИЙСКИХ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	112
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ	115
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	119

Басуға жіберілген күні 25.01.2017 ж. Пішімі 60x84 1/8
Шартты баспа табағы 15,5
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.

Техникалық редакторы: Тілеубердиев Д.Р.
Маман: Сүлейменова М.Ж.
Безендіруші: Мырзабеков С.Т.

Журнал 19.09.2013 жылдан Қазақстан Республикасының мәдениет және
ақпарат министрлігінде тіркелген.
Куәлік № 13882-Ж
Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмері мен мерзімі № 1105-Ж, 10.03.2000 ж.
Жылына 4 рет шығады.

Құрылтайшысы: «Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті»
Шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің
баспаханасында басылды.

Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 «А», тел.: (8-7222) 318-834

Редакцияның мекен-жайы: 071412, Шығыс Қазақстан облысы,
Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 «А»,
Тел.: (8-7222) 318-778, эл.почта: rio@semgu.kz